

Archipelag polskości

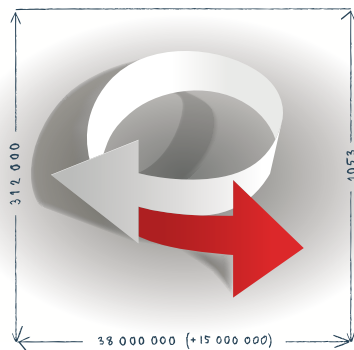
Kongres Polska Wielki Projekt w regionach

Fundacja Polska Wielki Projekt
www.polskawielkiprojekt.pl
Warszawa 2022

Opracowanie graficzne:
Magda Pyrgies / Wschód Studio

Nakład:
200 sztuk

POLSKA WIELKI PROJEKT

Archipelag polskości – badania działaczy społecznych w Polsce średnich miast

Kierownik projektu badawczego:

Filip Łapiński

Zespół badawczy:

Jan Szerszeń

Alicja Jaskulska

Łukasz Lutomski-Juryłowicz

Konsultacja:

dr hab. Michał Łuczewski

GRUDZIEŃ 2022 r.

1. Wprowadzenie

1.1. Idea badania

Bilans zmian dokonujących się w przeszło 30-letniej historii III Rzeczypospolitej jest bez wątpienia pozytywny pod wieloma istotnymi względami. Wyjątkowy w skali Europy rozwój gospodarczy, wstąpienie do struktur obronnych Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz Unii Europejskiej – wszystko to przyczyniło się do poprawy jakości życia w Polsce. Okres ten jest także pozytywnie oceniany przez większość Polaków¹.

Bliższe przyjrzenie się złożoności sytuacji polskiego społeczeństwa w trzeciej dekadzie XXI w. i czwartej dekadzie istnienia III Rzeczypospolitej każe jednak zniuansować tę perspektywę. Transformacji gospodarczej towarzyszyło bowiem wysokie bezrobocie i upadek tysięcy zakładów pracy. Choć polska gospodarka z czasem się ustabilizowała i weszła na drogę dynamicznego rozwoju, problemy niektórych regionów kraju oraz grup społecznych utrwały się, wyznaczając „przebranych transformacji”. W krajowym systemie osadnictwa zaistniały przy tym procesy, które zaburzają równowagę rozwoju regionalnego: napływowi ludności i kapitału do największych miast Polski towarzyszy depopulacja i stagnacja (a nawet zapaść) średnich i mniejszych miast, a wraz z nimi całych obszarów kraju. Policentryczny system osadniczy dotychczas występujący w Polsce uległ zaburzeniu, zaś proces polaryzacji społeczno-ekonomicznej kraju² zwiększa niebezpieczeństwo wystąpienia pogłębiającej się pauperyzacji, upadku struktury usług publicznych oraz zamknięcia drogi do dobrobytu dla dużej części Polaków. Opuszczanie znajdujących się w kryzysie miast przez młodszych i bardziej mobilnych mieszkańców jeszcze bardziej zwiększy proces społecznego „pustynnienia” znacznych obszarów Polski. Badania prof. Śleszyńskiego wskazują,

¹ <https://dzieje.pl/aktualnosci/sondaz-lepiej-oceniamy-iii-rp-niz-prl>, dostęp: 13.12.2022 r.

² P. Śleszyński. 2016. *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, Warszawa, s. 3.

że aż 122 średnie miasta w naszym kraju tracą swoje funkcje społeczno-gospodarcze³.

Zjawisko to było w ostatnich latach coraz częściej dostrzegane przez dziennikarzy⁴ oraz środowiska eksperckie. Coraz głośniej podnoszony był postulat **deglomeracji** – ogólnie prowadzonej polityki państwa decentralizującej strukturę urzędów i instytucji publicznych oraz modyfikującej aktualny podział administracyjny państwa polskiego. Sztandarowym przykładem tego typu propozycji był opublikowany przez Klub Jagielloński raport prof. Śleszyńskiego *Polska średnich miast. Założenia i koncepcja deglomeracji w Polsce*⁵.

Dostrzeżenie przegranych transformacji oraz udzielenie im pomocy było jednym z filarów polityki władz państwa od 2015 r. Chęć wsparcia Polski powiatowej była wyrażana jeszcze w czasie kampanii wyborczej⁶, a później znalazła potwierdzenie we wprowadzonych zrębach polityki socjalnej oraz przede wszystkim w dziedzinie symbolicznej⁷. Zapowiedziane zostało także wdrożenie polityki deglomeracyjnej⁸, a pierwsze kroki w tym kierunku zostały postawione w formie przeniesienia siedzib niektórych instytucji do średnich miast⁹.

Niniejsza praca, stanowiąca kontynuację wysiłków badawczych z 2021 r.¹⁰, za punkt wyjścia namysłu nad kondycją miast średniej wielkości przyjmuje ideę „archipelagu polskości”, wysuniętą

³ Tamże, s. 31–33.

⁴ M. Szymaniak. 2021. *Zapaść. Reportaże z mniejszych miast*, Wołowiec; M. Okraska. 2022. *Nie ma i nie będzie*, Kraków.

⁵ P. Śleszyński. 2018. *Polska średnich miast. Założenia i koncepcja deglomeracji w Polsce*, Warszawa.

⁶ <https://samorząd.pap.pl/kategoria/archiwum/male-jest-piekne-trzeba-dac-szanse-polsce-powiatowej-mowi-beata-szydlo>, dostęp: 13.12.2022 r.

⁷ M. Gdula. 2018. *Nowy autorytaryzm*, Warszawa, s. 70–71.

⁸ <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/polske-czeka-rozsadna-deglomeracja-jadwiga-emilewicz-wiecej-instytucji-centralnych/6whlh2v>, dostęp: 13.12.2022 r.

⁹ <https://regiony.rp.pl/inwestycje/art17660951-deglomeracja-dotarla-do-chelma>, dostęp: 13.12.2022 r.

¹⁰ F. Łapiński i in. 2022. *Archipelag polskości – analiza kondycji miast średniej wielkości z perspektywy lokalnych społeczników*, Warszawa.

przez prof. Andrzeja Zybertowicza¹¹. Wbrew opisanym właśnie społeczno-ekonomicznym tendencjom polaryzacyjnym polskość nie da się bowiem zredukować do zbioru najważniejszych politycznie, gospodarczo i demograficznie miast. Polskość jest jednak kategorią w równym stopniu przynależną miejscowościom każdej wielkości i każdemu regionowi naszego kraju. „Archipelag polskości” wymaga zatem dostrzeżenia istnienia setek „małych ojczyzn” razem tworzących Rzeczpospolitą. Średnie i mniejsze miasta, choć bez wątpienia mierzą się obecnie z licznymi problemami, stanowią ważne ośrodki we wciąż policentrycznej strukturze kraju – w każdym z nich znajdują się bowiem żywe centra obywatelskie, składające się z ludzi zaangażowanych na rzecz wspólnego dobra oraz podejmujących (w miarę możliwości) starania w celu polepszenia kondycji własnych społeczności.

Głos tych działaczy i lokalnych liderów, reprezentujących we własnych miastach świat pierwszego, drugiego i trzeciego sektora, często bywa przeoczany na scenie krajowej. Za tymi zaniedbaniami stoją ilościowe interpretacje społeczeństwa polskiego, które swoją uwagę kierują ku społecznym „punktom ciężkości” wyznaczanym przez wskaźniki wzrostu, liczbę mieszkańców lub przepływ kapitału. Rzeczywistość średnich miast jest zaniedbywana także przez te elitarystyczne i liberalne interpretacje jakościowe, które w środowisku dużych miast widzą najpełniejszą realizację ideałów emancypacji, autonomii i szeroko rozumianej wolności – z tej perspektywy mniejsze miejscowości wydają się oferować niepełny dostęp do doświadczenia autentycznego człowieczeństwa w związku z silniejszymi mechanizmami kontroli społecznej oraz mniejszym zakresem dostępnych stylów i form życia¹². W takim paradygmacie niewiele miejsca pozostaje na postrzeganie miast i regionów o różnym poziomie rozwoju jako równoważnych elementów większej całości – okazuje się bowiem, że Warszawę czy Poznań więcej łączy

¹¹ <https://teologiapolityczna.pl/andrzej-zybertowicz-archipelag-polskosci>, dostęp: 14.12.2022 r.

¹² Por. B. Barber. 2014. *Gdyby burmistrzowie rządzili światem. Dysfunkcyjne kraje, rozkwitające miasta*, Warszawa.

z Berlinem lub Hamburgiem niż z Radomiem bądź Piłą. Kosmopolityzm, choć przedstawia się jako ideologia międzynarodowego braterstwa, w rzeczywistości jednoczy głównie największe aglomeracje na całym świecie, jednocześnie doprowadzając do daleko idącego wyobcowania między społecznościami znajdującymi się w bezpośredniej bliskości geograficznej.

W tym kontekście **polskość jako kategoria tożsamościowa** okazuje się potrzebna, by na nowo ugruntować konceptualnie i emocjonalnie poczucie wspólnoty między ośrodkami miejskimi oraz wiejskimi każdego miejsca należącego do krajowej wspólnoty politycznej. Średnie miasta potrzebują polskości w celu legitymizacji swojej roli i wartości w zmieniającym się świecie. Zarazem jednak polskość zdaje się potrzebować średnich i mniejszych miast w celu pełnego wyrażenia samej siebie oraz odkrycia własnych **rezerwu-
arów pamięci** – kulturowych źródeł trwania w wyobraźni społecznej – jako istotnej kategorii.

Niniejszy projekt badawczy przyjmuje pojęcia „archipelagu polskości” oraz policentrycznego rozwoju Polski jako swoje podstawowe filary koncepcyjne. Celem badania jest bowiem odkrycie, jak średnie miasta widziane są oczyma żyjących w nich społeczników – osób dostrzegających ich potencjał i szanse na ożywienie. Jak wygląda trudny do zauważenia z wysokości krajowej sceny politycznej lokalny świat obywatelski? Jaki potencjał drzemie w średnich miastach i jakie zmiany muszą zaistnieć, by mógł on zostać wykorzystany? Jakie problemy najmocniej dają się we znaki mieszkańcom? Jak wygląda stosunek do polskości w miejscowościach z różnych stron kraju i w jakim stopniu tradycyjne tożsamości (narodowa i religijna) kształtują i animują życie społeczne miast średniej wielkości? W czym społeczność miasta potrzebuje pomocy ze strony państwa i jaką pozytywną rolę może odegrać w policentrycznej strukturze Polski?

Głos dany lokalnym działaczom sam w sobie realizuje więc ideę polskości jako kategorii jednoczącej i legitymizującej środowiska obywatelskie z całego kraju. Niniejsza praca może być zatem postrzegana także jako **„Raport z archipelagu polskości”**.

W ramach przedstawionej analizy zakłada się przeprowadzenie badań eksploracyjnych w polskich miastach średniej wielkości (Piła, Nowy Sącz, para miast w postaci Karpacza i Kowar, Koszalin oraz Sanok) znajdujących się w pięciu województwach. W rezultacie zaprezentowane zostaną propozycje kierunków rozwoju wybranych miast średniej wielkości, położonych w różnych częściach Polski. Wizja zmian i reform zostanie skonstruowana na podstawie informacji pozyskanych od osób badanych w zestawieniu z przeglądem literatury i danych na temat wybranych miast. Jako kontynuacja zeszłorocznych prac badawczych raport ten dąży do pogłębienia badań nad zaprezentowanym wcześniej „**projektem nowego miasta**”¹³, eksplorując kolejne wymiary poprawy funkcjonowania średnich miast w oparciu na ich potencjale.

1.2. Pytania badawcze

- Jak wygląda sieć i struktura organizacji obywatelskich oraz ważnych społecznie instytucji publicznych w polskich miastach średniej wielkości? (Identyfikacja i sieciowanie).
- Jak przedstawia się aktywność tych organizacji i instytucji? (Funkcja).
- Jak przedstawiciele tych organizacji i instytucji oceniają kondycję swoich miast oraz organizacji? (Diagnoza).
- Jakie zmiany i procesy obecnie ją kształtują? (Dynamika rozwoju).
- Jakie problemy społeczne dostrzegają w swoich miejscowościach? (Wyzwania).
- Jak lokalna społeczność odnosi się do polskości i religii? W jaki sposób polskość jest w tych miastach kultywowana? (Tożsamość).
- Jak społecznicy w średnich miastach postrzegają przyszłość własnych społeczności oraz wizję ich rozwoju? Jaką rolę w tych wyobrażeniach odgrywają obywatele oraz władze samorządowe i centralne? (Wizja i program).

¹³ F. Łapiński i in. 2022. *Archipelag polskości...*, dz. cyt., s. 44–49.

Zaprezentowanie pytania badawcze pozwalają na pozyskanie szerokiego zakresu informacji na temat organizacji, które reprezentują respondenci oraz na temat miejscowości będących środowiskiem funkcjonowania badanych i ich organizacji. Umożliwiają one też zrekonstruowanie przemian i zjawisk szczególnie ważnych dla społeczności mieszkańców, a także zgłębienie subiektywnego stosunku mieszkańców do pytań o przyszłość i rozwój miasta.

1.3. Metodologia

Wybrane w ramach tegorocznej edycji projektu badawczego miasta miały odzwierciedlać różnorodną regionalnie, gospodarczo i demograficznie rzeczywistość polskich miast średniej wielkości. Koszalin, Piła i para miast Karpacz–Kowary znajdują się w zachodniej części kraju – na terenie ziem odzyskanych, zaś Sanok i Nowy Sącz geograficznie przynależą do tzw. Polski B. Wytypowane miasta odzwierciedlają również podział na północ i południe kraju, a także różnią się pod względem liczby mieszkańców, która rozciąga się od 105 tys. (Koszalin) przez 84 tys. (Nowy Sącz), 72 tys. (Piła), 36 tys. (Sanok) aż po 14 tys. w parze miast Karpacz–Kowary. Trzy z pięciu wybranych miast pełniły funkcję stolic wojewódzkich przed reformą administracyjną w 1999 r. Skonstruowana próba reprezentuje pięć województw: wielkopolskie, małopolskie, dolnośląskie, zachodniopomorskie oraz podkarpackie¹⁴.

Definicja średniego miasta została tu potraktowana elastycznie – włączenie Koszalina do tej kategorii wynika ze statusu dawnego miasta wojewódzkiego¹⁵ oraz wyraźnie ujemnego przyrostu demograficznego, umieszczającego miasto na trajektorii depopulacyjnej prowadzącej do prawdopodobnego spadku populacji poniżej 100 tys. mieszkańców w niedługim czasie. Jednocześnie Karpacz i Kowary zostały uznane za interesujący przedmiot badania ze względu na okre-

¹⁴ Por. tamże.

¹⁵ W zeszłorocznej próbie badawczej aż cztery z pięciu miast były stolicami województw przed 1999 r. – miasta te są szczególnym obiektem zainteresowania projektu badawczego.

sowy napływ dużej liczby turystów do Karpacza (sprawiających, że tymczasowo, ale regularnie, liczba osób znajdujących się w mieście przekracza 15 tys. mieszkańców) i związaną z tym dynamikę. Kowary, choć będące miastem małym i niecieszącym się tak dużym zainteresowaniem turystów, stanowią interesujące studium przypadku utrwalonej miejskiej zapaści – ich położenie w bezpośredniej bliskości Karpacza pozwoliło na skonstruowanie dwuczęściowego, bardziej wyczerpującego obrazu dolnośląskiego osadnictwa. Na potrzeby badania Karpacz i Kowary zostały zatem omówione jako para miast tworzących jedno *case study*.

W ramach projektu z badanymi przeprowadzone zostały wywiady pogłębione o swobodnej formule tematyczno-narracyjnej. W każdym mieście zrobiono 7–8 ok. godzinnych wywiadów z przedstawicielami stowarzyszeń, instytucji i innych podmiotów o istotnej roli społecznej. Badacze przeprowadzili zatem łącznie 38 rozmów; przede wszystkim na żywo, choć w przypadkach utrudnionej dostępności osoby badanej wywiad odbywał się za pośrednictwem środków telekomunikacji. Dołożono starań, by rozmowy z respondentami były prowadzone przez dwóch badaczy w celu możliwie najbardziej efektywnego połączenia rozmowy ze sporządzaniem notatek. Zaproszenia do wzięcia udziału w badaniu były przekazywane przede wszystkim drogą telefoniczną oraz pomocniczo mailową i osobistą poprzez stawienie się w miejscu funkcjonowania instytucji/stowarzyszenia.

W doborze konkretnych członków próby kierowano się podziałem rzeczywistości społecznej miasta na wybrane sfery, różniące się od siebie charakterem działalności, a przez to i odmiennym rodzajem wglądu w kondycję miasta. Rekrutowani badani reprezentowali zatem przynajmniej jedną z grup tworzących grono miejskich społeczników¹⁶:

- edukacja (E) – 13 osób,
- kultura (K) – 10 osób,

¹⁶W późniejszych rozdziałach pracy użyte będą literowe skróty odnoszące się do konkretnej sfery społecznej.

- polityka (P) – 8 osób,
- działania prospołeczne (S) – 7 osób,
- religia (R) – 5 osób,
- gospodarka (G) – 4 osoby,
- media (M) – 2 osoby.

Spośród wybranych respondentów 11 osób reprezentowało więcej niż jedną sferę działalności. Każda z wytypowanych sfer (jak też proporcje między nimi) miała nawiązywać do szerokiego rozumienia „polskości” oraz kondycji miasta. Wszystkie naraz miały z kolei dostarczać holistycznej wiedzy na temat procesów i zjawisk dostrzegalnych w badanej miejscowości.

Najliczniejszą z badanych podgrup była ta poświęcona zagadnieniom edukacyjnym. W jej ramach analizie zostali poddani pracownicy oświatowi prowadzący pozalekcyjne zajęcia i koła zainteresowań ze swoimi uczniami, przedstawiciele władz lokalnych uczelni i jednostek dydaktycznych, reprezentanci hufców harcerskich lub drużyn sportowych oraz fundacji zajmujących się rozpowszechnianiem wiedzy historycznej czy gospodarczej. Wagi tej podgrupy nie sposób przecenić ze względu na znajomość dużej liczby mieszkańców miasta, świadomość procesów dokonujących się w młodszym pokoleniu, a także niejednokrotnie osobiste i pozazawodowe zaangażowanie w przekazywanie wiedzy i krzewienie polskości. Uwzględnienie zarówno przedstawicieli systemu edukacji, jak i edukacyjnych organizacji trzeciego sektora pozwoliło na uchwycenie rzeczywistości procesu edukacyjnego w całej jego rozciągłości – nie tylko w aspektach odgórnych/publicznych, ale też oddolnych/obywatelskich.

Ze sferą edukacji blisko związana pozostaje sfera kultury. W skład zespołu jej przedstawicieli weszli przede wszystkim pracownicy lokalnych instytucji edukacyjnych, takich jak muzea, domy kultury, biblioteki, a także członkowie stowarzyszeń aktywnych kulturalnie. Wydaje się, że to właśnie te instytucje, funkcjonujące we współpracy z władzami samorządowymi czy lokalnymi inicjatywami kulturalnymi oraz kierujące swoją działalność do mieszkańców mia-

sta, dysponują szczególnym rodzajem socjologicznej wiedzy, pozwalającym zidentyfikować poziom kulturalnego życia w mieście, sieć organizacji pozarządowych tworzących życie kulturalne, charakter polityki włodarzy miasta oraz rezerwuary polskości w postaci elementów tradycji patriotycznej w życiu miejscowości.

Kolejne pozycje w grupie miejskich społeczników zajęli reprezentanci świata polityki, który można podzielić na odgórną strukturę władz samorządowych (urząd miasta, rada miasta lub starostwo powiatu) oraz oddolne organizacje o charakterze politycznym, jak stowarzyszenia aktywistyczne czy młodzieżówki. Przedstawiciele tej sfery społecznej byli w stanie dostarczyć najpełniejszych informacji na temat strategii rozwoju miasta oraz inwestycji czy projektów realizowanych obecnie w mieście i regionie. Rozmowa z politycznymi aktywistami pozwoliła lepiej poznać poglądy mieszkańców oraz dostarczała alternatywnej względem oficjalnej interpretacji procesów dziejących się w miejscowości. W ocenie informacji pozyskiwanych od badanych wypowiadających się na tematy polityczne konieczne było jednak wzięcie pod uwagę zaangażowanego punktu widzenia respondentów.

Odmienne spojrzenie na kondycję miasta mieli badani z prospołecznej sfery aktywności obywatelskiej, a więc tej oddającej się działaniom charytatywnym, wolontariackim czy pomocowym. Ich perspektywa pozwalała na zidentyfikowanie obszarów kryzysowych w funkcjonowaniu miasta, a także dotarcie do informacji na temat istnienia grup zmarginalizowanych. Co więcej, dzięki osobom zaangażowanym prospołecznie możliwe było też lepsze poznanie działalności tej części społeczeństwa obywatelskiego, która stoi na pierwszej linii frontu w walce z problemami społecznymi, jako że najlepiej zna prawne i finansowe uwarunkowania tej pracy.

Istotną (choć nie pierwszorzędną) rolę w odtworzeniu kondycji miasta odegrali również respondenci reprezentujący religijną sferę funkcjonowania miasta – często byli to duchowni lub świeccy zaangażowani w życie Kościoła i pracę z wiernymi. Życie religijne w niniejszym badaniu posłużyło za punkt wyjścia do rozmowy o roli Kościoła w animowaniu życia społecznego, życiowej

kondycji wiernych (tworzących często znaczną część populacji miasta) czy stosunku mieszkańców (i samego Kościoła) do polskości, która w wielu przypadkach okazuje się związana w praktyce z religią katolicką.

W badaniu uwzględniona została też perspektywa przedstawicieli drugiego sektora – choć nie przyznano im dominującej roli ze względu na bardziej społeczny niż gospodarczy charakter badania, głos respondentów z tej podgrupy pomógł w zrozumieniu kondycji lokalnych rynków pracy, zamożności mieszkańców oraz perspektyw rozwoju gospodarczego miasta i regionu.

Szczególnie trudne i ostatecznie ograniczone w efektach okazało się pozyskanie głosu przedstawicieli lokalnych mediów – przy próbach dobrania większej liczby badanych w tej podgrupie potencjalni respondenci nadzwyczaj często odmawiali, tłumacząc się brakiem czasu lub obawiając się nieoficjalnego zabierania głosu na temat kondycji miasta. Komplikacje te skłaniają do namysłu, lecz warto podkreślić, że badani tworzący tę małą podgrupę dostarczyli pewnego wglądu w funkcjonowanie i agendę mediów regionalnych.

Po opracowaniu danych z wywiadów zespół projektowy dokonał ich analizy pod kątem przedstawionych w punkcie drugim pytań badawczych odnoszących się do identyfikacji/sieciowania struktury obywatelskiej miasta, jego diagnozy, wyzwań i tożsamości, a także wizji i programu rozwoju miasta. Badania terenowe i analizę danych prowadził 4-osobowy zespół.

Pozyskane informacje pozwoliły na zrekonstruowanie kondycji oraz wyjątkowej specyfiki każdego z miast, w których odbyło się badanie. Co więcej, w ostatnim etapie analizy możliwe stało się zaproponowanie ogólnych wniosków dotyczących kierunków rozwoju średnich miast na podstawie istniejących lub możliwych czynników miastotwórczych. Przedstawiana praca jest więc kolejnym krokiem do zrozumienia elementów „archipelagu polskości” uobecnionych w społecznościach średnich miast oraz przyczynia się do postępów w konstruowaniu „projektu nowego miasta”.

2. Piła – miasto służb mundurowych

2.1. Charakterystyka próby i miasta

Kolejnym miastem, w którym odbyło się badanie, była Piła, położona w woj. wielkopolskim. Respondentami byli:

- nauczycielka historii i WOS-u w pilskiej szkole średniej (E);
- aktywista w lokalnej prawicowej organizacji (P);
- przedstawiciel stowarzyszenia prowadzącego projekty prospołeczne w regionie (S);
- radna miejska (P);
- pracownik lokalnego muzeum (E, K);
- przedstawicielka pilskiego hufca harcerskiego (E);
- przedstawiciel stowarzyszenia edukacyjno-ekologicznego (E, K)

– 4E, 2K, 2P, 1S.

Pozyskana próba bardzo mocno skupia się na edukacyjnym, kulturalnym i politycznym aspekcie funkcjonowania miasta, nie uwzględniając bezpośrednio gospodarczego oraz religijnego aspektu działalności społecznej. Wbrew pozorom nie jest ona jednak ograniczona czy jednowymiarowa – problematyka edukacji została bowiem ujęta zarówno z perspektywy systemu oświaty, jak i innych instytucji publicznych oraz organizacji pozarządowych (harcerskich i in.). Tak rozumiana edukacja staje się zatem kwestią kształtowania nie tylko młodego pokolenia, ale też całej pilskiej społeczności. Podobnie rzecz przedstawia się z polityką oraz kulturą – w obydwu tych sferach głos zabierały osoby reprezentujące z jednej strony świat oficjalnych instytucji (rada miasta i muzeum), a z drugiej oddolnych ruchów i stowarzyszeń. Uwzględnienie przedstawiciela organizacji prospołecznej dopełnia charakterystyki próby, pozwalając dostrzec cztery wymiary działalności na rzecz dobra wspólnego w mieście. Jak się okazało w trakcie rozmów, respondenci mieli do powiedzenia ciekawe rzeczy

także co do istotnych dla całości badania zagadnień gospodarczych czy odnoszących się do związku mieszkańców z religią.

Piła jest 72-tysięcznym miastem zlokalizowanym na północy woj. wielkopolskiego. Przed wojną położona na terenie Niemiec i zamieszkała głównie przez Niemców, po wojnie została zasiedlona przybyszami z różnych części Polski, którzy razem z niewielką liczbą przedwojennych mieszkańców polskiego pochodzenia stworzyli podwaliny nowej struktury społecznej miasta. W czasach komunistycznych miasto było **ważnym ośrodkiem wojskowym** oraz policyjnym; znajdowała się tu szkoła Milicji Obywatelskiej oraz lotnisko Ludowego Wojska Polskiego. Z tego także powodu dużą część pilskiej ludności stanowią emerytowani mundurowi, co wpływa na kulturę miasta i – jak powiedzieli badani – mocniej niż w innych miejscach uwypukla podział na obóz postkomunistyczny i postsołidarnościowy. Piła odgrywała też rolę stolicy województwa przed reformą administracyjną z 1999 r., w wyniku której została miastem powiatowym.

Istotnym elementem pilskiej gospodarki był swego czasu przemysł związany mocno z Zakładem Naprawczym Taboru Kolejowego (ZNTK) oraz Zakładami Sprzętu Oświeceniowego „Lumena”. Ostatnie dekady przyniosły jednak upadłość pilskiego ZNTK oraz wyłączenie lotniska z użytku wojskowego – od 2012 r. ma ono status lądowiska¹⁷. W mieście wciąż funkcjonują za to **szkoła policyjna**¹⁸ oraz zatrudniająca ok. 4 tys. ludzi fabryka żarówek Signify, będąca wcześniej własnością kolejno korporacji Philips i zakładów „Lumena”. W Pile powstała również podstrefa Pomorskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej¹⁹, gdzie otwarte zostały mniejsze zakłady. Edukację wyższą na ograniczonej liczbie kierunków można zdobyć w znajdującej się w mieście Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej

¹⁷ <https://pila.naszemiasto.pl/pilskie-lotnisko-w-ewidencji-ladowisk-znowu-mozna-legalnie/ar/c1-1237905>, dostęp: 16.08.2022 r.

¹⁸ <http://pila.szkołapolicji.gov.pl/>, dostęp 11.08.2022 r.

¹⁹ <https://inwestpark.pila.pl/dla-inwestora/podstrefa-pila-pomorskiej-specjalnej-strefy-ekonomicznej/>, dostęp: 16.08.2022 r.

(oferującej 12 kierunków oraz 21 specjalności)²⁰ oraz Nadnoteckim Instytucie UAM²¹.

Ponieważ Piła jest największym w Polsce miastem niefunkcjonującym na prawach powiatu²², swoją siedzibę mają tu zarówno władze miasta, jak i starostwo, w którym w koalicji z Prawem i Sprawiedliwością rządzi Porozumienie Samorządowe znanego i wpływowego w regionie senatora i biznesmena Henryka Stokłosa²³. W samym mieście jednak zdecydowana większość radnych oraz prezydent wywodzą się z Koalicji Obywatelskiej. Piotr Głowski pełni funkcję prezydenta miasta nieprzerwanie od 2010 r. (trzy razy z rzędu wygrał wybory w I turze)²⁴.

Jak podkreślali badani, Piła zmienia się na lepsze wizualnie i użytkowo; jest „piękna i czysta”. Wiele obiektów oraz elementów infrastruktury jest rewitalizowane i remontowane (np. muzeum i stadion), powstają nowe ścieżki rowerowe, odnawiane są drogi i sadi się rośliny. Wizytówką miasta jest przestronny, schludny i zielony Park na Wyspie, którą okala płynąca przez miasto rzeka Gwda. W zeszłym roku w Pile otwarto ponadto dużych rozmiarów skateplazę²⁵, która przyciąga młodzież oraz służy do organizacji dużych wydarzeń skatingowych²⁶. W mieście powstają (lub planowana jest ich budowa) również nowe osiedla. Koszt mieszkań na rynku pierwotnym w Pile jest jednak wysoki i sięga za 1 m² 6–8 tys. zł²⁷. Jak

²⁰ <https://ans.pila.pl/>, dostęp: 11.08.2022 r.

²¹ <https://pila.amu.edu.pl/>, dostęp: 16.08.2022 r.

²² <https://www.polskawliczbach.pl/Miasta, poz. 50>, dostęp: 11.08.2022 r.

²³ <https://www.asta24.pl/2018/11/24/nowa-koalicja-powiecie-pilskim>, dostęp: 11.08.2022 r.

²⁴ https://wybory2018.pkw.gov.pl/geografia/301901#results_vote_elect_mayor_round_1, dostęp: 11.08.2022 r.; https://samorzad2014.pkw.gov.pl/360.Wybory_Burmistrza_-_I_tura/0/301901.html, dostęp: 11.08.2022 r.; <https://wybory2010.pkw.gov.pl/geo/pl/300000/301901.html#tabs-6>, dostęp: 11.08.2022 r.

²⁵ <https://zycie.pila.pl/artykul/skateplaza-w-pile-juz/1209749>, dostęp: 12.08.2022 r.

²⁶ <https://pila.naszemiasto.pl/pila-skate-festiwal-to-byla-prawdziwa-uczta-dla-milosnikow/ar/c1-8871979>, dostęp: 12.08.2022 r.

²⁷ [https://korter.com.pl/nowe-mieszkania-pila?secondary_geo_object_ids=\[406\]&main_geo_object_id=4](https://korter.com.pl/nowe-mieszkania-pila?secondary_geo_object_ids=[406]&main_geo_object_id=4), dostęp: 13.08.2022 r.

wskazali badani aktywni w obszarze działalności społecznej, dzięki funduszom krajowym i unijnym poprawę widać także w sferze usług społecznych, w ramach których można zaobserwować trend ich standaryzacji i ujednolicania poziomu w całym regionie. Nawet badani z opcji politycznych przeciwnych do tych reprezentowanych przez władze miasta przyznawali, że ratusz bardzo sprawnie zdobywa i wykorzystuje fundusze Unii Europejskiej przeznaczone dla samorządów.

Respondenci zapytani o kondycję organizacji pozarządowych w mieście najczęściej wspominali o wyczuwalnym w Pile **obywatelskim marazmie**. Zdecydowana większość stowarzyszeń zarejestrowanych w mieście to bowiem stowarzyszenia zwykłe, zajmujące się działalnością na rzecz własnych członków. Tylko niewielka mniejszość organizacji trzeciego sektora ma pełną osobowość prawną i działa na rzecz całego społeczeństwa w sposób profesjonalny. W aktywnych stowarzyszeniach udziela się często nie więcej niż 20–30 osób. Także takie instytucje jak muzea donoszą o zmniejszonym zainteresowaniu ze strony szkolnych wycieczek czy ogółu mieszkańców. Czasy świetności mają za sobą organizacje prawicowe; jeszcze kilka lat temu narodowcy pilsy byli w stanie przeprowadzać aż 100 akcji rocznie, nawet przy braku przychylności władz miasta. Dziś narodowcy funkcjonują w innych ramach organizacyjnych i w drastycznie uszczuplonym składzie; większość dawnych aktywistów wyjechała do innych miast lub założyła rodziny, co przy braku nowych członków z pokolenia urodzonego już w XXI w. doprowadziło do znacznego spadku aktywności.

Społeczne „przygaszenie” badani tłumaczą na trzy sposoby: z jednej strony wpływem pandemii, która skłoniła ludzi do schronienia się we własnych domach; z drugiej – nieustającym „drenażem mózgów”, który sprawia, że najbardziej ambitne i aktywne osoby wyprowadzają się do większych miast (szczególnie Poznania); wreszcie dominacją lokalnych elit politycznych, które utrwały swoją pozycję m.in. dzięki bezpośredniej kontroli nad zespołem lokalnych instytucji publicznych oraz zatrudnieniu w nich. Wszystko to nie tylko zamraża sytuację polityczną w mieście, lecz

także przyczynia się do symetrycznego efektu mrożącego w sferze działalności społecznej.

Wyraźnym wyjątkiem na tle innych organizacji pozostaje harcerstwo, które w ramach pilskiego hufca liczy aż 300 osób (dzieci, członków kadry i seniorów), tworzących prężną, wielopokoleniową wspólnotę z bogatymi tradycjami i ciągłością kadrową. Nawet tutaj odczuwalny jest jednak niedobór nowych kadr składających się z młodych dorosłych, którzy mogliby przejąć obowiązki prowadzenia harcerskich drużyn.

Kolejnym czynnikiem przełamującym społeczny marazm w mieście był wybuch wojny na Ukrainie. Zdaniem badanych (z których niektórzy sami goszczą u siebie uchodźców, bezpośrednio im pomagali lub przywozili ich z granicy ukraińsko-polskiej) wokół pomocy osobom uchodzącym z konfliktu wytworzył się ruch społeczny; organizowane były zbiórki pieniężne i oddawana była odzież. Dużą rolę w pomocy uchodźcom odegrał kościół jako miejsce organizacji wielu inicjatyw pomocowych. W mieście krótko po wybuchu konfliktu zbrojnego zamieszkało ok. 2 tys. uchodźców wojennych²⁸. Dla niektórych było ono miejscem tymczasowego pobytu, które już opuścili – inni jednak pozostali w Pile, co jest widoczne także w szkołach, a nawet składzie harcerskich drużyn.

Badani pytani o skojarzenia związane z Pila wymieniali przede wszystkim widniejącego w herbie jelenia. Jak wskazywano, motyw ten pojawia się w kulturze popularnej²⁹, ale też wiąże się z zielenią obecną w mieście i jego okolicach – pow. pilski ma bowiem cztery rezerваты przyrodnicze o powierzchni 1264 ha, zaś na północ od miasta rozciąga się Puszcza nad Gwdą³⁰. Inne skojarzenia – takie jak paw i bóbr – wyszczególnione przez respondentów wpisują się w przyrodniczy klucz myślenia o regionie.

²⁸ <https://www.asta24.pl/2022/04/02/coraz-wiecej-uchodzcow-z-ukrainy-w-pile>, dostęp: 11.08.2022 r.

²⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=nFBBd1Eim1E>, dostęp: 11.08.2022 r.

³⁰ <https://www.powiat.pila.pl/o-powiecie/informacje/przyroda>, dostęp: 11.08.2022 r.

2.2. Wyzwania i problemy miasta

Mimo wielu pozytywnych aspektów funkcjonowania miasta mieszkańcy wskazywali też na liczne wyzwania, z którymi mierzy się Piła. Po pierwsze, badani zwracali uwagę na **niekorzystne tendencje demograficzne** miasta, które maleje oraz się starzeje. W latach 2002–2021 liczba mieszkańców Piły zmniejszyła się o 4% – z 75 do 72 tys.³¹ Procentowy udział osób w wieku poprodukcyjnym jest o 2% wyższy niż całej Polsce, a pılan w wieku przedprodukcyjnym jest o 2% mniej niż wynosi ogólnopolska średnia³². Nie są to duże różnice – średnia wieku w Pile jest jedynie o niecałe 2 lata wyższa niż w całym kraju³³ – lecz respondenci mimo to często wspominali o tym problemie, opisując go jako zauważalny. Przykładem odczuwalnych tendencji starzenia się miasta jest to, że ponieważ dużo osób starszych (preferujących zazwyczaj poranny tryb życia) mieszka w centrum miasta, Piła wieczorami pustoszeje i zamiera. Zbliżający się niż demograficzny zaczyna być też odczuwany w szkołach przez pracowników oświaty.

Zagrożeniem dla dobrobytu miasta jest również niejednorodna sytuacja największego pracodawcy w mieście i okolicach, czyli zakładu Signify. Dopóki zakład funkcjonuje, dopóty kilka tysięcy (badani szacują, że 4 tys.) pilskich rodzin ma źródło dochodów, lecz gdy starzejący się sprzęt fabryki doprowadzi do jej nierentowności, właściciele mogą podjąć decyzję o zamknięciu zakładu. Pociągnęłoby to za sobą masowe zwolnienia oraz bankructwo lokalnych podwykonawców – miastu groziłaby wówczas **szybka pauperyzacja**. Jeden z zaniepokojonych badanych nazwał taki scenariusz „polskim Detroit”.

³¹ <https://www.polskawliczbach.pl/Pila>, dostęp: 13.08.2022 r.

³² Tamże; <https://alebank.pl/gus-liczba-ludnosci-polski-spadla-w-ciagu-dekady-o-332-tys-mocno-wzrosla-liczba-osob-w-wieku-poprodukcyjnym-a-to-problem-dla-gospodarki/?id=398052&catid=25926>, dostęp: 13.08.2022 r.

³³ <https://www.polskawliczbach.pl/Pila>, dostęp: 13.08.2022 r.; GUS. 2020. Polska w liczbach 2020, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/14/13/1/polska_w_liczbach_2020_pl.pdf, dostęp: 13.08.2022 r.

Poza tym zdaniem respondentów w mieście brakuje wysoko płatnych miejsc pracy dla osób wysoko wykwalifikowanych i to ten brak stoi za wyprowadzaniem się mieszkańców na stałe z miasta do większych metropolii (przede wszystkim Poznania). Obserwacje te zdają się zgadzać z danymi statystycznymi, podkreślającymi różnicę blisko 800 zł w medianie zarobków w Poznaniu i Piłę (wynoszącej odpowiednio 6250 i 5401 zł)³⁴. Zarazem jednak nie można zapominać, że w tym samym czasie pozostałe miasta Wielkopolski lokują się w tej samej kategorii za Poznaniem i Piłą, co zdaje się wskazywać na relatywnie przyzwoitą sytuację finansową miasta.

Istotnym wyzwaniem w rozwoju Piły jest ulepszenie jej **infrastrukturalnych połączeń** z innymi miastami (szczególnie z Poznaniem). Szczególną rolę odgrywa tu zagadnienie linii kolejowej – przez wiele lat dojazd do Poznania przedłużał się z powodu pojedynczego toru, który wymuszał stosowanie „mijanek” (miejsc, w których jeden z taborów oczekuje na przejazd drugiego, by ruszyć w dalszą drogę) i powodował liczne opóźnienia w połączeniach³⁵. Piła potrzebuje także lepszych połączeń drogowych, które mogłyby ją umiejscowić na trasie pomiędzy większymi miastami, takimi jak Poznań, Warszawa czy Szczecin.

Kolejnym problemem odbijającym się na stosunkach społecznych w mieście jest przedłużający się **konflikt między prezydentem Piły a starostą** pow. pilskiego. Spory kompetencyjne prowadzą bowiem do wielu nieprzyjemnych sytuacji. Na przykład obydwa urzędy organizują osobne wydarzenia rocznicowe (1 maja obchody organizuje starosta, a 11 listopada – prezydent) lub wzajemnie oskarżają się przez publiczne oświadczenia w sprawach odpowiedzialności za naprawę miejskiego mostu³⁶ lub budowę stadionu żużlowego³⁷. Prakty-

³⁴ <https://wynagrodzenia.pl/artukul/wynagrodzenia-w-województwie-wielkopolskim-w-2021-roku>, dostęp: 13.08.2022 r.

³⁵ <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,28247109,pilnie-potrzebny-drugi-tor-kolejowy-na-linii-z-poznania-do-pily.html>, dostęp: 13.08.2022 r.

³⁶ <https://samorząd.pap.pl/klub-samorządowy/powiat-pilski/kategoria/aktualnosci/powiat-pilski-most-bolesława-krzywoustego-nie>, dostęp: 13.08.2022 r.

³⁷ <https://www.powiat.pila.pl/aktualnosci/5205,stanowisko-starosty-w-sprawie-wniosku-o->

ka złośliwego komentowania polityki prowadzonej przez przeciwną stronę sporu w lokalnej prasie trwa już od lat³⁸; prezydent Piły złożył nawet zawiadomienie do prokuratury o możliwości popełnienia przestępstwa przez starostę w związku z oskarżeniami o dziką reprivatyzację jednej z pilskich kamienic³⁹. Zdaniem mieszkańców konflikt ten nie przekłada się na polaryzację społeczności pilan i mieszkańców pow. pilskiego, lecz pozostaje odczuwalny przez przeciągające się procesy decyzyjne, które do sprawnego przeprowadzenia wymagają harmonijnej współpracy obydwu urzędów.

Niepokój niektórych badanych budzi znana z większych miast, ale obecna też w Pile praktyka **sprzedawania deweloperom istotnych dla miasta terenów** rekreacyjnych lub elementów lokalnej infrastruktury. Przychylność władz miasta względem inwestorów budowlanych jest namacalna, lecz czasami decyzje o zagospodarowaniu terenu przez budowę nowych osiedli mieszkaniowych odbywają się kosztem dobra wspólnego całego miasta; przykładem jest zamknięcie wyremontowanej i wyposażonej w nowoczesny sprzęt strzelnicy „Tarcza” najpierw pod wynajem⁴⁰, a następnie w celu postawienia tam bloków mieszkalnych⁴¹. Inicjatywa ta budzi sprzeciw niektórych mieszkańców, a także starostwa, lecz jak dotąd nie udało się wpłynąć na proces decyzyjny władz miasta⁴². Podobny los może wkrótce spotkać część infrastruktury okołolotniskowej. Zdaniem niektórych respondentów decyzje ratusza wynikają z nieopracowania strategii długofalowego rozwoju Piły, zamiast której podejmowane są decyzje przynoszące jednorazowe wpływy do budżetu miasta.

wydanie-pozwolenia-na-przebudowe-stadionu-przy-bydgoskiej, dostęp: 13.08.2022 r.

³⁸ <https://pila.naszemiasto.pl/pila-porozumienie-samorzadowe-i-pis-beda-wspolnie-rzadzic/ar/c1-4891954>, dostęp: 13.03.2022 r.

³⁹ <https://www.asta24.pl/2017/12/04/doniesienie-prokuratury-staroste>, dostęp: 13.08.2022 r.

⁴⁰ https://www.rmfm24.pl/fakty/polska/news-kto-celuje-w-tarcze-spor-o-miejska-strzelnice-w-wielkopolski.nId,4739898#crp_state=1, dostęp: 13.08.2022 r.

⁴¹ https://faktypilskie.pl/pl/19.wiadomosci-z-regionu/635_pila/21101_pila-rozmawiali-o-nowym-osiedlu-tarcza-juz-w-ruinie-teraz-wytna-las.html, dostęp: 13.08.2022 r.

⁴² <https://waszemedi.pl/chca-przywrocenia-strzelnicy-tarcza/>, dostęp: 13.08.2022 r.

W polityce władz miasta badanym nie podoba się również **marginalizacja rad osiedlowych** i ignorowanie formułowanych przez nie próśb o remonty dróg lokalnych lub położenie na nich asfaltu. Projekty te zastępowane są budżetem obywatelskim, którego treść jest jednak ostatecznie określana przez sam urząd miasta i – jak podkreślał jeden z badanych – która nie powinna pokrywać inwestycji, których wykonanie leży w zakresie właściwych zadań samorządu.

2.3. Polskość i religia w mieście

Zgodnie z informacjami otrzymanymi od respondentów stosunek do polskości przedstawia się w Pile i jej okolicach niejednorodnie. Region jawi się jako bardziej patriotyczny niż samo miasto – o ile w Pile działania wyrażające pozytywną więź z polskością są domeną wybranych grup (takich jak harcerstwo, narodowcy, klasy mundurowe, członkowie kół historycznych czy osoby starsze), odznaczających się na tle raczej obojętnej większości, o tyle na okolicznych wsiach pozytywny stosunek do polskości, powiązany z gotowością do zaangażowania na rzecz „małych ojczyzn” i „Ojczyzny”, widoczny jest mocniej w całych społecznościach.

Jednak także w Pile, jak podkreślają badani, młodzież potrafi być zainteresowana polskością, o ile jest im ona prezentowana w ciekawym i angażującym sposób – a więc w ramach wspólnej aktywności (takiej jak wyjazdy i zbiórki harcerskie lub dobrze zaprojektowane gry miejskie). Innym przykładem żywej i oddolnie kultywowanej polskości są coroczne żywe symbole Polski Walczącej organizowane w rocznicę powstania warszawskiego i skupiające po kilkaset osób (co czyni je drugą pod względem wielkości inicjatywą tego rodzaju w Polsce)⁴³. Respondenci zaangażowani w regularną pracę z młodzieżą podkreślali zatem raczej **potencjał na kształtowanie patriotyzmu w młodym pokoleniu** aniżeli tendencje, które przyczyniają się do jego erozji.

⁴³ <https://pila.naszemiasto.pl/w-srode-1-sierpnia-o-godzinie-w-tworzymy-w-pile-jak-co-roku/ar/c1-4744211>, dostęp: 11.08.2022 r.

Badani związani z takimi instytucjami jak muzea czy rada miasta zwracali uwagę na problem stosunku do konkretnych **symboli polskości**. W Pile raz na jakiś czas prawicowi radni wysuwają bowiem propozycje nazwania ulicy bądź skweru imieniem prezydenta Lecha Kaczyńskiego, ofiar katastrofy smoleńskiej lub płk. Ryszarda Kuklińskiego, lecz starania te są jedynie częściowo skuteczne. W mieście powstało ostatecznie Rondo im. 10 kwietnia 2010, lecz brak wzmianki o treści wydarzenia z tego dnia oraz niechętny stosunek do innych propozycji sprawiają, że niektórzy respondenci mają poczucie zaniedbywania postaci i wydarzeń ważnych dla najnowszej historii Polski. Innym przykładem tej tendencji było dla jednej z osób badanych miejsce odsłonięcia tablicy upamiętniającej pilską „Solidarność”, które było zlokalizowane w półdostępnym miejscu na wewnętrznej ścianie jednego z pilskich budynków, w sposób uniemożliwiający zetknięcie się z tablicą przez przechodniów. Wszystko to tworzy atmosferę nie tyle wrogą polskości, ile ją marginalizującą.

Oficjalne celebracje świąt państwowych są często organizowane we współpracy z pilskim harcerstwem. Ich ocena przez badanych pozostaje zróżnicowana – niektórzy podkreślają atmosferę szacunku obecną na obchodach, podczas gdy inni mówią o nieprzekonującej i „przaśnej” oprawie.

Uwagę badanych zwraca także stosunek władz miasta do tradycji Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, niewyrażający zainteresowania bardziej zaangażowanym promowaniem najsłynniejszego historycznego mieszkańca Piły, tj. Stanisława Staszica. Kompletnie zapomniane przez pilan są też inne postaci kluczowe dla powstania miasta czy utrzymania w nim polskości nawet w czasie zaborów, takie jak Marcin ze Sławska, ks. Zygmunt Dykiert i Teofil Drozdowski. Miasto dysponuje zatem cennym **rezerwuarem polskości**, który osobom zaangażowanym w kultywowanie pamięci historycznej trudno jednak wykorzystać w docieraniu do szerszej publiczności miasta.

Z rozmów z respondentami wynika, że kondycja Kościoła w Pile wydaje się nie najlepsza. Instytucja ta odegrała ważną rolę w podtrzymaniu polskości w regionie i była istotnym sprzymierzeńcem pilskiej „Solidarności” w latach 80., lecz obecnie jej rola

znacznie osłabła. W mieście **brakuje zaangażowanych społecznie duchownych**, a wspólnoty zrzeszające aktywnych wiernych funkcjonują tylko w niektórych parafiach. Pandemia doprowadziła jednocześnie do spadku frekwencji na niedzielnych mszach. Z uwagi na specyfikę miasta niektórzy wierni wywodzą się ze środowisk postkomunistycznych, co zdaniem części respondentów sprawia, że związek praktyk religijnych z poglądami konserwatywnymi nie jest tak wyraźny jak w większości kraju. Młode pokolenie pilań, jak wyraziła się jedna z osób badanych pracujących z młodzieżą, znajduje się bardziej „przed kościołem niż w kościele”; często jest wobec wiary obojętne i brakuje mu wiedzy o praktykach i zasadach religii katolickiej.

W opisie respondentów można jednak znaleźć jaśniejsze punkty – wspólnoty parafialne, choć nieliczne, wydają się bardziej aktywne niż kiedyś. Przykładem inicjatywy zrzeszającej dużą liczbę młodych dorosłych (lecz budzącej także kontrowersje) jest duszpasterstwo kibiców prowadzone przez ks. Jarosława Wąsowicza⁴⁴. Kościół odgrywa też dużą rolę w miejskim systemie oświaty, gdyż prowadzi szkołę podstawową i średnią⁴⁵.

2.4. Wizja zmian i reform

Z rozmów z badanymi wyłania się złożony i wieloaspektowy wachlarz zmian, które potrzebne są Pile do rozwoju także w dziedzinach, w których miasto funkcjonuje mniej optymalnie.

Zdaniem respondentów ogromną szansą dla Piły może być **włączenie do sieci najważniejszych krajowych połączeń**. Dobre widoki na zwiększenie atrakcyjności miasta w oczach inwestorów, potencjalnych mieszkańców i turystów stwarza realizacja planu budowy drogi ekspresowej S10, domyślnie łączącej Warszawę ze Szczecinem.

⁴⁴ <https://gloswielkopolski.pl/rozmowa-z-ksiedzem-jaroslawem-wasowiczem-kapelanem-polskich-kibicow-i-salezjaninem-z-pily-nie-wstydze-sie-byc-kibolem/ar/c2-15723016>, dostęp: 16.08.2022 r.

⁴⁵ <https://zsts.pl/>, dostęp: 16.08.2022 r.

Prace nad jej powstaniem już trwają⁴⁶, lecz odcinki sąsiadujące z Piłą wciąż są w fazie projektowej⁴⁷. Dla kondycji miasta korzystne byłoby zatem przyspieszenie prac nad drogą tak, by Piła została połączona zarówno ze Szczecinem (a przez to i z trasami przepływów handlu morskiego), jak i z Warszawą (będącą najważniejszym centrum sektora usług w Polsce) do końca dekady. Kolejnym istotnym elementem infrastrukturalnego planu dla Piły jest projekt drogi ekspresowej S11, biegnącej domyślnie między Koszalinem a Katowicami i mijającej Poznań oraz Piłę⁴⁸. Elementem S11 ma być także obwodnica miasta⁴⁹. Ta inwestycja budowlana jest dla Piły o tyle ważna, że zapewnia jej przepustowe i szybkie połączenie z Poznaniem, z którym jako ze stolicą woj. wielkopolskiego Piła pozostaje gospodarczo i demograficznie najmocniej związana (to tu młodzi pilanie najczęściej przyjeżdżają na studia lub w poszukiwaniu pracy).

Jak zaznaczali niektórzy badani, lepsze połączenia ze stolicą Wielkopolski to możliwość pracowania w większym mieście i mieszkania w mniejszym oraz zachęcenie poznańskich usługodawców do udostępniania swojej oferty w mniejszych miastach województwa. Bardziej ekologiczną alternatywą dla trasy S11 może być linia kolejowa pod warunkiem stworzenia **drugiego torowiska** na kolejowej trasie między Piłą a Poznaniem. Plany na modernizację połączenia zaczynają wchodzić w życie⁵⁰, lecz na razie wciąż nie przewidują budowy drugiego toru, a wyłącznie konstrukcję kolejnej „mijanki” w Parkowie⁵¹.

⁴⁶ <https://moto.pl/MotoPL/788389,25660412,z-warszawy-do-szczecina-pojedziemy-szybciej-pytanie-tylko-kiedy.html>, dostęp: 16.08.2022 r.

⁴⁷ <https://www.gov.pl/web/gddkia/s10-pila-wyrzysk>, dostęp: 16.08.2022 r.; <https://www.gov.pl/web/gddkia/s10-walcz-pila>, dostęp: 16.08.2022 r.

⁴⁸ <https://gloswielkopolski.pl/droga-s11-jest-harmonogram-prac-budowy-wielkopolski-odcinek-trasy-zostanie-oddany-w-calosci-do-uzytu-w-2028-roku/ar/c4-15825573>, dostęp: 26.08.2022 r.

⁴⁹ <https://www.asta24.pl/2022/05/20/obwodnica-pily-i-ujscia-coraz-blizej-wybrano-wariant-przebiegu-drogi>, dostęp: 16.08.2022 r.

⁵⁰ <https://poznan.tvp.pl/59533194/linia-kolejowa-poznanpila-ma-byc-szybciej-i-sprawniej>, dostęp: 13.08.2022 r.

⁵¹ <https://transinfo.pl/interwencje/dlaczego-mijanka-a-nie-drugi-tor-na-linii-kolejowej-nr-354/>, dostęp: 13.08.2022 r.

Unikalny potencjał Piły wiąże się z obecnością **wojskowej infrastruktury** na terenie miasta. Jak podkreślają respondenci, wybuch wojny na Ukrainie dostarcza dodatkowych powodów, by zamiast marginalizacji tego aspektu miasta postawić na jego wzmocnienie. **Militarna przeszłość Piły może być zatem jednocześnie jej przyszłością**; do tego konieczny jest jednak dalszy rozwój klas mundurowych w pilskich szkołach średnich, odzyskanie i ponowne otwarcie miejskiej strzelnicy oraz zapobiegnięcie wydzierżawieniu lub zmianie zagospodarowania terenów okołolotniskowych. Co ważne, obecnie trwają prace nad przywróceniem pilskiemu lądowisku statusu lotniska, co umożliwiłoby jego większe wykorzystanie dla celów cywilnych⁵².

Palącą potrzebą Piły jest tymczasem **przyciągnięcie nowych inwestorów**; bez dywersyfikacji zatrudnienia w drugim sektorze nad miastem ciąży bowiem ryzyko utraty ogromnej części miejsc pracy umiejscowionych w pojedynczym zakładzie. Projekty drogowe i kolejowe mogą pomóc w realizacji tego celu, lecz oprócz tego potrzebne jest dalsze **rozbudowywanie** położonej w Pile **podstrefy ekonomicznej**, której infrastruktura stanowi istotną zachętę do ulokowania swojej inwestycji właśnie tutaj.

Z uwagi na bogatą przyrodę w regionie pilskim miasto ma także (w dużej mierze niezrealizowany) **turystyczny potencjał**. Piła mogłaby stać się punktem wypadowym dla turystów odwiedzających Puszcę nad Gwdą lub inne obszary zielone. Przy nowych drogach ekspresowych do miasta mogłoby docierać więcej ludzi z Polski i spoza kraju, lecz taki scenariusz wymaga aktywnych działań promocyjnych ze strony miasta we współpracy z władzami województwa i kraju. Wizerunek Piły już teraz kojarzony jest przez samych mieszkańców z przyrodą – charakterystyka ta powinna być zatem świadomie wykorzystywana w autoidentyfikacji Piły oraz regionu przez władze miasta oraz powiatu.

Przyglądając się problemowi długotrwałego konfliktu prezydenta miasta i starosty, badani podkreślali, że jego rozwiązanie leży

⁵² <https://pila.naszemiasto.pl/pila-bylo-ladowisko-bedzie-lotnisko-beda-ladowac-u-nas/ar/c1-8711271>, dostęp: 13.08.2022 r.

w interesie mieszkańców miasta. Sposobem na osiągnięcie tego celu mogłaby być **zmiana statusu prawnego miasta**, które otrzymałoby prawa powiatu. Dwa najważniejsze stanowiska władz samorządowych w mieście zostałyby wówczas zespolone w jedno. W zmniejszeniu efektu mrozącego, jaki na stosunki społeczne i lokalną scenę polityczną wywiera dominacja władz samorządowych nad miejscami pracy w instytucjach publicznych, mogłyby pomóc zmiany ustrojowe, zapewniające większą niezależność i samorządność instytucjom kultury i oświaty.

Rozmowy z badanymi dostarczyły również ciekawych informacji na temat zmian w polityce współpracy państwa z organizacjami trzeciego sektora, które zdaniem respondentów pomogłyby w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w regionie. Ankietowani wskazywali na potrzebę **uproszczenia przepisów określających prowadzenie działalności gospodarczej** lub **ustawy o spółdzielniach socjalnych**. Przez źle napisane prawo spółdzielcze oraz skomplikowane reguły prowadzenia biznesu wiele osób wzbrania się bowiem przed samodzielnym wchodzeniem na rynek, a organizacje pozarządowe nie mają dość odwagi i czasu, by tworzyć inicjatywy spółdzielcze. Reformy uproszczające reguły prawne pomogłyby w usunięciu formalnych barier powstrzymujących przed powstawaniem kolejnych inicjatyw pozarządowych.

Warte spróbowania jest zdaniem badanych również **poszerzenie praktyki zlecania usług społecznych organizmom pozarządowym** przez władze centralne lub samorządowe. Trzeci sektor wyrastający ze społecznej tkanki i znający lokalny kontekst jest wszak w stanie trafniej zidentyfikować i zareagować na pojawiające się społeczne potrzeby. Tak samo zdaniem pytanym potrzebne jest więcej konkursów, w ramach których finansowanie przydzielane jest organizmom pozarządowym na okres kilku lat zamiast pojedynczego roku – to pozwoliłoby zaangażowanym społecznikom na tworzenie bardziej dalekosiężnych i szerzej zakrojonych projektów. Być może pozytywnie zweryfikowane i wiarygodne na przestrzeni wielu lat organizacje mogłyby otrzymywać finansowanie poprzez system pokazunkursowy – zdaniem respondentów przerwa w funkcjonowaniu

prowadzonego przez wiele lat projektu stowarzyszenia lub fundacji, wynikająca z nieprzyznawania odpowiednich środków w danym roku, może utrudnić działalność tam, gdzie jej skuteczność jest już sprawdzona.

Zarazem jednak przedstawiciele trzeciego sektora w Pile i okolicach podkreślali, że zależność lokalnych stowarzyszeń od rządowych dofinansowań nie musi tworzyć jednostronnej relacji. W przypadku rządowych projektów sieciowania organizacji pozarządowych warto przetestować je w mikroskali, co pozwoliłoby władzom dopracować szczegóły planowanych programów. Do takiego sprawdzenia nadają się właśnie pojedyncze, aktywne i zdolne do działania stowarzyszenia – rezultat takich mniejszych projektów próbnych mógłby okazać się bardzo potrzebny do stworzenia programów najlepiej odpowiadających realnym potrzebom społeczeństwa i możliwościom trzeciego sektora. Lokalne stowarzyszenia i fundacje mogą też odegrać ważną rolę w tworzeniu **analiz regionalnych** na zamówienie władz centralnych. Zdaniem respondentów badania regionów bywają zaniedbywane w porównaniu do analiz ogólnokrajowych – to właśnie współpraca pierwszego i trzeciego sektora jest w stanie to zaniedbanie wyeliminować.

We wzmacnianiu polskości w Pile i okolicach przydatne zdaniem badanych byłyby **lekcje historii regionalnej**. Braki w znajomości historii własnego miasta i regionu bywają bowiem większe niż luki w wiedzy dotyczącej historii powszechnej lub historii Polski ze względu na szkolne ramy programowe, zaniedbujące różnorodność i bogactwo regionalnych doświadczeń i więzi z polskością. Chętni do wyjścia naprzeciw tej potrzebie są pracownicy lokalnych muzeów, być może najmocniej związani z wciąż niszowym zagadnieniem historii regionalnej. Umiejętne przekazanie jej młodemu pokoleniu mogłoby wzmocnić jego więź z miejscem pochodzenia oraz powiązać tożsamość regionalną z ogólnopolską.

Bardzo ważną instytucją kształtującą polskość u młodych pilan jest harcerstwo – jak podkreślał jego przedstawiciel, pełen potencjał rozwoju harcerstwa wciąż nie jest jednak wykorzystany ze względu na brak drużyn harcerskich w niektórych szkołach, co

znacząco zmniejsza ich dostępność dla części dzieci. Rozwiązaniem tego ograniczenia byłoby wprowadzenie dofinansowania dla nauczyciela, który w danej szkole zgodziłby się zostać opiekunem i założycielem drużyny harcerskiej. W rezultacie **każda szkoła podstawowa** miałaby przynajmniej **jedną drużynę harcerską**. Dzięki poszerzeniu dostępności harcerstwa większa liczba dzieci i młodzieży mogłaby otrzymać wychowanie wzmacniające pozytywną więź z polskością.

3. Nowy Sącz – „biedne miasto bogatych ludzi”

3.1. Charakterystyka próby i miasta

Pierwszym w 2022 r. miastem, w którym przeprowadzone zostało badanie, był Nowy Sącz, położony w woj. małopolskim. Wśród respondentów znaleźli się:

- aktywista w lokalnych prawicowych mediach (P, M);
 - działaczka organizacji narodowej (P);
 - członek zarządu lokalnej fundacji o profilu gospodarczo-edukacyjnym (G, E);
 - przedstawiciel władz lokalnego muzeum (K);
 - członek zarządu stowarzyszenia o profilu historyczno-edukacyjnym (E);
 - 2 przedstawicielki charytatywnej fundacji (S);
 - proboszcz i katecheta w jednej z nowosądeckich parafii (R, E);
 - pracownik regionalnego radia katolickiego (R, M)
- 3E, 2P, 2R, 2M, 1G, 1K, 1S.

Zgromadzona próba wszechstronnie oddaje charakter społecznego zaangażowania w mieście. Znacząca obecność biorących udział w badaniu przedstawicieli świata edukacji, kultury i religii pozwoliła przyjrzeć się procesowi kształtowania tożsamości miesz-

kańców, podczas gdy odpowiedzi działaczy politycznych pomogły w zrozumieniu konserwatywnej perspektywy na wydarzenia w mieście. Dzięki zaś pozyskaniu głosów ze sfer gospodarki i działalności charytatywnej możliwe stało się lepsze poznanie kondycji materialnej nowosądeczan.

Nowy Sącz jest ok. 84-tysięcznym miastem położonym blisko granicy Polski i Słowacji, z niewielkim ujemnym przyrostem naturalnym⁵³. Bywa określany „miastem milionerów” z powodu bardzo wysokiego odsetka najbogatszych mieszkańców miasta⁵⁴. W Nowym Sączu i jego okolicach istnieje rozwinięty sektor małych i średnich przedsiębiorstw⁵⁵ oraz sporo fabryk dużych, rozpoznawalnych spółek, takich jak: Fakro, Wiśniowski, Newag, Koral czy Konspol⁵⁶. Można zatem znaleźć miejsca pracy w obszarach ich działalności, dzięki czemu bezrobocie pozostaje na niskim poziomie, wynoszącym na początku 2022 r. 3,2%, co sprawia, że w Małopolsce tylko Kraków jest miastem o niższej stopie bezrobocia⁵⁷.

Zdaniem niektórych badanych cechą charakterystyczną lokalnej kultury jest wyraźnie zarysowany etos pracy i przedsiębiorczość mieszkańców⁵⁸, co jest prawdopodobnie zakorzenione jeszcze w tzw. eksperymencie sądeckim z czasów PRL-u. Polegał on na przyznaniu regionowi autonomii w kreowaniu polityki regionalnej i swobodniejszym niż w reszcie kraju rozwijaniu przedsiębiorczości⁵⁹. Organizowany oddolnie rozwój, opierający się na bogactwach

⁵³ https://www.polskawliczbach.pl/Nowy_Sacz, dostęp: 31.08.2022 r.

⁵⁴ <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,25531233,w-84-tysiecznym-nowym-saczu-mieszka-195-milionerow-ale.html>, dostęp: 8.08.2022 r.

⁵⁵ D. Woźniak, M. Rutkowski. 2011. Przedsiębiorczość w Nowym Sączu – wyniki badań, s. 9, https://www.nowysacz.pl/content/resources/miasto/gospodarka/Nowos%C4%85decki%20Program%20Rozwoju%20Przedsi%C4%99biorczo%C5%9Bci/raport_%20z_%20badan.pdf, dostęp: 31.08.2022 r.

⁵⁶ <https://finanse.wp.pl/nowy-sacz-miasto-miliarderow-i-najnizszej-krajowej-6297702461335169a>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁵⁷ <https://www.gowork.pl/blog/24-bezrobocie-w-nowym-saczu-aktualne-dane/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁵⁸ D. Woźniak, M. Rutkowski. 2011. Przedsiębiorczość..., dz. cyt., s. 80.

⁵⁹ <https://twojahistoria.pl/2018/03/13/jedna-z-najciekawszych-inicjatyw-spolecznych-pazdzienika-56-czym-byl-eksperyment-sadecki/>, dostęp: 31.08.2022 r.

naturalnych, turystyce i rolnictwie, doprowadził do gospodarczego ożywienia regionu. Dynamicznie rozwijały się Nowosądeckie Zakłady Gospodarcze oraz Nowosądeckie Zakłady Przemysłu Terenowego⁶⁰. Eksperyment nowosądecki został w końcu wygaszony, lecz do dziś wywiera on wpływ na kondycję miasta.

Nowy Sącz był miastem wojewódzkim przed reformą administracyjną z 1999 r., obecnie jest siedzibą pow. nowosądeckiego. Mimo relatywnie niewielkiej odległości od Krakowa w linii prostej miasto wciąż pozostaje z nim słabo skomunikowane za pośrednictwem ok. 3-godzinnych tras kolejowej i autobusowej⁶¹. W planach rozwoju regionu znajduje się przebudowa trasy tzw. Sądeczanki, co usprawniłoby podróż samochodową na tym odcinku⁶².

Niedawna zmiana władzy w urzędzie miasta doprowadziła do rządów zespołu bezpartyjnego, kojarzonego raczej z opozycją parlamentarną (i będącego z nią w koalicji w radzie miasta) niż z Prawem i Sprawiedliwością⁶³, które jest skonfliktowane z nowosądeckim prezydentem⁶⁴. Mimo to wśród samych mieszkańców polaryzacja polityczna raczej nie jest odczuwana, zaś poglądy większości z nich skłaniają się w stronę prawicy – w wyborach parlamentarnych w 2019 r. PiS otrzymało 52,42% głosów, natomiast druga w kolejności Koalicja Obywatelska – tylko 22,49%⁶⁵; przewaga ta była jeszcze większa w okręgu nowosądeckim, gdzie PiS zdobyło poparcie 65,80% głosujących⁶⁶.

⁶⁰ <https://klubjagiellonski.pl/2018/01/04/eksperyment-nowosadecki-rozwoj-polski-nie-musi-sie-krecic-wokol-warszawy/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶¹ <https://klubjagiellonski.pl/2016/09/09/niepotrzebne-miasto/?fbclid=IwAR0l2gbcacGLiyE-ZrA5G-HPdCEcHI16gMWe-3I9yWtGhcsQu3KJrn25xLY>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶² <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/sadeczanka-coraz-blizej-realizacji>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶³ <https://natemat.pl/254237,kim-jest-ludomir-handzel-to-on-pokonai-iwone-mularczyk-w-nowym-saczu>, dostęp: 31.08.2022 r.; <https://rdn.pl/65587/ludomir-handzel-po-raz-pierwszy-z-absolutorium-i-wotum-zaufania-od-radnych/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶⁴ <https://wydarzenia.interia.pl/kraj/news-posel-pis-zlozyl-wniosek-do-mswia-chodzi-o-prezydenta-nowego,nId,6253558>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶⁵ <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pow/126200>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶⁶ <https://miasstons.pl/sadeckie/zjednoczona-prawica-przed-ko-kolejny-wynik-przeczaczy-narracji-koniec-pis/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Ocena stopnia zrzeszenia się mieszkańców w organizacjach pozarządowych była niejednolita, choć większość respondentów mówiła o obojętności i bierności nowosądeczan⁶⁷. Mimo tej oceny badani kilkakrotnie wymieniali organizacje angażujące i zrzeszające po kilkudziesięcioro (a czasami nawet więcej) ludzi; przykładem tego są towarzystwa historyczne i wspólnoty religijne. W mieście wyraźnie zaznaczona jest obecność sądeckiej kultury ludowej⁶⁸. Dostrzegalna jest też rola prawniczych organizacji, takich jak Młodzież Wszechpolska⁶⁹. Zaangażowanie polityczne w mieście nie jest jednak powszechne, a największe demonstracje mające miejsce w Polsce w ostatnich latach (Strajk Kobiet, Marsze Równości czy protesty Komitetu Obrony Demokracji) nie wpisały się na trwałe w krajobraz miasta⁷⁰. Czasami towarzyszyły im prawnicze kontrmanifestacje⁷¹.

W mieście jest dostęp do szkolnictwa wyższego – głównymi szkołami wyższymi są Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa (PWSZ) oraz Wyższa Szkoła Biznesu, która przed laty rozwijała się bardzo prężnie⁷², teraz zaś zdaniem badanych wyraźnie podupadła⁷³. Mimo to studiują w niej blisko 4 tys. osób⁷⁴, a w nowosądeckiej PWSZ – ok. 3,5 tys.⁷⁵

⁶⁷ Taka ocena zdaje się znajdować potwierdzenie w literaturze przedmiotu; zob. <http://dspace.wsb-nlu.edu.pl/handle/11199/1953>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶⁸ Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu. *Odkrywaj Sądeckie i naszych słowackich sąsiadów*, https://nowosadecki.pl/edc_media/Manager/Galerie/Publikacje/Pdf/Przewodnik-odkrywaj-sadeckie-i-naszch-slowackich-sasiadow-tradycje-kultura-smaki.pdf, dostęp: 31.08.2022 r.

⁶⁹ <https://dziennikpolski24.pl/nowy-sacz-mlodziej-wszechpolska-zorganizowala-marsz-wolynski-w-75-rocznice-krwawej-niedzieli/ar/13333457>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷⁰ <https://nowysacz.naszemiasto.pl/tag/kod-nowy-sacz>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷¹ <https://sadeccanin.info/wiadomosci-telewizja/marsz-rownosci-w-nowym-saczu-jestesmy-u-siebie-skandowali-pod-flagami-lgbt>, dostęp: 31.08.2022 r.; <https://sadeccanin.info/wiadomosci/receprez-od-kosciola-wszechpolacy-i-kibice-ruszyli-na-strajk-kobiet-w-saczu>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷² <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/nsw/article/view/4621/4732>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷³ <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-absolwenci-kupia-upadla-wsb/ar/c3-3851852>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷⁴ <https://miastons.pl/biznes-i-edukacja/historyczna-liczba-studentow-wsb-nlu-blisko-4000-osob-ksztalci-sie-na-nowosadeckiej-uczelni/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷⁵ <https://sadeccanin.info/wiadomosci/hej-malopolsko-pwsz-w-nowym-saczu-ma-35-tysiaca-studentow-i-24-lata-tradycji>, dostęp: 31.08.2022 r.

Przez wieki Nowy Sącz był miejscem zamieszkania dużej mniejszości żydowskiej⁷⁶ – w związku z tym znajdują się tu dwie, obecnie epizodycznie wykorzystywane w celach religijnych, synagogi odwiedzane przez chasydów z całego świata. Na miejscu funkcjonuje także Fundacja Nomina Rosae, prowadząca program „Sądecki Sztetl”, przybliżający mieszkańcom kulturę i historię nowosądeckich Żydów⁷⁷.

Badani pytani o luźne skojarzenia oddające ducha Nowego Sącza formułowali różnorodne odpowiedzi. Z jednej strony wymienione zostały lew (symbolizujący nieustępliwość, hart ducha i spryt) oraz dąb (powiązany z rosnącym w mieście Dębem Wolności). Z drugiej – padały też bardziej neutralne lub negatywne skojarzenia, takie jak kwitnąca łodyga (wymagająca pielęgnacji i podlewania), a także żarłoczna rosiczka czy rozleniwiony kot. Różnice w wymienionych skojarzeniach można częściowo tłumaczyć ich pochodzeniem – symbole pozytywne padały raczej od respondentów związanych z gospodarką miasta, natomiast te mniej przychylnie, oddające specyfikę Nowego Sącza, były wyrażane przez osoby aktywne na polu społeczno-kulturowym, co może być wyrazem frustracji, jaką odczuwają respondenci w zetknięciu z niedostatecznie aktywną obywatelsko społecznością.

Wybuch wojny rosyjsko-ukraińskiej doprowadził do dużej mobilizacji społecznej wokół pomocy uchodźcom z Ukrainy – w relacjach respondentów zaangażowanie na rzecz organizacji miejsc pobytu, paczek z pomocą humanitarną czy zbiorów pomocowych było powszechne. W mieście odbywały się także liczące kilkaset osób demonstracje proukraińskie i antywojenne⁷⁸. Wielu uchodźców zatrzymało się w Nowym Sączu jedynie przejściowo, by potem udać się w dalszą drogę do innych regionów Polski lub poza granice kraju⁷⁹.

⁷⁶ <https://ziemiasadecka.info/spacer-po-nowym-saczu/sladem-nowosadeckich-zydow/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷⁷ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/538-nowy-sacz/99-historia-spolecznosci/137763-historia-spolecznosci>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷⁸ <https://miastons.pl/nowy-sacz/antywojenna-manifestacja-w-nowym-saczu-tlum-na-nowosadeckim-ryнку-zdjecia-film/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁷⁹ <https://www.radiokrakow.pl/aktualnosci/nowy-sacz/zmniejsza-sie-liczba-uchodzcow-z-ukrainy->

3.2. Wyzwania i problemy miasta

Zdaniem dużej części badanych w Nowym Sączu następują zmiany typowe dla wielu miejscowości tej wielkości: przede wszystkim z miasta konsekwentnie wyjeżdża wielu ludzi młodych, udających się do Krakowa lub Tarnowa na studia lub w poszukiwaniu dobrze płatnej pracy dla osób wysoko wykwalifikowanych⁸⁰. Dostępne lokalnie miejsca pracy są przede wszystkim nisko i średnio płatne, więc pozostają atrakcyjne wyłącznie dla niektórych. Co więcej, według respondentów mimo rozwiniętego sektora przedsiębiorstw dużym wyzwaniem jest założenie i utrzymanie własnej działalności gospodarczej. Na **emigrację młodych mieszkańców** oraz ich negatywną ocenę jakości życia w Nowym Sączu⁸¹ wpływ mają także ograniczone perspektywy zdobycia atrakcyjnej edukacji wyższej.

Z pozoru bardzo mocna pozycja gospodarcza miasta i regionu po bliższym przyjrzeniu się odsłania rzeczywistość o dwóch obliczach. Okazuje się bowiem, że średnia płaca w mieście jest o ok. 1 tys. zł niższa niż w całym województwie i aż o 2 tys. zł niższa niż w Krakowie⁸² – jak podkreślali niektórzy badani, Nowy Sącz jest **„biednym miastem bogatych ludzi”**⁸³. Taka sytuacja wydaje się dodatkowo uwypuklać patologie nadmiernie kapitalistycznego modelu gospodarczego, w którym nie obowiązują społeczne zabezpieczenia chroniące mieszkańców przed nierównomiernym wzrostem płac, wyzyskiem i skrajną nierównością majątkową. Paradoksalnie, trudna sytuacja materialna i zawodowa mieszkańców może częściowo tłumaczyć skłonność do zakładania własnej działalności gospodarczej zamiast poszukiwania

w-nowym-saczu, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸⁰ <https://klubjagiellonski.pl/2016/09/09/niepotrzebne-miasto/?fbclid=IwAR0l2gbcacGLiyE-ZrA5G-HPdCEcHI16gMWe-3I9yWtGhcsQu3KJrn25xLY>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸¹ <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nieszczesliwi-mieszkancy-nowego-sacza-ranking-portalu/ar/c1-8934929>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸² Urząd Statystyczny w Krakowie. 2021. *Informator statystyczny – miasto Nowy Sącz 2021*, https://www.nowysacz.pl/content/resources/miasto/gospodarka/oferta_inwestycyjna/informator_statystyczny/informator_statystyczny_nowy_sacz_2021.pdf, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸³ <https://sadecczanin.info/gospodarka/nowy-sacz-miasto-miliarderow-i-ubogich-mieszkancow-tak-nas-widzi-polska-cala>, dostęp: 31.08.2022 r.

zatrudnienia⁸⁴. Także bezrobocie, choć niskie w Nowym Sączu, jest już znacząco wyższe w całym powiecie, gdzie wynosi 7,8%⁸⁵.

Ogromnym problemem dla miasta jest ponadto **komunikacyjna izolacja** – podróż do Krakowa jest zbyt czasochłonna, by móc połączyć pracę z mieszkaniem w Nowym Sączu, co sprzyja wyprawdzie z miasta. Wśród mieszkańców narasta frustracja wywołana niespełnionymi obietnicami oraz przedłużającym się oczekiwaniem na remont infrastruktury. O nowej trasie – „Sądeczance” – przez wiele lat bardzo dużo się mówiło, lecz projekt wciąż pozostaje na etapie planów. Równolegle władze miasta zainicjowały remont wielu miejskich dróg w tym samym czasie, co doprowadziło do pojawienia się zatorów i utrudnień w ruchu komunikacyjnym⁸⁶. Niedostatki w rozwoju infrastruktury mogą także tłumaczyć duże różnice między poziomem bezrobocia w pow. nowosądeckim i samym Nowym Sączu.

W relacjach badanych pojawiał się również problem obywatelskiej **bierności mieszkańców**. Jest on dodatkowo pogłębiany przez ograniczone zainteresowanie władz miasta wspieraniem oddolnych inicjatyw trzeciego sektora. Brak zaangażowania mieszkańców szczególnie widoczny jest w dziedzinie kultury; respondenci uważają, że w mieście „niewiele się dzieje”. Zdaniem badanego reprezentującego stowarzyszenie historyczno-edukacyjne Nowy Sącz jako miasto w dużej mierze utworzone przez ludność napływową nie ma właściwie rozwiniętej kultury mieszczańskiej, co prowadzi do niskiego zainteresowania historią miasta (przy jednoczesnej silnej tożsamości regionalnej). Zarazem jednak obojętność większości mieszkańców tworzy wyjątkowo dużą przestrzeń na działalność i zdobywanie wpływów przez lepiej zorganizowane mniejszości, takie jak sprawnie funkcjonujące organizacje pożytku publicznego lub ugrupowania polityczne. Jest to też powód, dla którego niektóre z nich pozostają rozpoznawalne przez większość mieszkańców.

⁸⁴ D. Woźniak, M. Rutkowski. 2011. *Przedsiębiorczość...*, dz. cyt., s. 82.

⁸⁵ <https://www.gowork.pl/blog/24-bezrobocie-w-nowym-saczu-aktualne-dane/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸⁶ <https://sadecczanin.info/wiadomosci/nowy-sacz-sie-zatrzymal-w-calym-miescie-byly-gigantyczne-korki-zdjecia>, dostęp: 31.08.2022 r.; <https://sadecczanin.info/wiadomosci/nowy-sacz-tonie-w-korkach-mieszkancy-maja-rozwiazanie-wielu-juz-je-stosuje>, dostęp: 31.08.2022 r.

3.3. Polskość i religia w mieście

Większość badanych podkreśla **patriotyczny profil nowosądeckiej społeczności**; więz z Polską jest tu wyraźnie silniejsza niż w przypadku wielu innych regionów kraju. Polskość jest tożsamością przekazywaną tutaj w rodzinach oraz kultywowaną w ramach różnorodnych uroczystości, marszy oraz obchodów państwowych i lokalnych⁸⁷. Zdaniem respondentów patriotyczne wydarzenia stanowią większość wszystkich obchodów publicznych, jakie odbywają się w mieście (szczególnie biorąc pod uwagę inicjatywy cykliczne). Wydarzenia te czasami są organizowane oddolnie (przykładem były obchody ku pamięci żołnierzy wyklętych lub rzezi wołyńskiej) przez najbardziej zaangażowane narodowo-konserwatywne grupy⁸⁸. Obchody rocznicowe często są organizowane we współpracy władz miasta i innych podmiotów (np. coroczne msze za ojczyznę w nowosądeckiej bazylisce przy asyście orkiestry Straży Granicznej, z wartami honorowymi⁸⁹). Ponadto w mieście niedawno został odsłonięty pomnik Józefa Piłsudskiego na Kasztance⁹⁰, który natychmiast stał się miejscem corocznych obchodów i uroczystości⁹¹, co tylko uwypukla żywotność lokalnego patriotyzmu.

Co ważne i co podkreślali w rozmowach badani zajmujący się historią regionu, Sądecczyzna jest krainą o bogatych tradycjach patriotycznych. Nowy Sącz był wszak pierwszym miastem, które wyswobodziło się ze szwedzkiej okupacji w trakcie potopu

⁸⁷ <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-ulicami-miasta-przeszedl-marsz-patriotyczny-w/ar/c1-8800521>, dostęp: 31.08.2022 r.; <https://gazetakrakowska.pl/nowy-sacz-swieto-niepodleglosci-podzielilo-sadeczan-o-tej-samej-porze-przeszedl-marsz-wolnosci-i-zorganizowano-patriotyczne/ar/c1-15898261>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸⁸ <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-sadeczenie-pamietali-o-rocznicy-zbrodni/ar/c1-8903601>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁸⁹ <https://sadeczanin.info/wiadomosci/obchody-102-rocznicy-bitwy-warszawskiej-i-swietawojska-polskiego-film-zdjeci>, dostęp: 31.08.2021 r.

⁹⁰ <https://dzieje.pl/aktualnosci/nowy-sacz-pomnik-jozefa-pilsudskiego-zastapil-pomnik-armii-czerwonej>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁹¹ <https://sadeczanin.info/wiadomosci/obchody-102-rocznicy-cudu-nad-wisla-w-nowym-saczu-program>, dostęp: 31.08.2022 r.

szwedzkiego⁹²; pow. nowosądecki przystąpił także do konfederacji barskiej⁹³; w trakcie II wojny światowej działali tutaj kurierzy przewożący przez granicę ważne dokumenty, materiały, a nawet potrzebujących ratunku ludzi⁹⁴. Wszystko to tworzy lokalny **rezerwuwar polskości**, który dostarcza dodatkowej specyfiki sądeckiemu patriotyzmowi.

Ogromną rolę w kultywowaniu polskości odgrywa Kościół, a religia katolicka niejako symbiotycznie koegzystuje z patriotyzmem, pełniąc wyjątkowo ważne funkcje życia tutejszych mieszkańców. Jak wskazywali badani związani z Kościołem, w mieście wciąż żywa jest lokalna tradycja corocznego Odpustu ku czci Przemienienia Pańskiego⁹⁵, a niektórzy księża we współpracy ze świeckimi wiernymi organizują nowe inicjatywy w duchu nowej ewangelizacji, takie jak „Ewangelibus” czy „Poruszenie” (ewangelizacja uliczna)⁹⁶.

Jednocześnie Kościół wciąż cieszy się prestiżem. Jego reprezentanci są zapraszani na różne uroczystości, a lokalny biznes chętnie wspiera go finansowo. Zdaniem badanych współpraca z Kościołem jest nieodzowna do pomyślnej działalności w mieście. W życiu indywidualnych parafii funkcjonuje wiele wspólnot – chóry, koła modlitewne czy duszpasterstwa dla rozmaitych grup społecznych. W diecezji tarnowskiej, do której należą nowosądeckie parafie, odsetek osób uczęszczających na niedzielne msze oraz przyjmujących sakramenty wciąż pozostaje najwyższy w Polsce⁹⁷. Istnieją też przy-

⁹² <https://sadeczanin.info/kultura-edukacja-religia/straszne-czasy-dla-sadeczczyzny-pozary-i-potop-w-elementarzu-historycznym>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁹³ A. Wasiak. *Nowy Sącz wobec Konfederacji Barskiej*, <https://sadeczanin.info/sites/default/files/journos/user8074/3.PG-Dzieje%20miasta%20Nowego%20S%24%85cza%2C%20Feliks%20Kiryk%20715-727-OPT.pdf>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁹⁴ <https://twojsacz.pl/jan-freisler-1914-1964-kurier-niezlomny/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁹⁵ <https://sadeczanin.info/kultura-edukacja-religia/pielgrzymi-modla-sie-na-sadeckiej-gorze-tabor-trwa-wielki-odpust-zdjecia>, dostęp: 31.08.2022 r.; <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-ta-tradycja-nie-umiera-odpustowi-w-sadeckiej/ar/c1-8937495>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁹⁶ <https://rdn.pl/83690/nowy-sacz-to-bedzie-prawdziwe-duchowe-poruszenie/>, dostęp: 31.08.2022 r.

⁹⁷ <https://deon.pl/kosciol/ile-osob-chodzi-w-polsce-do-kosciola-ukazaly-sie-najnowsze-dane,710766>, dostęp: 31.08.2022 r.

padki, w których mniejsze, osiedlowe parafie, położone na obrzeżach miasta, stanowią centrum życia całej dzielnicy, udostępniając przestrzeń plebanii na potrzeby spotkań rady dzielnicy, lokalnej drużyny harcerskiej czy młodzieży, dla której świetlica przy kościele jest jedynym (poza szkolnym boiskiem) miejscem spędzania w gronie rówieśników czasu popołudniami i wieczorami. W trakcie badania można było dostrzec, jak parafia razem z władzami samorządowymi najniższego szczebla oraz instytucjami publicznymi, takimi jak lokalna szkoła, mogą współpracować na rzecz wspólnego dobra mieszkańców, w tym młodzieży.

Tej jednoznacznie pozytywnej charakterystyce kondycji polskości i katolicyzmu w Nowym Sączu i okolicach towarzyszyły jednak mniej optymistyczne spostrzeżenia niektórych badanych. Przede wszystkim stosunek do polskości wśród najmłodszych członków społeczności nie przedstawia się już tak pozytywnie – respondenci relacjonowali, że uczniowie szkół nieraz kwestionują sens przynależności do narodu lub planują wyprawę za granicę. Wiele młodych osób (nawet połowa w niektórych szkołach średnich) odmawia uczęszczania na lekcje religii, a spadek frekwencji w kościołach wśród ludzi młodych staje się coraz bardziej zauważalny. Wszystkie te procesy wpisują Nowy Sącz w szersze, ogólnokrajowe tendencje erozji polskości na rzecz zglobalizowanej kultury oraz powoli postępującej sekularyzacji.

Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy zdaniem niektórych respondentów jest niedostatecznie aktywna rola szkół w kultywowaniu polskości – w systemie oświaty na poziomie szkół średnich dostrzegalne są lewicujące i antypatriotyczne trendy. Innymi problemami wymienianymi przez niektórych rozmówców były: relatywnie skromny (w porównaniu do nastrojów społecznych i oddolnego zaangażowania) charakter wydarzeń rocznicowych organizowanych przez władze miasta oraz prowadzona przez władze polityka interpretowana raczej jako „zerwanie” z historią i tradycją niż jej kultywowanie. Opinie na temat działań i zaangażowania miasta tworzą zatem różniący się w swojej ocenie dwugłos.

3.4. Wizja zmian i reform

W rozmowie o pożądanym kierunku zmian w mieście badani wskazywali na dużą liczbę reform, które potrzebują implementacji ze strony władz centralnych (a przynajmniej we współpracy z nimi). Procesy i zjawiska powstrzymujące rozwój miasta wydają się tak mocno zakorzenione w strukturze społeczno-gospodarczej Nowego Sącza, że ich przewyciężenie może wymagać interwencji strategicznej, obejmującej zarówno inwestycje, jak i zmiany prawne.

Najczęściej wyrażaną przez respondentów (a także ekspertów opracowujących strategię rozwojowe miasta⁹⁸) potrzebą jest poprawa infrastruktury komunikacyjnej miasta. Konieczna jest zatem budowa trasy „**Sądeczanki**” oraz szybkiej kolei – usprawnienie komunikacji z Krakowem umożliwiłoby bowiem Nowemu Sączowi mocniejsze związanie się ze stolicą Małopolski, co zachęcałoby do pozostania w mieście i pogodzenia zamieszkania na Sądecku z dobrze płatną pracą, dostępną głównie w największych miastach. Na ten moment projekt budowy „Sądeczanki” utknął z powodu sporu o lokalizację drogi między Generalną Dyрекcją Dróg Krajowych i Autostrad a lokalnymi samorządowcami⁹⁹. Zdecydowane rozwiązanie dysputy, biorące pod uwagę zdanie przedstawicieli regionu, pozwoliłoby mieszkańcom Nowego Sącza na cieszenie się szybkim dojazdem do Krakowa jeszcze w 2026 r.¹⁰⁰ Dodatkową zmianą integrującą Nowy Sącz z regionem byłby remont dróg łączących miasto z okolicznymi miejscowościami, co jednak wymaga inicjatywy władz miasta.

W sferze społecznej potrzeby lokalnych organizacji pozarządowych można podzielić na trzy rodzaje. Po pierwsze, konieczne jest kontynuowanie (lub inicjowanie nowych) programów dofinansowań skierowanych do trzeciego sektora w postaci konkursów, grantów i innych form finansowego wsparcia. Po drugie, organizacjom poza-

⁹⁸ D. Woźniak, M. Rutkowski. 2011. *Przedsiębiorczość...*, dz. cyt., s. 78.

⁹⁹ <https://rdn.pl/118680/co-dalej-z-budowa-sadeczanki-starosta-brzeski-wciaz-czekamy-na-wybor-wariantu/>, dostęp: 8.08.2022 r.

¹⁰⁰ <https://gazetakrakowska.pl/nowy-sacz-kiedy-w-koncu-ruszy-budowa-sadeczanki-minister-adamczyk-podaje-date/ar/c1-15630499>, dostęp: 8.08.2022 r.

rządowym często brakuje dostępu do **powierzchni lokalowej**, którą można by wykorzystać jako siedzibę organizacji. Jak wspominali niektórzy badani, czasami samo udostępnienie przestrzeni lokalowej nieodpłatnie lub po atrakcyjnych cenach ze strony władz miasta wystarczyłoby do stabilizacji finansowej kondycji danego stowarzyszenia lub fundacji. Trzecią kwestią jest **zmiana sposobu wydatkowania środków pozyskanych z projektów grantowych**. Zdaniem jednego z badanych środki grantowe powinny być wykorzystywane do zdobywania pieniędzy na cele statutowe. Inaczej system wydatkowania środków prowadzi do takich absurdów jak konieczność rozdania (a nie sprzedania) pozycji opublikowanych dzięki funduszom projektowym, co z kolei uniemożliwia zdobycie pieniędzy na dalszą działalność. Taka zmiana jest możliwa jedynie poprzez odgórną modyfikację zasad przyznawania dotacji i grantów.

Z kolei przeciwdziałaniu emigracji z miasta mogłaby pomóc dobrze funkcjonująca **uczelnia wyższa** – potrzebę tę stara się spełniać zarówno Wyższa Szkoła Biznesu, jak i nowosądecki PWSZ poszerzający swoją ofertę edukacyjną o kierunki medyczne i badawcze w ramach mającej miejsce w tym roku zmiany statusu i nazwy uczelni na Akademię Nauk Stosowanych¹⁰¹. Respondenci podkreślali przy tym, że prężny rozwój uczelni w Nowym Sączu, która mogłaby być konkurencyjna względem szkół wyższych w Krakowie, jest ogromnym wyzwaniem, z którym trudno się zmierzyć – drogą naprzód wydaje się jednak dalsze poszerzanie oferty edukacyjnej, popartej jakością zapewnianego kształcenia. Mimo to możliwość zagwarantowania młodym mieszkańcom miast średniej wielkości ukończenia studiów wyższych bez konieczności opuszczania miejsca zamieszkania pozostaje istotnym wyzwaniem w dbaniu o demografię miasta.

W kwestiach gospodarczych poprawie zamożności mieszkańców mogą sprzyjać **reformy płac oraz systemu podatkowego**. Jak wskazywali respondenci, władze centralne mogłyby wpłynąć na wysokość wynagrodzeń w lokalnych firmach w zgodzie z zasadami ka-

¹⁰¹ <https://sadeczanin.info/rozmowy-sadeczanina-telewizja/nie-pwsz-akademia-nauk-stosowanych-prof-mariusz-cygnar-o-wielkich>, dostęp: 31.08.2022 r.

tolickiej nauki społecznej – jak mówili badani, jeśli firma się bogaci, pracownik powinien to odczuć, a przepisy powinny stać na straży godnego wynagrodzenia pracowników. Zarazem jednak pracodawcy i przedsiębiorcy sygnalizują potrzebę uproszczenia systemu podatkowego. Co ważne, wymagania te nie muszą stać ze sobą w sprzeczności, gdyż – jak tłumaczą respondenci – podatki mogłyby być nawet wyższe, o ile będą jednocześnie prostsze; obsługa skomplikowanego systemu podatkowego generuje bowiem koszty wyższe niż niejedna podwyżka podatków.

Zdaniem badanych miasto i region mają znaczący potencjał turystyczny, szczególnie w dziedzinie turystyki niszowej (browarnictwo, militaria, narzędzia rolnicze). Inicjatywy rozwoju infrastruktury turystycznej warto zatem wspierać, by budować niepowtarzalny charakter miasta i regionu.

Zmiana stosunku najmłodszych mieszkańców miasta do polskości jest istotnym wyzwaniem wychowawczym w rodzinie i systemie oświaty. Niektórzy badani sugerowali modyfikację programów szkolnych w stronę akcentowania wątków patriotycznych. Nowe prawa, takie jak „Lex Czarnek”, w przekonaniu prawicowych respondentów mogłyby umożliwić większą kontrolę nad szkołami i zapewnić mniej swobody działania lewicowych aktywistów. Ciekawą propozycją ze strony części respondentów były zmiany programowe w nauczaniu historii i uzupełnienie go o **lekcje** (niemalże kompletnie nieobecnej) **historii regionalnej**, co mogłoby wpłynąć na pogłębienie więzi młodzieży z regionem pochodzenia, a przez to z polskością.

Podsumowując, należy podkreślić, że respondenci wysunęli liczne propozycje i pomysły na rozwój Nowego Sącza. Ich zestawienie uzasadnia tezę, że miastu tej wielkości potrzebny jest szeroki wachlarz **rozwiązań strukturalnych**, które mogłyby zmienić trajektorię jego ewolucji. Jeden z respondentów zasugerował, że sposobem na opracowanie nowej strategii rozwojowej dla miast średniej wielkości mogłoby być sięgnięcie po przykłady miast podobnej wielkości z innych krajów Europy i próba odnalezienia rozwiązań, które zapewniły im ciągłość trwania oraz możliwość rozwoju mimo globalnych trendów gospodarczych i kulturowych, sprzyjających

liczebnemu i gospodarczemu rozrostowi największych metropolii kosztem mniejszych miast i wsi. Odkryte w ten sposób rozwiązania dzięki zaangażowaniu ekspertów można by następnie przełożyć na grunt polski.

4. Karpacz-Kowary – dwa oblicza miast Dolnego Śląska

4.1. Karpacz - charakterystyka próby i miasta

Trzecim w 2022 r. miastem, w którym zostało przeprowadzone badanie, był położony w woj. dolnośląskim Karpacz. Respondentami byli:

- pracownica położonej w Karpaczu szkoły średniej (E);
- członkini organizacji pozarządowej prowadząca działalność gospodarczą w mieście (S, G);
- działacz polityczny, przedstawiciel instytucji o profilu historyczno-edukacyjnym (P, E);
- 2 przedstawicielki instytucji kulturalnej (K);
- przedstawiciel rady miasta (P)

– 2E, 2P, 1S, 1G, 1K.

Kształt stworzonej próby badawczej oddaje społeczną dynamikę interakcji w mieście. Respondenci wybrani do udziału w badaniu byli wartościowym źródłem informacji odnoszących się do wieloaspektowo rozumianej kondycji miasta. Ze względu na wyłaniające się ze wstępnej analizy niskie wskaźniki zaangażowania lokalnego Kościoła w animowaniu i kształtowaniu życia społecznego w Karpaczu zdecydowano się na niewłączanie do próby miejskich przedstawicieli środowisk religijnych. Członkowie instytucji kulturalnych i oświatowych wskazali natomiast na dynamikę miejskiego życia społecznego i kulturalnego z perspektywy lokalnych działaczy oraz mieszkańców miasta. Dane zebrane od aktorów lokalnej polityki oraz przedstawicieli organizacji pozarządowych pozwoliły na zrozumienie specyfiki sytuacji polityczno-gospodarczej miasta.

Wszystkie znajdujące się w próbie badawczej osoby były obecnymi bądź niedawnymi mieszkańcami Karpacza, w dalszym ciągu związanymi jednak ściśle z miastem i zamieszkującymi w nim przez kilkadziesiąt lat.

Karpacz jest ośrodkiem rekreacyjno-sportowym z dominującą funkcją turystyczną. Miasto położone jest w południowo-zachodniej części woj. dolnośląskiego w Karkonoszach, u zbiegu rzek Łomnica i Łomniczka, u podnóża Śnieżki. Miejsowość znajduje się w niedalekim sąsiedztwie granic z Czechami oraz Niemcami. Uzyskała prawa miejskie w 1956 r., aczkolwiek jako ośrodek turystyczno-wypoczynkowy rozwijała się już od połowy XIX w. Znaczenie turystyczne Karpacza systematycznie wzrastało, zwłaszcza przez ostatnie kilkadziesiąt lat. Z tego powodu miasto najprężniej funkcjonuje w sezonach letnich i zimowych.

Aglomeracja zajmuje powierzchnię 38 km² i liczy nieco ponad 4 tys. osób¹⁰². W ciągu ostatnich 15 lat gm. Karpacz straciła jednak prawie 1/5 (18%) stałych zameldowanych mieszkańców (4995 osób zgodnie ze stanem na rok 2008)¹⁰³.

Do szczególnych cech Karpacza można zaliczyć niepowtarzalny krajobraz okolic miasta, umożliwiający podziwianie pasma Karkonoszy niemal z każdej części miejscowości. Pośród istniejących w mieście podmiotów gospodarczych przeważają usługi hotelarskie, handel i usługi gastronomiczne. W Karpaczu działają dwie szkoły podstawowe, dwa przedszkola (prywatne i publiczne), a także Dolnośląski Zespół Szkół im. Polskich Olimpijczyków o profilu sportowym. W miejscowości nie znajduje się natomiast placówka uczelni wyższej. Karpacz charakteryzuje się bogatą infrastrukturą sportowo-rekreacyjną, w tym nowo wybudowanym, nowoczesnym

¹⁰²Urząd Statystyczny we Wrocławiu. 2020. *Statystyczne Vademecum Samorządowca, Gmina Miejska Karpacz*, https://stat.gov.pl/vademecum/vademecum_dolnoslaskie/portrety_gmin/powiat_jeleniogorski/gmina_m_karpacz.pdf, dostęp: 20.09.2022 r.; Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz. 2022. Raport o stanie miasta za rok 2021, s. 5, <https://bip.karpacz.pl/arttykul/636/11165/raport-o-stanie-gminy-karpacz-za-2021-rok>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹⁰³Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz. 2017. *Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego miasta Karpacz*, <https://bip.karpacz.pl/attachments/download/13347>, dostęp: 20.09.2022 r.

stadionem lekkoatletycznym z boiskiem piłkarskim¹⁰⁴, torem saneczkowym, skocznią narciarską, trasami biegowymi, siecią ścieżek rowerowych i licznymi szlakami turystycznymi. Do największych atrakcji turystycznych należą z kolei: Śnieżka, drewniany kościół Wang, zaporą na Łomnicy, Dziki Wodospad, formacja skalna Krucze Skały, Muzeum Sportu i Turystyki oraz Muzeum Zabawek. Karpacz jest przy tym organizatorem lub współorganizatorem licznych imprez sportowych i kulturalnych¹⁰⁵. Wielu respondentów wskazało na nieustannie trwający rozwój miasta, w którym wciąż powstają nowe elementy infrastruktury turystycznej (szczególnie baza hotelowa, np. nowe apartamentowce).

W Karpaczu daje się jednak zauważyć spór polityczny między przedstawicielami rady miasta oraz obecnie rządzącym burmistrzem Radosławem Jęckiem¹⁰⁶. W przeciwieństwie do większości polskich miast konflikt ten pozbawiony jest znanych z polityki ogólnokrajowej barw partyjnych; zarówno władze miasta, jak i radni reprezentują środowisko bezpartyjne. Antagonizm wynika m.in. z różnicy w ocenie prowadzonej przez burmistrza polityki opartej na wsparciu turystyki oraz dużych zewnętrznych podmiotów prowadzących działalność gospodarczą na terenie gminy. Równolegle pośród samych mieszkańców polaryzacja polityczna raczej nie jest odczuwalna. W wyborach parlamentarnych w 2019 r. przeważająca większość mieszkańców oddała głos na kandydatów liberalnych lub lewicowych (42% poparcia dla Koalicji Obywatelskiej i 20% poparcia dla Sojuszu Lewicy Demokratycznej)¹⁰⁷.

W opinii badanych mieszkańcy niechętnie angażują się w działalność obywatelską oraz polityczną. Wyłaniający się z rozmów z re-

¹⁰⁴<https://www.portalsamorzadowy.pl/inwestycje/karpacz-ma-stadion-dla-lekkoatletow,131910.html>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹⁰⁵<https://www.karpacz.pl/mityng-lekkoatletyczny-korzeniowski-cup-2022-2802/e>, dostęp: 20.09.2022 r.; <https://www.karpacz.pl/lekkoatletyczne-nadzieje-olimpijskie-2022-2806/e>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹⁰⁶Biuletyn Rady Miejskiej Karpacza. 2021. Nr 3(9), s. 2, https://www.karpacz.pl/img/files/biuletyn_09_2021_08.pdf, dostęp: 20.09.2022 r.

¹⁰⁷<https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/gm/20601>, dostęp: 20.09.2022 r.

spondentami obraz tkanki miejskiej trafnie przedstawia wypowiedź członkini organizacji pozarządowej: „Mieszkańcy charakteryzują się beczynnością, brakiem potrzeb, brakiem wspólnotowości, brakiem współpracy”. Stopień zrzeszania się mieszkańców jest bardzo niski, a zaangażowanie polityczne niewielkie. W trzecim sektorze dominują stowarzyszenia biznesowe, jednakże lokalni przedsiębiorcy sektora małych i średnich przedsiębiorstw nie wspierają się w stopniu umożliwiającym im wyjście naprzeciw dużym, zewnętrznym firmom. Sektor lokalnego biznesu charakteryzuje się niskim poziomem kapitału społecznego i brakiem wzajemnego zaufania. W opinii respondentów niski poziom kultury politycznej mieszkańców miasta widoczny jest również w niewiedzy co do bieżących wydarzeń oraz konsekwencji podejmowanych decyzji.

Ten negatywny obraz ogólny przełamany jest przez grupy lub organizacje, których zaangażowanie odbija się pozytywnie w życiu miasta w innych sferach. W czasie pandemii aktywnie na rzecz potrzebujących mieszkańców udzielała się karpacka Ochotnicza Straż Pożarna. W mieście prężnie działają ponadto liczne kluby sportowe, a o interes obywateli i ład przestrzenny miasta zabiega Stowarzyszenie Ochrony Krajobrazu i Architektury Sudeckiej. Oddolne inicjatywy w postaci wydarzeń czy akcji charytatywnych organizuje z kolei Stowarzyszenie Miłośników Karpacza. Można zatem powiedzieć, że społeczność mieszkańców miasta, choć zauważalnie zdepolityzowana i niedostatecznie zorganizowana, ma potencjał obywatelski.

Respondenci, odpowiadając na pytania dotyczące skojarzeń z Karpaczem, które oddawałyby specyfikę miasta, udzielali odpowiedzi o charakterze neutralno-negatywnym. Do neutralnych symboli można zaliczyć występujące na terenie gminy rośliny i drzewa: naparstnicę, goryczkę czy monokultury świerków. Do negatywnych natomiast zwierzęta: wilka, symbolizującego agresję, „władzę pieniądza” i siłę zewnętrznego lobbingu; dzika, który kopie pod sobą dołki, z których skorzystają inni; oraz cielę o dwóch głowach, które jest w stanie kłócić się nieprzerwanie samo ze sobą. Skojarzenia respondentów wskazują na ich bezradność wobec siły obcego kapitału, polaryzację, atomizację oraz brak wspólnotowości lokalnych mieszkańców.

Wybuch wojny ukraińsko-rosyjskiej spowodował pojawienie się w mieście fali uchodźców – Karpacz został miastem z największą w woj. dolnośląskim liczbą uchodźców w przeliczeniu na jednego mieszkańca (ponad 1 tys. Ukraińców w 4-tysięcznym mieście)¹⁰⁸. Zarówno władze miasta, jak i mieszkańcy aktywnie zaangażowali się w działania pomocowe, a wielu właścicieli udostępniło za darmo pokoje w swoich pensjonatach. Po upływie kilku miesięcy nastawienie do pomagania trochę się jednak zmieniło – w społeczności karpaczan pojawiło się poczucie, że pomaganie mniejszości ukraińskiej odbywa się kosztem rodowitych mieszkańców, czego przykładem była rezygnacja z funduszy budżetu obywatelskiego na rzecz działań pomocowych¹⁰⁹. Warto podkreślić, że obecna wśród pojedynczych badanych niechęć do zbyt daleko idącego pomagania uchodźcom nie była powiązana z uczuciami nacjonalistycznymi, lecz wynikała raczej z obawy o materialne konsekwencje działań charytatywnych dla dobrobytu lokalnej społeczności.

4.2. Karpacz – wyzwania i problemy miasta

W celu adekwatnego scharakteryzowania wyzwań, z którymi mierzy się gm. Karpacz, niezbędne jest uwypuklenie niektórych aspektów życia gminy. Przede wszystkim należy pamiętać, że Karpacz odgrywa znaczącą rolę jako ośrodek turystyczny na Dolnym Śląsku. Mnogość atrakcji turystycznych, zróżnicowana baza noclegowa oraz liczne wydarzenia kulturalne, sportowe i turystyczne wpływają na wzrost liczby osób zainteresowanych pobytem w mieście. Wpływa to znacząco na jakość życia rodzimych mieszkańców Karpacza. W trakcie wywiadów udało się przy tym ustalić kilka podstawowych problemów miasta, wyszczególnionych przez respondentów.

Dominacja miasta przez turystów znajduje odzwierciedlenie w danych regionalnych GUS – wskazują one, że miejsc noclegowych

¹⁰⁸ <https://wroclaw.tvp.pl/59643693/karpacz-z-najwieksza-liczba-uchodzcow-na-jednego-mieszkanca>, dostęp: 21.09.2022 r.

¹⁰⁹ <https://www.jelonka.com/egzamin-z-solidarnosci-z-uchodzcami-zdany-103943>, dostęp: 21.09.2022 r.

w Karpaczu jest ponad dwukrotnie więcej niż mieszkańców miasta; jeszcze w 2016 r. było to 10 360 miejsc (w 140 obiektach noclegowych oferujących 10 i więcej miejsc noclegowych)¹¹⁰. Oznacza to, że w ponad 4-tysięcznym mieście w szczycie sezonu turystycznego może przebywać ok. 15 tys. osób. Do tej liczby należałoby dodać również odwiedzających, którzy nie korzystają z noclegów, a jedynie przyjeżdżają do miejscowości w ciągu dnia i obciążają miejską infrastrukturę.

Tak duża liczba turystów jest problematyczna dla mieszkańców Karpacza z wielu powodów. Po pierwsze, infrastruktura drogowa i parkingowa czy nawet kanalizacyjna nie jest zdolna obsłużyć tak wielu gości. Duża część zabudowań Karpacza skupiona jest wokół jednej głównej drogi tworzącej oś miasta (przechodzące w siebie ulice Wielkopolska, Konstytucji 3 Maja, Parkowa i Karkonoska) – to wzdłuż niej powstały największe obiekty noclegowe Karpacza, takie jak Hotel Skalny, Hotel Sandra, Hotel Alpejski, Hotel Artus czy słynny Hotel Gołębiowski, goszczące nawet do kilkuset gości naraz. Ponieważ turyści najczęściej przyjeżdżają do Karpacza własnymi samochodami, skutkuje to bardzo dużym obciążeniem transportowym wspomnianych ulic, częstymi korkami oraz parkowaniem samochodów w sposób utrudniający funkcjonowanie lokalnym mieszkańcom¹¹¹. Konsekwentny brak egzekwowania przepisów ruchu drogowego i zasad parkowania przez straż miejską stanowi frustrujący dla mieszkańców przykład ich niższej pozycji w hierarchii miasta.

Po drugie, infrastruktura turystyczna wypiera ośrodki usługowo-rekreacyjne dla mieszkańców. Obydwa istniejące wcześniej w Karpaczu baseny zostały zlikwidowane, a na ich miejscu postawiono prywatne hotele z aquaparkami. Mimo obietnic złożonych mieszkańcom, że dostęp do nich będzie możliwy dla lokalnej populacji za wyłącznie symboliczną opłatą, specjalne ceny biletów nie zostały wprowadzone, w sezonie turystycznym zaś dostęp jest niemalże nie-

¹¹⁰ Urząd Statystyczny we Wrocławiu. 2020. *Statystyczne Vademecum...*, dz. cyt.; A. Mroczek-Czetwertyńska. 2018. *Koncepcja logistyki miejskiej dla poprawy komunikacji w mieście Karpacz*, https://www.researchgate.net/publication/328803703_Koncepcja_logistyki_miejskiej_dla_poprawy_komunikacji_w_mieście_Karpacz, dostęp: 20.09.2022 r.

¹¹¹ Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz. 2022. *Raport...*, dz. cyt., s. 56.

możliwy z uwagi na zajęcie wszystkich miejsc przez gości hotelowych.

Problem pogłębia także nieobecność miejskiej komunikacji publicznej dostosowanej do potrzeb mieszkańców – komunikacja autobusowa uruchomiona przez prywatnych przewoźników we współpracy z władzami miasta została poprowadzona wzdłuż tras turystycznych i wiodących przy największych hotelach, nie uwzględniając kluczowych tras komunikacyjnych mieszkańców. Rywalizacja o klientów budzi ogromne emocje, które doprowadziły do otwartego konfliktu taksówkarzy i przewoźników autobusowych¹¹².

Intensywny rozwój miasta wywołany presją inwestycyjną budzi wiele kontrowersji wśród mieszkańców – z jednej strony jest interpretowany jako przejaw dynamicznego rozwoju gospodarczego, a z drugiej – przeinwestowanie odbija się na atrakcyjności miasta, które postrzegane jest jako coraz bardziej „zabetonowane”. Niektórzy respondenci zwracają uwagę, że urzędowa interpretacja miejskiego planu zagospodarowania przestrzennego jest naginana pod potrzeby kolejnych deweloperów, przez co w imię krótkotrwałego zysku lekceważone są zasady utrzymania architektonicznego ładu w mieście. „Martwym” prawem jest także uchwała reklamowa przegłosowana przez radę miasta w 2020 r.¹¹³ – pomimo jej formalnego obowiązywania reguły respektowania przestrzeni wspólnej i minimalizacji ekspozycji treści reklamowych nie są egzekwowane przez straż miejską.

Wszystko to sprawia, że dwa największe atuty miasta – okoliczna przyroda i miejska architektura – tracą, zaś chęć maksymalizacji zysków z turystyki zdaniem badanych paradoksalnie podcina podstawy ich istnienia w Karpaczu.

Trzeba również podkreślić, że rozrostowi bazy hotelowej nie towarzyszy modernizacja coraz starszej sieci kanalizacyjnej, która w okresach największej presji turystycznej staje się niezdolna do

¹¹² <https://wyborcza.biz/biznes/7,156481,28833218,taxi-eldorado-w-karpaczu-40-zl-za-trzy-kilometry-ale-taksowkarze.html>, dostęp: 20.09.2022 r.; <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2022-07-27/wojna-o-transport-w-karpaczu-kto-podpalil-autobusy/>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹¹³ Biuletyn Rady Miejskiej Karpacza. 2021. Nr 2 (8), s. 10–11, https://www.karpacz.pl/img/files/Formularze/biuletyn_02_2021.pdf, dostęp: 21.09.2022 r.

obsłużenia dużej ilości ścieków¹¹⁴. Prowadzi to do odprowadzania części zanieczyszczeń do oczyszczalni w niedalekich Mysłakowicach, a nawet do rzeki¹¹⁵, co generuje bardzo wysokie koszty finansowe i środowiskowe oraz dodatkowo zwiększa dyskomfort związany z mieszkaniem w Karpaczu na stałe.

Kolejne inicjatywy budowlano-turystyczne w mieście, prowadzone głównie z inicjatywy inwestorów spoza regionu, są problematyczne także ze względu na coraz wyraźniejsze wypieranie lokalnych właścicieli pensjonatów i mniejszych hoteli, którzy nie są w stanie podnosić jakości usług tak szybko, jak robią to największe podmioty gospodarcze. Dysproporcja ta jest pogłębianą dodatkowo przez luki w prawie, które umożliwiają właścicielom dużych apartamentowców płacić proporcjonalnie mniejsze podatki od zużycia mediów. Co więcej, gmina nie dysponuje narzędziami umożliwiającymi łatwe ustalenie, czy inwestorzy płacą podatek od nieruchomości i podatek od działalności gospodarczej, przez co z budżetu miasta uciekają miliony złotych. Coraz bardziej upowszechniająca się praktyka wynajmu krótkoterminowego pozwala przy tym na obchodzenie prawa turystycznego przez nowych inwestorów. W rezultacie kolejni mieszkańcy Karpacza tracą dotychczasowe źródło dochodów, a zyski z turystyki coraz mocniej skupiają się w rękach nielicznych najbogatszych przedsiębiorców, którzy odprowadzają je poza gminę.

Badani wskazywali również na ograniczony zakres możliwości wpływania na politykę burmistrza miasta. Nawet rada miejska – jeśli nie jest zjednoczona i zdeterminowana – jest bezradna w próbach kontrolowania polityki władz, ma też mniejsze możliwości działania ze względu na brak samodzielnej obsługi prawnej (którą z kolei dysponuje burmistrz).

Skutkiem tego jest zauważalna emigracja mieszkańców z Karpacza. W 2017 r. mieszkało tutaj 4711 mieszkańców¹¹⁶ – niemal

¹¹⁴ <https://24jgora.pl/arttykul/scieki-moga-zalac/1321585>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹¹⁵ <https://old.nj24.pl/article/lomnica-znow-zanieczyszczona>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹¹⁶ Urząd Statystyczny we Wrocławiu. 2020. *Statystyczne Vademecum...*, dz. cyt.

300 osób mniej niż 10 lat wcześniej, tj. w 2008 r.¹¹⁷ Do 2021 r. liczba ta spadła do 4434 osób¹¹⁸. Także niektórzy badani nieraz przyznawali, że choć mieszkali w Karpaczu całe życie i nadal tu pracują, to w ostatnich latach zdecydowali się na przeprowadzkę do którejś z sąsiednich miejscowości. Raptowny odpływ mieszkańców i relacje respondentów pozwalają wysnuć wniosek, że jakość życia mieszkańców Karpacza w ciągu ostatnich kilku lat uległa znaczącemu pogorszeniu.

4.3. Karpacz – polskość i religia w mieście

Respondenci zgodnie przyznali, że kwestia kultywowania polskości pozostaje w Karpaczu daleka od ideału, podobnie jak patriotyzm regionalny. Wypowiedzi badanych zawierały zarówno diagnozy, jak i próby wyjaśnienia tych fenomenów.

Zgodnie z opinią ankietowanych Karpacz charakteryzuje brak przejawów ducha patriotycznego. Patriotyzm jest kultywowany wyłącznie w murach karpackich szkół w formie świętowania rocznic, podczas gdy w życiu codziennym całego miasta w ogóle nie jest widoczny. Wywieszanie biało-czerwonych flag na ulicach miasta z okazji świąt państwowych ma miejsce, lecz ekspozycji tej nie towarzyszą patriotyczne wydarzenia, a celebracja przypomina raczej respektowanie formalnego obowiązku w minimalnym możliwym zakresie.

Informacje otrzymane od niektórych badanych pozwalają sądzić, że w społeczności istnieje jednak ukryty **potencjał patriotyczny**. Świadczy o tym udział mieszkańców oraz lokalnych instytucji w inicjatywie „Pod biało-czerwoną”, której celem było wywieszenie flagi dużych rozmiarów w parku przy ulicy Mickiewicza¹¹⁹. Ostatecznie flaga została powieszona w mało widocznym miejscu za szkolnym boiskiem, co pokazuje niedociągnięcia organizacyjne w promowaniu polskości przez władze miasta.

¹¹⁷ Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz. 2017. *Uwarunkowania zagospodarowania...*, dz. cyt.

¹¹⁸ <https://www.polskawliczbach.pl/Karpacz>, dostęp: 21.09.2022 r.

¹¹⁹ <https://sp.karpacz.eu/ogloszenia/akcja-pod-bialo-czerwona>, dostęp: 13.09.2022 r.

Inne obecne w Karpaczu przejawy postaw patriotyczno-religijnych to oddolna inicjatywa postawienia w mieście pomnika ks. Jerzego Popiełuszki¹²⁰ oraz rozdawanie mieszkańcom flag do wywieszania w oknach ich domów¹²¹, co zdaniem jednego z respondentów spotkało się z zainteresowaniem i przychylnością karpaczan.

Nasi rozmówcy podejmowali się prób wyjaśnienia zjawiska niknącej kultury patriotycznej. Wśród wymienianych potencjalnych przyczyn znalazły się: zawłaszczenie polskości przez jej prymitywny wariant, kojarzony np. z muzyką disco polo i nadmierną konsumpcją alkoholu, czy poczucie wstydu, jakie ma wywoływać polskość wśród władz oraz młodzieży. Być może najistotniejszym czynnikiem osłabiającym patriotyzm jest napływowy (związany z wojną ukraińsko-rosyjską) charakter ludności miasta, przez który społeczność mieszkańców nie odczuwa, by posiadała wspólną historię i tradycję.

Relacje respondentów wpisują się w szerszy problem, jaki w relacji do polskości pojawia się na tzw. ziemiach odzyskanych i który można sprowadzić do dużo słabszej więzi mieszkańców ze swoją „lokalną ojczyzną”. Przez to, że Karpacz długo był traktowany jako byłe ziemie niemieckie, wiele zabytków zostało w minionych dekadach zaniedbanych jako obce. Przykładem takiej postawy jest stosunek do muzeum sportu, które po przejściu w polskie ręce zostało zlikwidowane i dopiero w latach 70. przywrócono je do użytku¹²². Zdaniem niektórych badanych rezultaty płytkiego zakorzenienia w historii regionu odczuwalne są niestety aż do dziś.

Spółeczna rola religii w Karpaczu została zgodnie uznana za niewielką przez wszystkich respondentów. Choć część populacji uczęszcza na nabożeństwa, parafia katolicka nie odgrywa istotnej roli w animowaniu lokalnego życia społecznego, obsługując przede wszystkim odwiedzających miasto turystów. Co więcej, w Karpaczu w coraz większym stopniu widoczny staje się spadek zaufania oraz

¹²⁰<https://www.parafia.karpacz.pl/2022/06/17/odsloniecie-i-poswiecenie-pomnika-ks-jerzego-popieluszki/>, dostęp: 13.09.2022 r.

¹²¹<https://www.karpacz.pl/bialo-czerwone-dla-mieszkancow-karpacza-5216/n>, dostęp: 21.09.2022 r.

¹²²<https://muzeumsportu.org/historia/>, dostęp: 13.09.2022 r.

niechęć względem instytucji Kościoła. Niektórzy badani wyrazili opinię, że mimo posiadania okazałych dochodów (pochodzących z ofiar turystów) lokalna parafia nie angażuje się w działania społeczne. Spada także liczba dzieci uczęszczających na religię.

Przyglądając się danym pozyskanym dzięki respondentom, można wyciągnąć wniosek, że w Karpaczu „duży” (narodowy) i „mały” (lokalny) patriotyzm wraz z przywiązaniem do religijności jako duchowego podglebia polskości to **trzy**, wzajemnie **zależne**, **elementy**. Wszystkie znajdują się niestety w podobnie słabej kondycji, co pozwala przypuszczać o istnieniu wewnętrznych zależności i sprzężeń (zarówno negatywnych, jak i pozytywnych) między tymi postawami.

4.4. Wizja zmian i reform

Dzięki rozmowie z osobami badanymi możliwe stało się wyszczególnienie najważniejszych elementów rozwoju miasta, które razem tworzą całościową wizję pożądanych przez respondentów zmian i reform w Karpaczu.

Być może najpilniejszą potrzebą miasta jest **zmiana polityki budowlano-inwestycyjnej**. Konieczne jest ograniczenie powstawania nowych hoteli, apartamentowców i innych kompleksów infrastruktury turystycznej w zgodzie z obchodzonym obecnie miejskim planem zagospodarowania przestrzennego¹²³. Pozwoliłoby to okiełznać chaos budowlany, zapobiegłoby dalszemu raptownemu zabudowywaniu miasta i niszczeniu przyrody oraz stworzyłoby czasową przestrzeń do „uporządkowania” miasta w innych dziedzinach. Być może dodatkowym sposobem na ograniczenie presji inwestycyjnej w mieście byłoby wprowadzenie oddzielnych **stref**, w których obowiązywałyby mniejsze i większe podatki od nieruchomości. Poprawieniu urba-

¹²³Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz. 2018. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Karpacz*, <https://bip.karpacz.pl/arttykul/562/8488/studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-karpacza-tekst-jednolity-2018>, dostęp: 21.09.2022 r.; <https://www.radiowroclaw.pl/articles/view/64957/Karpacz-Nie-chca-apartamentowcow-ktore-zmienia-miasto>, dostęp: 22.09.2022 r.

nistycznej kondycji miasta mogłoby także pomóc wprowadzenie w życie uchwalonej w 2020 r. **uchwały reklamowej**¹²⁴ – tu inicjatywa zależy jednak od władz miasta, mających możliwości egzekwowania przepisów uchwały na mieszkańcach. Realizacja jej założeń poprawiłaby estetykę Karpacza i uatrakcyjniła go nie tylko dla zwiedzających, ale i dla mieszkańców.

Karpacz potrzebuje wprowadzenia rozwiązań czyniących miasto **przyjaznym dla mieszkańców**. W praktyce mogłoby to oznaczać udostępnienie im niektórych usług (takich jak możliwość korzystania z basenu lub parkingów) za darmo i przy zachowaniu miejsc zarezerwowanych wyłącznie dla karpaczan. Potrzeba ta jest szczególnie istotna w kontekście **komunikacji miejskiej** – Karpacz wciąż potrzebuje bowiem publicznych linii autobusowych z prawdziwego zdarzenia, których trasy będą dostosowane do potrzeb mieszkańców, a nie tylko turystów. Oznaczałoby to uwzględnienie wykluczonych dzielnic Karpacza, takich jak Osiedle Skalne, oraz poprowadzenie połączenia do położonego z dala od głównej ulicy Centrum Medycznego Karpacz S.A. i karpackiego oddziału rehabilitacji kardiologicznej. Praktyka opierania się wyłącznie na prywatnych przewoźnikach nie zdaje egzaminu w poprawie jakości mieszkania w tym mieście. Zadaniem władz jest zatem zaproponowanie alternatywy w postaci komunikacji utrzymywanej z budżetu gminy lub przynajmniej wpłynięcie na dotychczasowych przewoźników w celu zmiany tras niektórych autobusów. Zdaniem badanych częste korki w mieście wymagają poszerzenia istniejących dróg, postawienia większej liczby rond i prawo- oraz lewoskrętów.

Pilną potrzebą miasta jest ponadto **nowa oczyszczalnia ścieków** – wzrastające wraz z liczbą turystów ryzyko wydostania się nadmiarowych zanieczyszczeń do środowiska domaga się działań prewencyjnych. Z uwagi na bardzo wysokie opłaty na dłuższą metę niegospodarnym rozwiązaniem jest także stosowane przez władze miasta odprowadzanie zanieczyszczeń do oczyszczalni w Mysłako-

¹²⁴Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz. 2020. *Uchwała nr XXIX/332/20*, <https://bip.karpacz.pl/uchwala/10044/uchwala-nr-xxix-332-20>, dostęp: 21.09.2022 r.

wicach. W Karpaczu konieczna jest zatem inwestycja kanalizacyjna, która wreszcie dostosuje przestarzałą infrastrukturę do aktualnej liczby jej użytkowników.

Implementacja wskazanych rozwiązań zależy przede wszystkim od władz miasta. Ze względu na niewystarczające – a zdaniem badanych czasami wręcz stanowiące część omawianych problemów – działania burmistrza respondenci mówili o potrzebie **reformy struktury samorządowej** w Polsce, która umożliwiłaby bardziej demokratyczną kontrolę nad poczynaniami urzędu miasta. Sposobem na osiągnięcie tego celu mogłoby być uproszczenie procedury odwołania prezydenta miasta. Obecna ścieżka referendalna jest bowiem bardzo trudna do wcielenia w życie ze względu na wysokie wymogi frekwencyjne. Obniżenie frekwencji koniecznej do uznania referendum za wiążące w połączeniu z nieznacznym zmniejszeniem liczby podpisów mieszkańców wymaganych do przeprowadzenia referendum uczyniłoby z tej możliwości narzędzie wywierania presji na władze miasta w trakcie trwania ich kadencji.

Innym rozwiązaniem zasugerowanym przez badanych jest wzmocnienie kompetencji kontrolnych rady miasta, co zapewniłoby większą transparentność dla – czasami kontrowersyjnych i nieakceptowanych społecznie – działań władarzy miasta. Zapewnienie samodzielnej obsługi prawnej dla rady miasta upodmiotowiłoby tę instytucję w postępowaniach administracyjnych i innych kwestiach podejmowanych w interesie mieszkańców.

Badani karpaczanie mówili też o innych reformach, których wprowadzenie leży w gestii władz centralnych. Przede wszystkim wymieniana była potrzeba zlikwidowania luk prawnych sprzyjających właścicielom apartamentowców w rozliczaniu opłat za media oraz być może prawa ochronne dla lokalnych gospodarzy i właścicieli mniejszych pensjonatów. Rywalizacja rynkowa między dużymi i mniejszymi podmiotami stałaby się dzięki temu bardziej sprawiedliwa. Potencjalnym rozwiązaniem problemów z obchodzeniem prawa turystycznego jest tzw. **Biała Księga** – dokument zawierający propozycje uregulowania rynku wynajmów krótkoterminowych

w ramach usług hotelarskich na rynkach lokalnych¹²⁵. Projekt dokumentu przeszedł już proces prekonsultacji społecznych¹²⁶, lecz na razie utknął na etapie legislacyjnym. Doprowadzenie go do końca umożliwiłoby rozwiązanie kluczowego dla karpaczan (i mieszkańców innych miejscowości turystycznych) problemu nierównej konkurencji z podmiotami świadczącymi usługę wynajmu krótkoterminowego.

Mieszkańcy Karpacza mówili także o potrzebie wzmocnienia infrastrukturalnych połączeń miasta z całym regionem. Zlikwidowane w 2000 r. **połączenia kolejowe** między Karpaczem a Jelenią Górą do dziś nie zostały odtworzone, co dodatkowo zwiększa natężenie ruchu samochodowego w mieście. W roku bieżącym ruszyły jednak prace zmierzające do przywrócenia przewozów do Karpacza – pierwszym etapem przedsięwzięcia jest rewitalizacja linii kolejowej Jelenia Góra–Mysłakowice, co w przyszłości umożliwi odnowienie historycznej linii kolejowej nr 340: Mysłakowice–Karpacz¹²⁷.

4.5. Kowary – charakterystyka próby i miasta

Równoległe do działań badawczych na terenie powiatu włączona została położona nieopodal Karpacza miejscowość Kowary. Decyzja o uwzględnieniu innego miasta w badaniu prowadzonym na terenie woj. dolnośląskiego została podjęta z powodu szczególnego charakteru Karpacza jako miasta turystycznego. Dzięki uzupełnieniu próby o respondentów z pobliskich Kowar udało się uzyskać pełniejszy obraz badanego regionu. Kowary trafniej prezentują bowiem sytuację większości okolicznych miejscowości, dając pełniejszy, bardziej reprezentatywny obraz ich funkcjonowania.

¹²⁵<https://biz.legalis.pl/wynajem-krotkoterminowy-biala-ksiega-przygotowana-przez-ministerstwo/>, dostęp: 22.09.2022 r.

¹²⁶<https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/raport-z-prekonsultacji-projektu-bialej-ksiegi-regulacji-systemu-promocji-turystycznej-w-polsce>, dostęp: 22.09.2022 r.

¹²⁷P.K.P. Polskie Linie Kolejowe S.A. 2013/2014. *Regulamin przydzielania tras pociągów i korzystania z przydzielonych tras pociągów przez licencjonowanych przewoźników kolejowych w ramach rjp 2013/2014*, s. 72, https://www.plk-sa.pl/files/public/user_upload/pdf/Reg_przydzielania_tras/Regulamin_2013_2014/zmiana_7.02_2014/P_13-14_Z_2.4_20140207123248.pdf, dostęp: 22.09.2022 r.

W próbie badawczej znajdowali się:

- duchowny z kowarskiej parafii (R);
- przedsiębiorca i trener sportowy mieszkający i działający w Kowarach (E, G);
- działacz społeczny i przedstawiciel Miejskiego Ośrodka Kultury (K)

– 1K, 1E, 1G, 1K.

Próba przedstawia osoby zaangażowane społecznie, zaś odmienny zakres ich działalności uwypukla specyfikę niewielkiego miasteczka, jakim są Kowary. Przedstawiciele środowiska religijnego, kulturalnego oraz biznesowego obecni w próbie pozwolili wskazać główne obszary funkcjonowania miasta, ze szczególnym uwypukleniem problemów społecznych i samorządowych. Zebrane dzięki życzliwości respondentów dane pozwoliły na zrozumienie sytuacji mieszkańców oraz perspektywy lokalnych działaczy na kwestię poprawy dobrostanu miasta.

Kowary są położone w północnowschodniej części Karkonoszy. Od południowego zachodu teren gminy miejskiej rozciąga się wzdłuż granicy polsko-czeskiej, biegnącej od Przełęczy Okraj przez Kowarski Grzbiet do Skalnego Stołu.

Populacja Kowar (wg rejestru mieszkańców za rok 2021) liczy poniżej 10 tys. osób, natomiast powierzchnia miejscowości wynosi 37,4 km². Miasto już od lat obserwuje tendencję spadkową liczby ludności; w latach 2014–2021 z Kowar ubyło ok. 1250 mieszkańców (~12%)¹²⁸.

Dwa okresy świetności miasta przypadały na okres funkcjonowania kopalni uranu w latach 40. i 50. oraz – po jej zamknięciu w 1958 r. – działalności fabryki dywanów oraz innych ośrodków przemysłowych od lat 70. do 90. i pierwszej dekady XXI w., kiedy to poszczególne zakłady były kolejno prywatyzowane i likwidowane¹²⁹.

¹²⁸Biuletyn Informacji Publicznej Kowary. 2022. *Raport o stanie miasta za rok 2021*, s. 6–8, <http://www.bip.kowary.pl/public/getFile?id=226231>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹²⁹<https://turysta.kowary.pl/miasto/>, dostęp: 20.09.2022 r.

Według opowieści badanych istnieniu przemysłu w mieście towarzyszyło kwitnące życie kulturalne i zadowalający poziom życia. Upadek kowarskich zakładów doprowadził jednak do daleko posuniętej pauperyzacji miasta oraz emigracji dużej części mieszkańców do innych rejonów Polski i za granicę w poszukiwaniu lepiej płatnej pracy. W miejsce dawnych fabryk powstało kilka mniejszych firm, które niestety nie mają potencjału zatrzymania dalszego odpływu ludzi z miasta, w którym bezrobocie jest wciąż wysokie – oficjalnie przekracza 10%¹³⁰. Zdaniem respondentów realne bezrobocie jest większe, gdyż niektórzy mieszkańcy nie zgłaszają się do Urzędu Pracy. Chociaż Kowary leżą bardzo blisko Jeleniej Góry i Karpacza, nie jest to miasto turystyczne – dysponuje tylko nielicznymi miejscami noclegowymi dla przyjezdnych, choć liczba odwiedzających od jakiegoś czasu powoli wzrasta.

Burmistrzem Kowar jest wywodząca się z Unii Pracy Elżbieta Zakrzewska, członkini powołanej przy Prezydencie RP Rady ds. Samorządu Terytorialnego¹³¹. Poglądy polityczne w mieście, wyrażone w wyborach parlamentarnych, zdają się wskazywać na pluralizm w poglądach mieszkańców; ponad 30% głosów otrzymały zarówno Prawo i Sprawiedliwość, jak i Koalicja Obywatelska, zaś Sojusz Lewicy Demokratycznej ponad 20%¹³².

W miejscowości znajdują się dwa specjalistyczne szpitale: Wojewódzkie Centrum Szpitalne Kotliny Jeleniogórskiej z Oddziałem Chorób Płuc i Gruźlicy oraz szpital Bukowiec, sprywatyzowany w 2008 r.¹³³ W Kowarach mieszczą się także dwie szkoły podstawowe oraz Zespół Szkół Ogólnokształcących z liceum, oddziałem przygotowania wojskowego i branżową szkołą I stopnia.

Ocena stopnia zrzeszenia się mieszkańców w Kowarach prowadzi do ambiwalentnych wniosków. Z jednej strony badani podkre-

¹³⁰ Biuletyn Informacji Publicznej Kowary. 2022. *Raport...*, dz. cyt., s. 120.

¹³¹ <https://wroclaw.tvp.pl/54298512/burmistrz-kowar-elzbieta-zakrzewska-powolana-do-rady-ds-samorządu-terytorialnego>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹³² <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/gm/20602>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹³³ <https://karkonosze.org.pl/szpital-bukowiec-sprzedany.html>, dostęp: 20.09.2022 r.

ślali, że aktywność obywatelska w mieście nie rzuca się w oczy (tak samo jak działania władz miasta). Choć stowarzyszeń w mieście jest kilkadziesiąt¹³⁴, ich działalność jest zazwyczaj epizodyczna lub krótkotrwała. Jak wskazali respondenci, w mieście brakuje konsumentów dóbr kulturalnych. Z drugiej strony istnieje też wiele organizacji o charakterze sportowym lub obywatelskim, które swoją działalnością wpisały się już w krajobraz miasta – jako przykłady wskazano grupę sportową „Kowary Biegają”, Fundację Slow City, Stowarzyszenie Miłośników Kowar czy dobrze zorganizowane środowisko emerytowanych nauczycieli i pracowników umysłowych. Bardzo aktywną działalnością może się ponadto pochwalić Miejski Ośrodek Kultury, prowadzący internetowy kanał telewizyjny¹³⁵, organizujący sztuki teatralne i filmowe¹³⁶ oraz udostępniający pokaźnych rozmiarów dom kultury na cele hobbystyczne. Władze miasta organizują również cieszące się popularnością targi-festyny, tzw. Kowarskie Stragany¹³⁷. Można zatem powiedzieć, że większości obojętnych obywatelsko mieszkańców towarzyszy aktywna społecznie mniejszość, będąca zaczątkiem lokalnego patriotyzmu.

W mieście istnieje także niewielka, ale mocno zakorzeniona w historii miasta mniejszość romska. Jej sytuacja materialna i zawodowa była bardzo dobra w czasach funkcjonowania kowarskich fabryk. Po ich upadku działacze kulturalni w mieście podejmowali próby zintegrowania jej z miejską społecznością, lecz sukces tej operacji był w najlepszym przypadku fragmentaryczny. Między polskimi a romskimi mieszkańcami dochodziło też do konfliktów¹³⁸.

Odpowiadając na pytanie projekcyjne dotyczące specyfiki Kowar, respondenci wskazali głównie negatywne skojarzenia. W odpowiedziach wymieniane były zbyt wolno poruszający się naprzód

¹³⁴ <https://turysta.kowary.pl/organizacje-pozarzadowe/>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹³⁵ https://www.youtube.com/channel/UCjJ_AKRir_RjekQpJ7GkTGA, dostęp: 20.09.2022 r.

¹³⁶ <http://mok.kowary.pl/index.php/category/spektakle-teatralne/>, dostęp: 20.09.2022 r.

¹³⁷ <https://jeleniagora.naszemiasto.pl/kowarskie-stragany-odbeda-sie-juz-w-ten-weekend-kowary/ar/c13-8889371>, dostęp: 21.09.2022 r.

¹³⁸ <https://jeleniagora.naszemiasto.pl/polsko-romska-wojna-w-kowarach/ar/c1-1098305>, dostęp: 21.09.2022 r.

muł oraz zardzewiała krata zarośnięta bluszczem (symbolizująca zaniedbane niemieckie dziedzictwo i polskie życie nadal zewnętrzne wobec natury miasta). Porównania podane przez badanych ukazują doświadczenie bezradności w związku z niezadowalającym, powolnym rozwojem miasta oraz alienacją mieszkańców w regionie.

Po wybuchu wojny ukraińsko-rosyjskiej w Kowarach pojawili się ukraińscy uchodźcy. Była to jednak niewielka, licząca kilkadziesiąt osób grupa, która po upływie kilku miesięcy zmalala¹³⁹. Mieszkańcy aktywnie angażowali się w pomoc potrzebującym, organizowali zbiórki, przekazywali dary, a nawet gościli Ukraińców u siebie. Zdaniem badanych zapał ten po paru miesiącach jednak ostygł i jesienią nie był już tak silny jak zaraz po rozpoczęciu konfliktu.

4.6. Kowary – wyzwania i problemy miasta

Kowary należą do grupy małych miast poprzemysłowych borykających się ze skutkami przemian gospodarczych. Po upadku największych zakładów przemysłowych, takich jak fabryka dywanów, fabryka filców technologicznych, fabryka porcelany, fabryka sprzętu sportowego czy fabryka maszyn, okoliczny rynek pracy drastycznie się skurczył. Do dziś miastu brakuje zakładów pracy lub infrastruktury usługowej mogącej stać się gospodarczą dźwignią rozwojową Kowar. Respondenci w rozmowie o swoim mieście bardzo często wskazywali na **brak perspektywy znalezienia pracy** oferującej przyzwoitą pensję i możliwość rozwoju; wszystko to zmusza mieszkańców do wyjazdu lub zamraża ich w sytuacji życiowego **marazmu**. Jest on wyczuwalny w atmosferze miasta i zdaniem ankietowanych ujawnia się w niechętniej postawie względem prowadzenia życia kulturalnego, aktywności obywatelskiej czy nawet zawodowej. W rezultacie Kowary są miastem dużo uboższym niż niedaleki Karpacz, Piechowice czy Szklarska Poręba¹⁴⁰.

¹³⁹ <https://www.jelonka.com/uchodzczy-w-kowarach-107879>, dostęp: 21.09.2022 r.

¹⁴⁰ Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miejskiego w Kowarach. 2021. *Raport o stanie miasta. Kowary 2020*, s. 14, http://www.bip.kowary.pl/public/get_file.php?id=220108, dostęp: 22.09.2022 r.

Jak wskazywali badani, społeczność mieszkańców Kowar wciąż nie wykształciła silnej więzi z zamieszkiwaną przez siebie ziemią czy lojalności wobec swojego miasta. Bierność większości mieszkańców utrudnia rozwój miasta, zaś **brak zorganizowanej społeczności** uznawany jest przez niektórych respondentów za największą wadę mieszkania w Kowarach. Według niektórych polityka władz miasta nastawiona jest głównie na starszych kowarzan, nie dbając o osoby w wieku produkcyjnym. Ponadto miasto nie zapewnia atrakcyjnych warunków potencjalnym przedsiębiorcom ze względu na wyjątkowo wysoką stawkę podatków od nieruchomości. Istniejące już inicjatywy biznesowe raczej ze sobą konkurują zamiast współpracować.

Alienacja kulturowa, społeczna i ekonomiczna mieszkańców Kowar ma bardzo negatywne konsekwencje w postaci częstego alkoholizmu, a nawet zażywania narkotyków przez mieszkańców i młodzież, która pozostawiona sama sobie przez rodziców oraz nauczycieli sięga po używki i substancje psychoaktywne. Zdaniem badanych w mieście dostrzegalna jest grupa młodych, samotnych matek z dziećmi, utrzymująca się wyłącznie ze świadczeń socjalnych. W Kowarach wyczuwalny jest w związku z tym nastrój tzw. wyuczonej bezradności, przejawiający się w krytyce wysuwanych przez obywateli miasta inicjatyw oraz bierności mieszkańców.

Dodatkowo coraz wyraźniejszy z roku na rok niż demograficzny wraz ze stale rosnącymi cenami energii (w kontekście ogrzewania budynków) grozi zamknięciem jedynej kowarskiej szkoły średniej, co jeszcze mocniej osłabiłoby kondycję miasta. Jeszcze większym problemem dla mieszkańców jest trwająca restrukturyzacja szpitala Bukowiec w postaci usunięcia wielu oddziałów, w tym cenionego w mieście i okolicach oddziału ginekologiczno-położniczego¹⁴¹, co prowadzi do protestów okolicznych mieszkańców.

Kolejnym problemem Kowar jest ich geograficzna oraz infrastrukturalna lokalizacja. Do miasta nie dociera bowiem kolej, a ewen-

¹⁴¹ <https://jeleniagora.naszemiasto.pl/zamykaja-szpital-w-bukowcu-mieszkancy-kowar-protestuja/ar/c14-8864995>, dostęp: 20.09.2022 r.

tualne podróże mieszkańców do pracy w Karpaczu, Mysłakowicach, Jeleniej Górze czy innych miejscowościach opierają się głównie na usługach świadczonych przez prywatnych przewoźników. Utrudnia to łączenie mieszkania w Kowarach z pracą w regionie.

4.7. Kowary – polskość i religia w mieście

Zagadnienie stosunku do polskości w Kowarach odzwierciedlało się w relacjach badanych ambiwalentnie. Z jednej strony patriotyzm przedstawiany był jako dość powierzchowny, a w przypadku młodzieży wyraźnie wypierany przez płynące ze zglobalizowanej cyfrowej kultury postawy kosmopolityczne, przeważające wpływ rodziców próbujących czasami kultywować orientacje patriotyczne. Według niektórych respondentów dyskusji domaga się także kształt zauważalnego patriotyzmu i potrzeba zastąpienia wątków poważnych, „martyrologicznych” czy żałobnych – radosnymi. Taka propozycja, choć dystansująca się od tradycyjnych form patriotycznych, jest jednak swego rodzaju odwołaniem się do ich treści, swoistym „alt-patriotyzmem”.

Z drugiej strony w mieście odbywają się narodowe celebracje, czego przykładem są organizowane w kowarskiej parafii co-miesięczne msze za ojczyznę¹⁴² oraz coroczne składanie kwiatów pod obeliskiem „Poległym za Polskę”¹⁴³ z okazji Święta Niepodległości przez burmistrza miasta w połączeniu z występami artystycznymi¹⁴⁴. W mieście wywieszane są też flagi.

Religijność w Kowarach nie jest czynnikiem w decydujący sposób kształtującym postawy mieszkańców. O ile w zachodnich województwach Polski współczynnik wierzących i regularnie praktykujących sięga 12–15% mieszkańców¹⁴⁵, o tyle w Kowarach jest on

¹⁴²<https://kowary.franciszkanie.pl/2016/03/12/porzadek-mszy-sw/>, dostęp: 13.09.2022 r.

¹⁴³<https://turysta.kowary.pl/wydarzenie/narodowe-swieto-niepodleglosci-w-kowarach/>, dostęp: 13.09.2022 r.

¹⁴⁴<http://mok.kowary.pl/index.php/2020/11/12/piesni-wojskowe-i-patriotyczne-w-wykonaniu-kowarskiej-orkestry-rozrywkowej/>, dostęp: 13.09.2022 r.

¹⁴⁵<https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1009124%2Cmlodzi-polacy-odchodza-od-kosciola->

niewiele wyższy i liczy 17–18%. Mimo to Kościół nadal odgrywa pewną rolę w życiu Kowar – niewielka grupa bardzo zaangażowanych wiernych tworzy funkcjonujące przy parafii wspólnoty modlitewne, a proboszcz planuje założenie wspólnoty charytatywnej. Niektóre miejskie wydarzenia organizowane są zarówno przez władze samorządowe, organizacje trzeciego sektora, jak i właśnie kler z kowarskiego kościoła¹⁴⁶, co uwypukla obywatelski charakter obecności parafii w życiu miasta. Zdaniem respondentów najważniejsze obrzędy katolickie towarzyszące kluczowym momentom życia pozostają bezalternatywne, co dodatkowo utwierdza rolę Kościoła w życiu kowarzan.

Zarazem jednak ogólny spadek liczby praktykujących w ostatnich latach i dekadach – w skali ogólnopolskiej z ok. 70 do ok. 40% w latach 1992–2022 – widoczny był także w Kowarach. Zauważalny jest trend spadkowy w liczbie udzielanych sakramentów oraz duże różnice w liczbie sprawowanych pogrzebów, udzielanych chrztów i małżeństw – jest to też związane z wyraźnym starzeniem się społeczności parafialnej. Proces sekularyzacji objawia się również w szkole – wraz z rozpoczęciem roku szkolnego 2022/2023 w kowarskich szkołach liczba dzieci uczęszczających na religię zmniejszyła się aż o 40% w porównaniu z rokiem ubiegłym. Badani wskazali także, że katolicka tożsamość kowarzan ma najczęściej charakter liberalny – katolickiej autoidentyfikacji mieszkańców towarzyszy luźne podejście do reguł i norm głoszonych przez Kościół.

Z rozmów z respondentami wyłania się obraz Kościoła, którego rola dla większości mieszkańców ogranicza się do funkcji obrzędowych, lecz jednocześnie jest on istotnym źródłem tożsamości oraz wartości dla niewielkiego grona mieszkańców. Praktyka odprawiania comiesięcznych mszy za ojczyznę pokazuje też, w jaki sposób polskość i religijność mogą tworzyć pozytywne sprzężenie w życiu lokalnej społeczności.

znaczny-spadek-religijnosci.html, dostęp: 13.09.2022 r.; Centrum Badania Opinii Społecznej. 2022. Dlaczego Polacy odchodzą od Kościoła?, <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>, dostęp: 13.09.2022 r.

¹⁴⁶<https://www.facebook.com/events/miastokowary/iv-kowarski-bieg-do-%C5%9Bw-anny/942102619910297/>, dostęp: 21.09.2022 r.

4.8. Kowary – wizja zmian i reform

Perspektywa zmiany kondycji Kowar wydawała się badanym bardzo odległa i trudna do realizacji. Ubóstwo, obecność uzależnień i brak perspektyw wpisały się w obraz miasta tak mocno, że respondentom niełatwo było wyobrazić sobie jego optymistyczną przyszłość, przypominającą czasy świetności Kowar z ostatnich dekad ubiegłego wieku. W rozmowach padło mało propozycji konkretnych rozwiązań, które zastosowane mogłyby poprawić sytuację miasta. Niemniej jednak istnieje możliwość wyszczególnienia sfer, w których zmiany przyczyniłyby się do rozwoju Kowar.

Zagadnieniem największej wagi jest kwestia modelu ekonomicznego Kowar – to jego załamanie się doprowadziło bowiem do kaskadowego efektu emigracji, ubóstwa, marazmu i społecznej degradacji miasta. Dlatego też nie sposób wyobrazić sobie zmian na lepsze w demografii miasta i jego kondycji psychologicznej bez uprzedniej (tym razem pozytywnej) transformacji gospodarczej.

W tej dziedzinie Kowary mają dwie możliwe ścieżki rozwoju. Pierwsza z nich odwołuje się do **potencjału turystycznego** miasta, którego lokalizacja naturalnie sprzyja przybywaniu dużej liczby turystów (niektórzy z nich mogliby chcieć nawet zastąpić Karpacz Kowarami z uwagi na mniejsze zagęszczenie i wyeksploatowanie miasta). Już teraz liczba sezonowych gości w mieście powoli wzrasta, lecz do usprawnienia tego procesu potrzebne są świadome działania ze strony władz i mieszkańców, które mogłyby przyciągnąć inwestorów turystycznych lub zachęcić kowarzan do rozpoczęcia działalności hotelarskiej. W rozwijaniu infrastruktury turystycznej władze miasta muszą jednak pamiętać o ryzyku degradacji przestrzennej związanej ze zbyt raptownym rozwojem bazy turystycznej.

Drugim rozwiązaniem jest próba **reindustrializacji miasta**, lecz to wymagałoby przyciągnięcia do Kowar istotnych inwestorów chętnych do otwarcia swoich zakładów w okolicy. Bez obniżenia wyjątkowo wysokich podatków od nieruchomości szanse na taki obrót spraw pozostają bardzo niskie. Warunkiem pojawienia się nowych zakładów pracy w Kowarach jest też ulepszenie połączeń infrastruktury

ralnych miasta z Jelenią Górą i okolicznymi miejscowościami, w tym przywrócenie połączeń kolejowych (na szczęście rozwiązanie to jest w trakcie realizacji)¹⁴⁷. Być może w Kowarach warto byłoby spróbować otworzyć podstrefę niedalekiej Kamiennogórskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, która mogłaby zachęcić przedsiębiorstwa o różnych rozmiarach do pojawienia się w mieście¹⁴⁸.

Kowary potrzebują także aktywnej polityki antynarkotykowej i antyalkoholowej oraz pomocy udzielanej mieszkańcom w walce z uzależnieniami. W połączeniu z profilaktyką skierowaną do młodzieży takie działania mogłyby zmniejszyć wpływ tych społecznych bolączek na wspólnotę miejscowości. Miejski **program przeciwdziałania narkomanii** działa już od 2017 r., zapewniając pomoc poszkodowanym rodzinom, działając profilaktycznie i wydawnie wspierając osoby rzucające nałogi w pełnej integracji ze społeczeństwem¹⁴⁹, konieczna jest jednak jego kontynuacja i dalsze rozwijanie.

Kowary są miastem, które przez badanych było opisywane jako bardzo mało zintegrowane obywatelsko. Mieszkańcy potrzebują zatem pewnych form społecznej aktywizacji – być może najlepszym sposobem na stopniowe osiągnięcie tego celu jest wspieranie instytucji i stowarzyszeń odnoszących sukcesy na tym polu. Najlepszym przykładem jest Miejski Ośrodek Kultury, prowadzący działalność zakrojoną na tyle szeroko, że oferowane projekty docierają do dużej części mieszkańców. Być może dofinansowanie działalności ośrodka (którego roczny budżet jest mniejszy niż koszty zorganizowania trwającego tylko jeden dzień miejskiego festynu z występami drogich artystów) pomogłoby w dalszym wydobywaniu kowarskiej społeczności z marazmu.

Szczególłą cechą stanowiska kowarskich badanych była ambiwalentna ocena programów socjalnych skierowanych do ro-

¹⁴⁷<https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/infrakol-zaczyna-rewitalizacje-linii-kolejowej-z-jeleniej-gory-do-karpacza-107900.html>, dostęp: 22.09.2022 r.

¹⁴⁸<https://biznes.interia.pl/raporty/raport-forum-ekonomiczne-2021/aktualnosci/news-dolny-slask-trzy-strefy-ekonomiczne-i-wielu-inwestorow,nId,5418499>, dostęp: 22.09.2022 r.

¹⁴⁹Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miejskiego w Kowarach. 2021. *Raport...*, dz. cyt., s. 144.

dzin z dziećmi, bezrobotnych i najuboższych członków społeczności. Respondenci podnosili kwestię, że pomoc materialna przyznawana przez państwo, choć potrzebna, powinna być udzielana bardziej selektywnie, z pominięciem mieszkańców świadomie liczących na życie wyłącznie z pomocy socjalnej, a nawet starających się z tego powodu o kolejne dzieci. O ile głosy tego typu w debacie ogólnopolskiej budzą raczej niechęć i wrogość opinii publicznej, o tyle istnienie tzw. wyuczonej bezradności i utrwalonej biedy u kowarzan skłania do namysłu nad jak najlepszym i najbardziej twórczym sposobem finansowego wspierania uboższych i potrzebujących z pominięciem społecznych „pasażerów na gapę” i sformułowaniem zachęty skłaniającej biorców pomocy socjalnej do podjęcia pracy.

4.9. Karpacz i Kowary – podsumowanie

Badanie przeprowadzone w Karpaczu i Kowarach pokazuje, jak złożona potrafi być kondycja miast Dolnego Śląska. Duże zainteresowanie turystyczne, jakim cieszą się takie miejscowości jak Karpacz, oznacza zarówno szansę oraz potrzebne miastu źródło dochodów, jak i wyzwanie związane z przeludnieniem miasta czy pojawianiem się napięcia między gośćmi a rodzimymi mieszkańcami. Miernikiem dobrej polityki samorządowej w tych miastach byłaby zatem umiejętność balansowania obydwu dóbr i znajdowania sposobów na **przywrócenie systemu usług publicznych** i polityki przyjaznej mieszkańcom. Nieskrępowana swoboda działania deweloperów i właścicieli hotelowych prowadzi bowiem do daleko posuniętej degradacji społeczno-gospodarczej miasta, które w ten sposób może paść ofiarą własnego sukcesu. Wiele rozwiązań prawnych na dłuższą metę korzystnych dla mieszkańców Karpacza leży w gestii władz centralnych, co sprawia, że ich wprowadzenie staje się możliwe nawet w obliczu silnego lokalnie lobby deweloperskiego.

Kowary prezentujące inne oblicze regionu wskazują na wciąż obecny i utrzymujący się od 20–30 lat negatywny wpływ transforma-

cji gospodarczej na niewielkie polskie miasta; w Kowarach jest on być może widoczny w najbardziej wyrazisty sposób. Pauperyzacja dawnych ośrodków przemysłowych jest problemem, którego wykończenie pozostaje bardzo trudne i domaga się opracowania **nowego modelu gospodarczego** dla miast najbardziej poszkodowanych w wyniku transformacji, które jak dotąd nie wypracowały własnej ścieżki rozwoju w zmienionej rzeczywistości. W niektórych przypadkach model ten może odwoływać się do potencjału turystycznego, lecz potrzeba powstawania nowych przedsiębiorstw, fabryk i zakładów pracy wydaje się bezalternatywna, by takie miasta jak Kowary mogły znaleźć się na ścieżce wiodącej do poprawy sytuacji ekonomicznej. Ze względu na długotrwały charakter marazmu miasta obok dysfunkcyjnej warstwy gospodarczej (bezrobocie, niskie zarobki, ubóstwo) wykształcił się zbiór problemów społecznych w postaci rozpowszechnienia się uzależnień i wyuczonej bezradności mieszkańców. Rewitalizacja społeczności miasta musi zmierzyć się i z tym problemem, a następnie znaleźć sposoby na aktywizację mieszkańców.

5. Koszalin – zielone miasto społeczników

5.1. Charakterystyka próby i miasta

Czwartą badaną aglomeracją był Koszalin, położony w woj. zachodniopomorskim. Osobami badanymi w tym mieście były:

- duchowny zaangażowany w działalność prospołeczną i charytatywną (R, S);
- przedstawiciel władz jednego z koszalińskich muzeów (K);
- przedstawicielka rady miasta (P);
- członkini zarządu stowarzyszenia zaangażowanego na rzecz poprawy kondycji trzeciego sektora w mieście (S);
- przedstawicielka miejskiego centrum kultury (K);
- przedstawiciel władz innego koszalińskiego muzeum (K);

- nauczycielka w szkole średniej i wolontariuszka pracująca z młodzieżą (E, S);
 - wysoko postawiony przedstawiciel władz koszalińskiej uczelni (E)
- 3K, 3S, 2E, 1P, 1R.

Uzyskana próba badawcza odzwierciedla wspomnianą przez wielu respondentów dużą rolę organizacji pozarządowych w kształtowaniu życia kulturalnego i społecznego w Koszalinie. W próbie znaleźli się zarówno przedstawiciele instytucji publicznych (politycznych, kulturalnych oraz edukacyjnych), jak i podmiotów trzeciego sektora. Uwzględnione zostały również przejawy oddolnej aktywności obywatelskiej oraz rola dużych instytucji, w szczególności sposób kształtujących życie społeczne (uniwersytet i Kościół). Koszalińska próba skupia się na kulturalnych, prospołecznych i edukacyjnych wymiarach życia miasta, aczkolwiek pamiętamy przy tym o jego politycznym i religijnym kontekście. Sfera edukacyjna uwzględnia realia oświatowe oraz akademickie, społeczna zaś – pracę na rzecz całej koszalińskiej społeczności oraz trzeciego sektora. Model kulturalnego aspektu życia miasta został nasycony dzięki mocnemu oparciu się na długotrwale i regularnie działających w mieście instytucjach. Skład próby pozwolił także na skonstruowanie wszechstronnej wizji rozwoju miasta.

Koszalin jest 105-tysięcznym miastem położonym na Pomorzu Zachodnim, z porównywalnym do ogólnokrajowego ujemnym przyrostem naturalnym¹⁵⁰. W bezpośrednim sąsiedztwie miejscowości znajdują się jeziora Lubiatowo Północne oraz Jamno, zaś linia brzegowa Morza Bałtyckiego przebiega zaledwie 10 km od miasta. Koszalin słynie z bycia najbardziej zielonym i mającym najczystsze powietrze w Polsce¹⁵¹; jednocześnie jednak jest położony w jednym z najmniej nasłonecznionych regionów kraju¹⁵².

¹⁵⁰ <https://www.polskawliczbach.pl/Koszalin>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁵¹ <https://www.koszalin.pl/pl/news/koszalin-najbardziej-zielonym-miastem-w-polsce>, dostęp: 1.12.2022 r.; <https://koszalininfo.pl/w-polsce-najzdrowsze-powietrze-jest-w-koszalinie-europejska-agencja-srodowiska-potwierdza/>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁵² <https://fgenergy.pl/naslonecznienie-w-polsce-sprawdz-na-naszej-mapie-standaslonecznienia>

Po zakończeniu II wojny światowej niemieccy mieszkańcy dawnego Köslina zostali wysiedleni, a ich miejsce zajęli sprowadzeni na ziemię odzyskane Polacy. Zarówno w swojej wcześniejszej historii, jak i po II wojnie światowej miasto odgrywało rolę garnizonową – już w maju 1945 r. w Koszalinie stacjonowała świeżo utworzona 1. Warszawska Dywizja Kawalerii. Populacja miasta od 1945 r. stale wzrastała, by w latach 90. osiągnąć ponad 110 tys. mieszkańców – od tego czasu liczba ta nieznacznie, choć zauważalnie, spada.

W latach 1950–1998 miasto było siedzibą woj. koszalińskiego; obecnie jest jednocześnie miastem na prawach powiatu oraz siedzibą pow. koszalińskiego obejmującego okoliczne miejscowości, takie jak Mielno czy Bobolice. Szacunki statystyczne wskazują – a zaznaczali to też sami badani – że zauważalnych rozmiarów mniejszość ukraińska (ponad 10-tysięczna¹⁵³) była obecna w mieście jeszcze przed wybuchem wojny z Rosją; przybywała najczęściej w wyniku migracji zarobkowej i/lub w związku z pracą zdobytą w którymś z koszalińskich zakładów przemysłowych.

W obrębie aglomeracji koszalińskiej od niecałych 20 lat funkcjonuje Podstrefa „Koszalin” Słupskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, na terenie której znajdują się zakłady przemysłowe średniej wielkości, takie jak Kospel, Nordglass, Rotho czy Espersen. W istotny sposób kształtuje to koszaliński rynek pracy – w przemyśle i budownictwie pracuje tutaj ponad 1/3 aktywnych zawodowo mieszkańców¹⁵⁴, co stanowi wartość większą niż w innych sektorach gospodarki. Przeciętne wynagrodzenie brutto w Koszalinie w 2021 r. wynosiło 5496 zł¹⁵⁵ i było niższe niż średnie wynagrodzenie w woj. zachodniopomorskim (5550 zł)¹⁵⁶ i średnie wynagrodzenie w Pol-

w-swoim-regionie/, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁵³<https://ekoszalin.pl/arttykul/23158-Centrum-Migracji-w-Koszalinie-pomoc-uchodzcom-wojennym-z-Ukrainy>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁵⁴<https://www.polskawliczbach.pl/Koszalin>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁵⁵Tamże.

¹⁵⁶Urząd Statystyczny w Szczecinie. 2022. *Zatrudnienie i wynagrodzenia w województwie zachodniopomorskim w 2021 roku*, s. 3, <https://szczecin.stat.gov.pl/opracowania-biezace/>

sce (5889 zł)¹⁵⁷. Bezrobocie w Koszalinie oscyluje wokół 5–6%, a więc jest porównywalne do wskaźników w całym kraju, lecz zauważalnie mniejsze niż w całym woj. zachodniopomorskim¹⁵⁸. Jak pokazują dane i jak podkreślali badani, region wciąż odczuwa skutki gospodarczej transformacji i związanego z tym upadku państwowych gospodarstw rolnych (PGR-ów)¹⁵⁹.

W mieście znajdują się dwie większe uczelnie: Politechnika Koszalińska z ponad 3 tys. studentów¹⁶⁰ i Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, kształcąca ponad 700 studentów¹⁶¹, a także kilka pomniejszych szkół wyższych: Koszalińska Wyższa Szkoła Humanistyczna, Centrum Szkolenia Sił Powietrznych im. Romualda Traugutta¹⁶² oraz Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej¹⁶³. Studiować można też w zamiejscowych ośrodkach dydaktycznych innych uczelni: na Wydziale Nauk Społecznych Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa z siedzibą w Poznaniu¹⁶⁴ lub w filii Gdańskiej Wyższej Szkoły Humanistycznej¹⁶⁵.

Sporym impulsem rozwojowym dla miasta było niedawne otwarcie odcinka drogi S6, łączącej Koszalin ze Szczecinem¹⁶⁶. Budowa trasy S6 jest kontynuowana w celu zapewnienia szybkiego po-

opracowania-sygnalne/praca-wynagrodzenie/zatrudnienie-i-wynagrodzenia-w-województwie-zachodniopomorskim-w-2021-r-informacja-sygnalna,4,4.html, dostęp: 28.11.2022 r.

¹⁵⁷ Tamże.

¹⁵⁸ <https://www.polskawliczbach.pl/Koszalin>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁵⁹ <https://portalnieruchomosci.com/pg-r-y-w-polsce-mapa-panstwowych-gospodarstw-rolnych/>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁶⁰ <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,28588839,politechnika-koszalinska-walczy-o-studentow-nowe-kierunki-i.html>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁶¹ <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,28996416,na-absolwentow-tej-uczelni-rynek-pracy-nie-tylko-w-koszalinie.html>, dostęp: 8.12.2022 r.

¹⁶² <https://cssp.wp.mil.pl/pl/>, dostęp: 8.12.2022 r.

¹⁶³ <https://www.wsdkoszalin.eu/>, dostęp: 8.12.2022 r.

¹⁶⁴ <https://www.wsb.net.pl/koszalin/>, dostęp: 8.12.2022 r.

¹⁶⁵ <http://koszalin.gwsh.gda.pl/pl>, dostęp: 8.12.2022 r.

¹⁶⁶ <https://www.moto3m.pl/nowa-droga-s6-od-koszalina-do-szczecina-juz-w-calosci-przejezdna/>, dostęp: 1.12.2022 r.

łączenia między Koszalinem i Trójmiastem – ukończenie tego przedsięwzięcia planowane jest na rok 2025¹⁶⁷.

Miasto osiąga znaczące sukcesy w dziedzinie ochrony środowiska – przykładem jest otrzymanie przez miasto wyróżnienia w konkursie ECO-MIASTO w 2017 r. w kategorii „gospodarka odpadami za intensywne działania z zakresu edukacji ekologicznej”¹⁶⁸, w ramach którego szczególnie doceniono kampanie promocyjne takich projektów jak „Opracowanie systemu gospodarki odpadami komunalnymi dla Gminy Miasto Koszalin”, „Odpady problemowe bez problemu, segreguj dla przyszłości – edukacyjna akcja promocyjna” czy „Segregujesz – wspólną przyszłość ratujesz! – Edukacyjna akcja promocyjna”.

Poglądy polityczne mieszkańców skłaniają się w stronę liberalnego centrum – Koalicja Obywatelska zwyciężyła w wyborach parlamentarnych w 2019 r., zdobywając 38,39% poparcia, podczas gdy Prawo i Sprawiedliwość otrzymało 29,59% głosów; wysoki wynik uzyskał też Sojusz Lewicy Demokratycznej – 18,32%¹⁶⁹. Funkcję prezydenta miasta sprawuje nieprzerwanie od 2010 r. Piotr Jedliński – w ostatnich wyborach samorządowych w 2018 r. startował z listy Koalicji Obywatelskiej; otrzymał wówczas 58,81% głosów, wygrywając w I turze wyborów¹⁷⁰. Koalicja Obywatelska zwyciężyła także w wyborach do rady miasta, zdobywając aż 19 z 25 miejsc¹⁷¹.

Na przełomie lat 2021/2022 między prezydentem a przedstawicielami Koalicji Obywatelskiej w radzie miasta doszło do konfliktu, w wyniku którego obydwie strony zerwały współpracę¹⁷². Większość

¹⁶⁷ <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/droga-s6-slupsk-gdynia-coraz-blizej-pojedziemy-nia-w-2025-r/ezx0wey>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁶⁸ <https://www.eco-miasto.pl/laureci-eco-miasto-2017-zostali-wybrani/>, dostęp: 5.12.2022 r.

¹⁶⁹ <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pow/326100>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁷⁰ https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/geografia/326100#results_vote_elect_mayor_round_1, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁷¹ https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/geografia/326100#results_elect_council, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁷² <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,27858305,platforma-obywatelska-ostro-atakujeprezydenta-koszalina-piotr.html>, dostęp: 1.12.2022 r.

w radzie miasta straciła również Koalicja Obywatelska, obecnie zaś większość głosów ma sprzymierzona z prezydentem miasta improvised koalicja byłych radnych KO i PiS¹⁷³.

Badani pytani o stan społeczeństwa obywatelskiego wymieniali liczne organizacje pozarządowe aktywne w dziedzinach pomocowych, kulturalnych i sportowych. Zdecydowanie najczęściej w relacjach respondentów pojawiały się jednak podmioty zajmujące się działalnością charytatywną, niektóre będące placówkami ogólnopolskich instytucji, inne zaś stanowiące lokalne inicjatywy. Wśród nich wymieniono m.in. zasłużoną i nagradzaną Fundację „Zdążyć z Miłością”, Dom Samotnej Matki „Dar Życia”, koszalińskie koło Polskiego Stowarzyszenia na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną, Stowarzyszenie Dom Miłosierdzia czy Hospicjum im. św. Maksymiliana Kolbego. Jeden z badanych określił nawet Koszalin **„miastem społeczników”**.

Funkcję animatorów i moderatorów życia kulturalnego pełnią z kolei przede wszystkim instytucje publiczne, takie jak muzea, centra kultury czy ceniony przez mieszkańców Bałtycki Teatr Dramatyczny im. Juliusza Słowackiego. W mieście istnieją też stowarzyszenia historyczne, wojskowe i rekonstrukcyjne. Wielu badanych podkreślało, że w działalność społeczną zaangażowane jest wiele osób, najczęściej wolontariacko.

Pytani zaznaczają, że dużym ciosem dla środowiska obywatelskiego w mieście było (wywołane pandemią COVID-19) zamknięcie Stowarzyszenia Koszalińskiego Centrum Wolontariatu, organizującego działalność NGOs-ów i wolontariuszy w szkolnych kołach wolontariatu¹⁷⁴. Zarazem jednak badani podkreślali, że zaangażowanie prospołeczne jest domeną mniejszości mieszkańców, większość zaś pozostaje niechętna do działań obywatelskich (co dla społeczników bywa frustrujące), co najwyżej wybierając działalność w organizacjach hobbyistycznych.

¹⁷³ <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/2158099,1,po-traci-koszalin-pis-zyskal-przyczolek-jak-do-tego-doszlo.read>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁷⁴ <https://www.facebook.com/centrumwolontariatukoszalin/posts/pfbid0E5ddguPzePREhi8mgRWersCzyXe8kUWrFmPPUmAV4BBQCQFsMuF75iMDLu5tCJ4l>, dostęp: 1.12.2022 r.

Obojętność zauważalnie zmieniała się pod wpływem wybuchu wojny ukraińsko-rosyjskiej – napływowi kilku tysięcy uchodźców¹⁷⁵ towarzyszyły szeroko zakrojone oddolne i odgórne działania pomocowe. W mieście zaadaptowano trzy obiekty na potrzeby przyjęcia przybywających; dzięki inicjatywie Pracowni Pozarządowej jednym z nich została hala sportowa Gwardii Koszalin¹⁷⁶. W szkołach utworzono dodatkowe klasy dla dzieci ukraińskojęzycznych, natomiast komunikacja miejska została bezpłatnie udostępniona osobom uciekającym przed wojną¹⁷⁷. W mieście odbywały się także liczne zbiórki charytatywne¹⁷⁸ oraz wiece solidarności z zaatakowaną Ukrainą¹⁷⁹. Warto przy tym podkreślić, że sprawna organizacja inicjatyw pomocowych byłaby prawdopodobnie dużo trudniejsza bez **wprawionego korpusu społeczników**, który swoim zaangażowaniem umożliwił mniej doświadczonym mieszkańcom dołączenie do humanitarnej działalności. Dobrze rozwinięta sieć prospołecznych organizacji pozarządowych okazuje się więc kluczową strukturą uelastyczniającą lokalną społeczność i umożliwiającą adekwatne oraz skuteczne reagowanie na pojawiające się nadzwyczajne wyzwania (jak np. pandemia, wojna czy kryzys ekonomiczny).

Zdaniem badanych życie polityczne w mieście nie należy do wyjątkowo aktywnych. Polaryzacja, choć odczuwalna, nie wpływa na stosunki społeczne tak bardzo jak w polityce krajowej. W ostatnich latach w Koszalinie wielokrotnie odbywały się jednak manifestacje i polityczne protesty – przykładem są demonstracje w obronie sądownictwa¹⁸⁰

¹⁷⁵ <https://ekoszalin.pl/artypul/23158-Centrum-Migracji-w-Koszalinie-pomoc-uchodzcom-wojennym-z-Ukrainy>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁷⁶ <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,28205510,w-hali-gwardii-w-koszalinie-zamieszkaja-uchodzcy-mecze-przeniesione.html>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁷⁷ <https://www.radioplus.pl/koszalin/darmowe-autobusy-w-koszalinie-dla-uchodzcow-z-ukrainy-aa-X8Q7-D75n-htZT.html>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁷⁸ <http://www.miesto.koszalin.pl/index.php/13-news/678-wielka-fala-pomocy-uchodzcom-z-ukrainy>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁷⁹ <https://koszalin.naszemiasto.pl/solidarni-z-ukraina-manifestacja-przed-ratuszem/ar/c1-8695473>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁸⁰ <https://koszalininfo.pl/demonstracja-solidarnie-z-sedziami-przed-sadem-okregowym-w-koszalinie-foto-film/>, dostęp: 1.12.2022 r.

lub za obecnością Polski w Unii Europejskiej¹⁸¹, ale też Strajki Kobiet¹⁸² i Marsze Równości¹⁸³. Jak zaznaczali respondenci, organizowane w mieście manifestacje mają zazwyczaj charakter liberalno-lewicowy.

Skojarzenia podawane przez badanych w odpowiedzi na pytanie projekcyjne znacząco różniły się od siebie, przez co stworzyły kilka odmiennych znaczeniowo podgrup. Niektóre z nich nawiązywały do uwarunkowanych historycznie zachowawczości i kompleksu niższości koszalinian (zbity pies, jeżozwierz z traumą), wynikającego z niekorzystnych porównań do Szczecina, Kołobrzegu, Słupska czy Trójmiasta. Inne odnosiły się do niepozbawionego ograniczeń, ale jednak pozytywnie odbieranego przez badanych stylu życia w Koszalinie: leniwiec, wyznaczający niespieszne oraz pozbawione stresu tempo życia w mieście, a także dwupokojowe mieszkanie – „skromne i pospolite, ale przytulne i szczęśliwe”. Inne podkreślały potencjał rozwojowy miasta, wskazując albo na dynamikę zmian (koń), albo na możliwość ich zaistnienia i mocniejszego zaznaczenia roli miasta w geografii kraju (latarnia morska).

Można powiedzieć, że podane przez badanych symbole, choć różnorodne, tworzą porządek narracyjny, w którym pejoratywne znaki odnoszą się do przeszłości miasta, względnie pozytywne do jego teraźniejszości, a najbardziej optymistyczne interpretują Koszalin przez pryzmat jego mającego się zrealizować w przyszłości potencjału. Poszczególni respondenci skupiali się na jednym z tych aspektów, lecz można powiedzieć, że obraz wyłaniający się z zestawienia całości skojarzeń wpisuje postrzeganie Koszalina przez jego mieszkańców w ramy optymistycznie nacechowanego dyskursu postępu¹⁸⁴.

¹⁸¹ <https://koszalininfo.pl/my-zostajemy-manifestacja-w-koszalinie-foto-film/>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁸² <https://koszalininfo.pl/tlumy-miedzynarodowym-strajku-kobiet-koszaliniefoto-film/>, dostęp: 1.12.2022 r.; <https://gk24.pl/to-jest-wojna-kilka-tysiecy-protestujacych-na-ulicach-koszalina-zdjecia-video/ar/c15-15257330>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁸³ <https://gk24.pl/milosc-nie-wojna-ulicami-koszalina-przeszedl-3-marsz-rownosci-zdjecia-video/ar/c1-16204661>, dostęp: 1.12.2022 r.

¹⁸⁴ P. Sztompka. 2015. *Socjologia zmian społecznych*, Kraków, s. 15.

5.2. Wyzwania i problemy miasta

Jednym z wyzwań stojących przed Koszalinem, które było najczęściej wymieniane przez badanych, była zmieniająca się na niekorzyść struktura demograficzna. Zauważono tendencję powolnej **depopulacji** miasta oraz starzenia się mieszkańców. Obserwacje badanych znajdują potwierdzenie w danych statystycznych – szacuje się, że w 2050 r. w Koszalinie będzie mieszkać niecałe 90 tys. osób¹⁸⁵. Podobnie jak w innych miastach małej i średniej wielkości jest to spowodowane m.in. ujemnym przyrostem naturalnym, migracją ludności na tereny podmiejskie w gminach ościennych oraz – w szczególnym stopniu – wyjazdami młodych ludzi w poszukiwaniu pracy i szans edukacyjnych w większych aglomeracjach. Głównymi kierunkami wyjazdów według respondentów są okoliczne Słupsk, Szczecin i Trójmiasto, ale też uznawany za dużo atrakcyjniejszy estetycznie i geograficznie Kołobrzeg, a nawet dalsze duże miasta, jak Warszawa czy Poznań.

Uczelnie koszalińskie obecnie nie są w stanie konkurować z większymi ośrodkami akademickimi pod kątem oferty edukacyjnej oraz zaplecza, przez co przyciągają jedynie część młodzieży z okolicznych wsi i najmniejszych miast. Dużą grupę studentów rozpoczynających studia w Koszalinie tworzą absolwenci techników, stąd zdecydowana przewaga osób studiujących na kierunkach technicznych i stosowanych. Za dysproporcją dofinansowania i prestiżu między lokalnymi uczelniami a największymi uniwersytetami krajowymi idzie również ryzyko odpływu niezbędnej kadry akademickiej.

Dodatkowo tutejszy rynek pracy w opinii badanych nie jest przystosowany do przyjęcia wykwalifikowanych pracowników z wyższym wykształceniem. Dostępne w Koszalinie miejsca pracy są przede wszystkim nisko i średnio płatne, a przez to atrakcyjne tylko dla niektórych. Rynek pracy w Koszalinie nie jest konkurencyjny względem takich miast jak Trójmiasto czy Szczecin (6244 zł średnie-

¹⁸⁵ <https://www.polskawliczbach.pl/Koszalin>, dostęp: 2.12.2022 r.

go wynagrodzenia¹⁸⁶ – aż 700 zł więcej niż w Koszalinie). Struktura przedsiębiorstw w regionie (duża liczba małych przedsiębiorstw) ogranicza jednocześnie możliwości rozwoju zawodowego, co może skłaniać do migracji do większych miast lub poza granice kraju¹⁸⁷. Według respondentów praca do tej pory niechętnie wykonywana przez koszalinian w ostatnich latach była coraz mocniej przejmowana przez pochodzących z Ukrainy migrantów zarobkowych.

Koszalin zdaniem ankietowanych zмага się także z problemami związanymi z szeroko pojętą **infrastrukturą**, na którą składają się sieć drogowa, komunikacja miejska oraz rynek mieszkań czy terenów inwestycyjnych. Długość nowo wybudowanych oraz przebudowywanych dróg w latach 2017–2021 sukcesywnie maleje¹⁸⁸. Z kolei systematycznie modernizowane trasy powodują nieprzyjemne dla mieszkańców korki w godzinach szczytu¹⁸⁹. Dodatkowo, w związku z brakami kadrowymi oraz rosnącymi cenami energii spowodowanymi kryzysem energetycznym, władze miasta zdecydowały się na ograniczenie liczby przejazdów autobusów¹⁹⁰. Utrudnienia komunikacyjne przekładają się na spadek zadowolenia z życia w mieście. Z problemami zмага się też koszaliński transport publiczny¹⁹¹ – w wyniku deficytu i spadku liczby pasażerów w czasie pandemii w mieście wprowadzono podwyżki cen biletów¹⁹².

¹⁸⁶ Urząd Statystyczny w Szczecinie. 2022. *Zatrudnienie...*, dz. cyt., s. 3.

¹⁸⁷ D. Pawłowska i in. 2021. *Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych w Gminie Miasto Koszalin na lata 2021–2025. Centrum Usług Społecznych w Koszalinie. Załącznik do Uchwały Nr XXVIII/457/2021 Rady Miejskiej w Koszalinie z dnia 25 lutego 2021 roku*, s. 15, <http://www.mopr.koszalin.pl/rozwiazywanie-problemow-spolecznych>, dostęp: 28.11.2022 r.

¹⁸⁸ Urząd Miasta Koszalin. 2022. *Raport o stanie miasta Koszalina za 2021 rok*, s. 74–75, <https://bip.koszalin.pl/artukul/169/10825/raport-o-stanie-miasta-koszalina-za-2021-rok>, dostęp: 28.11.2022 r.

¹⁸⁹ <https://gk24.pl/remont-ulicy-szczecinskiej-w-koszalinie-ma-kosztowac-35-mln-zl-prace-potrwa-21-miesiecy-poznalismy-wyniki-przetargu/ar/c1-17026433>, dostęp: 2.12.2022 r.

¹⁹⁰ <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179393,28737363,z-rozkladu-mzk-w-koszalinie-znika-ponad-120-kursow-firma-od.html>, dostęp: 28.11.2022 r.

¹⁹¹ <https://www.transport-publiczny.pl/wiadomosci/rosyjska-agresja-w-ukrainie-dobija-transport-publiczny-w-polsce-brakuje-wsparcia-72919.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

¹⁹² <https://prk24.pl/59241959/podwyzki-cen-biletow-mzk-i-strefy-platnego-parkowania-w-koszalinie>, dostęp: 7.12.2022 r.

Problemem pojawiającym się kilkakrotnie w rozmowach z badanymi jest **degradacja przestrzenna** obszarów miasta, szczególnie śródmieścia. Teren ten nie ma rozwiniętego sektora rekreacyjnego i gastronomicznego, przez co w mieście nie może się wykształcić centrum życia społecznego. W dzielnicy pojawia się również coraz więcej zaniedbanych pustostanów¹⁹³. Niektórzy respondenci mówili wręcz o niskim poziomie architektoniczno-estetycznym miasta.

Wskazywanym przez badanych problemem jest ponadto wspomniana wcześniej **bierność obywatelska** koszalinian i brak dbałości o wspólne dobro. Choć respondenci zgadzają się, że Koszalin jak na miasto średniej wielkości ma dużo fundacji i stowarzyszeń, które cieszą się wsparciem wolontariuszy, zdaniem jednej z badanych „jest to ciągle kilka tych samych osób”. Według zaangażowanych w działalność obywatelską respondentów wynikiem takiego stanu rzeczy jest odpływ kapitału intelektualnego do większych miast: „aktywni i zaangażowani po skończeniu liceum wyjeżdżają na studia i już nie wracają”. Ograniczone możliwości rozwoju edukacyjnego i zawodowego wraz z depopulacją tworzą zatem „**błędne koło za- paści**”, charakterystyczne dla wielu miast średniej wielkości. Sytuacji dodatkowo nie poprawiają niewielkie nakłady finansowe miasta przeznaczone na pomoc organizacjom trzeciego sektora.

5.3. Polskość i religia w mieście

W rozmowie o stosunku do polskości badani podkreślali **drugorzędną rolę tożsamości narodowej** w społecznym i kulturowym życiu miasta oraz mieszkańców. Jak w wielu innych miastach położonych w zachodnich województwach Polski, często powracającym tematem był napływowy i mozaikowy charakter koszalińskiej ludności. Wymieniane przez respondentów przyczyny tego stanu rzeczy to brak przywiązania do ziemi oraz oderwanie od lokalnych tradycji regionu pochodzenia przy niemożliwości tak szybkiego wykształce-

¹⁹³ Por. D. Pawłowska i in. 2021. *Strategia...*, dz. cyt., s. 54–55.

nia nowych. Słabsza tożsamość lokalna nie może bowiem odgrywać roli pośredniczącej między tożsamością indywidualną i narodową. Istotnym czynnikiem moderującym kształt miejskiej tożsamości są powojenne (a przez to postkomunistyczne) wojskowe tradycje Koszalina – wpływają one na mniejszą sympatię do konserwatyzmu, choć odpowiadają także za obecność w mieście grup kombatanckich.

Przedstawioną przez respondentów sytuację można opisać bardziej szczegółowo. Kwestię kultywowania polskości można bowiem podzielić na działania inicjowane ogólnie ze strony władz miasta oraz oddolnie z inicjatywy mieszkańców lub organizacji pozarządowych. Pierwsze zazwyczaj wiążą się z powszechnymi uroczystościami narodowymi, takimi jak Święto Niepodległości¹⁹⁴, Święto Konstytucji 3 Maja¹⁹⁵ lub rocznica rozpoczęcia II wojny światowej¹⁹⁶, którym towarzyszą organizowane przez władze miasta defilady, marsze oraz pieśni patriotyczne. Frekwencja na tych wydarzeniach nie jest duża; ich stałymi uczestnikami są członkowie organizacji kombatanckich i rekonstrukcyjnych oraz przedstawiciele szkół. Tymczasem poza obchodzeniem rocznic i uroczystości narodowych respondenci nie odnotowali znaczącego zaangażowania mieszkańców w kultywowanie tradycji lub polskości. Część rozmówców wymieniła jednak mniej konwencjonalne formy postaw patriotycznych prezentowane przez mieszkańców, które skupiały się przede wszystkim wokół działań prośrodowiskowych, takich jak oszczędzanie wody i segregacja śmieci.

Niewielką rolę w życiu Koszalina odgrywa Kościół i związana z nim religijność. Położone na terenie diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej i będące stolicą biskupią miasto odznacza się jednym z najniższych wskaźników praktykowania w całej Polsce. Zdaniem badanych przedstawiciele Kościoła nie pełnią istotnej funkcji w trakcie miejskich ceremonii (jak często zdarza się w bardziej religijnych regio-

¹⁹⁴<https://gk24.pl/swieto-niepodleglosci-juz-w-piatek-sprawdz-program-uroczystosci-w-koszalinie-i-regionie/ar/c1-17028477>, dostęp: 5.12.2022 r.

¹⁹⁵<https://koszalininfo.pl/tag/obchody-swieta-konstytucji-3-maja-w-koszalinie/>, dostęp: 5.12.2022 r.

¹⁹⁶<https://samorząd.pap.pl/kategoria/wiadomosci-klubowe/koszalin-obchody-1-wrzesnia>, dostęp: 5.12.2022 r.

nach Polski), poprzestając na raczej skromnych obchodach świąt religijnych lub wydarzeniach parafialnych. Większość respondentów wskazała też, że mimo istnienia zauważalnej grupy mieszkańców partycypujących regularnie w kulcie katolickim w mieście następuje stopniowe pogłębianie się postaw areligijnych. Przejawiają się one w obojętności wobec religii, nieodwoływaniu się do niej w codziennych decyzjach i orientacjach życiowych bądź w wyrażanej wprost niewierze.

Znajduje to odzwierciedlenie w badaniach przeprowadzonych w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej w 2020 r. przez zespół badawczy pod kierownictwem ks. Remigiusza Szauera. Większość respondentów wskazuje, że ich religijność – rozumiana jako różne formy aktywności religijnej – osłabła na przestrzeni ostatnich lat. Szczególnie mało zaangażowaną grupą są młodzi ludzie¹⁹⁷. Brak poczucia silnej więzi z parafią oraz kapłanami, do którego przyznawało się ponad 60% badanych katolików, skutkuje niebraniem udziału instytucji Kościoła w animowaniu społeczności Koszalina jako całości. Wiąże się to też z niepostrzeganiem duchowieństwa jako autorytetu; najniższym poziomem zaufania koszalinianie darzą przedstawicieli polskiego episkopatu, nieco lepiej zaś sytuacja przedstawia się w odniesieniu do lokalnego proboszcza lub papieża¹⁹⁸.

Elementem społecznego krajobrazu Koszalina jest różnorodność wyznań działających na jego terenie. Badani wskazywali na istnienie społeczności ewangelicko-augsburskiej, baptystycznej, greckokatolickiej oraz prawosławnej. Większość z nich współpracuje ze sobą w obliczu wydarzeń wymagających solidarnej pomocy. Przykładem może być wsparcie osób przybywających do Koszalina z Ukrainy, w które były zaangażowane wszystkie większe koszalińskie związki wyznaniowe¹⁹⁹. To właśnie działalność charytatywna okazała

¹⁹⁷ R. Szauer i in. 2020. *Raport. Religijność – areligijność – irreligijność? Portret postaw wobec wiary, Kościoła i moralności diecezjan w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, s. 21, https://www.diecezjakoszalin.pl/files/media/pliki/Synod_1_sesja_Szauer.pdf, dostęp: 28.11.2022 r.

¹⁹⁸ Tamże, s. 64.

¹⁹⁹ <http://www.miesto.koszalin.pl/index.php/13-news/753-swieta-w-cieniu-wojny>, dostęp: 5.12.2022 r.; <https://koszalin.gosc.pl/doc/7478126.Wielkanocne-sniadania-dla-Ukraincow>, dostęp: 5.12.2022 r.;

się najbardziej rozpoznawalnym aspektem działalności Kościoła i innych wspólnot religijnych – choć w relatywnie zsekularyzowanej społeczności Koszalina religia postrzegana jest jako domena mniejszości i opcjonalny element życia, prospołeczna i charytatywna działalność religijnych instytucji poprawia wizerunek Kościoła w oczach niepraktykujących mieszkańców i utwierdza pozycję religii w społecznym krwiobiegu miasta.

5.4. Wizja zmian i reform

W zgodzie z tym, jak Koszalin był opisywany symbolicznie przez respondentów, badani pytani o perspektywy jego rozwoju byli w stanie wskazać wieloaspektowy potencjał miasta oparty na wykorzystaniu już istniejących uwarunkowań. Wiele z wymienionych przez nich reform czy inwestycji wymaga jednak interwencji władz centralnych, świadomie wprowadzonej strategii rozwoju oraz pogłębionej współpracy z samorządem na poziomie miejskim – zdaniem niektórych badanych współpraca zbyt często zatrzymuje się na poziomie rząd–władze województwa, co odbywa się ze szkodą dla miast niepełniących funkcji stołecznych w tej jednostce administracyjnej.

Kluczową inwestycją infrastrukturalną mającą potencjał wzmocnić rolę Koszalina w ogólnokrajowej (a nawet międzynarodowej) gospodarce jest **droga S6** – połączenie zarówno z Trójmiastem, jak i Szczecinem zwiększyłoby bowiem atrakcyjność miasta i koszalińskiej strefy ekonomicznej dla potencjalnych inwestorów, podniosłoby jakość życia mieszkańców oraz pośrednio mogłoby się przyczynić do wzmocnienia **potencjału turystycznego**, często wymienianego przez badanych jako jedna z większych szans rozwoju miasta. Koszalin jako miejscowość położona niedaleko linii brzegowej Morza Bałtyckiego mogłaby wówczas konkurować z Kołobrzegiem jako tańsza i najbogatsza usługowo lokalizacja noclegowa dla turystów przyjeżdżających nad morze. Pełnienie takiej funkcji wy-

maga jednak nie tylko **rozwoju** sieci drogowej, ale też jak najsprawniejszego **transportu publicznego** na terenie aglomeracji i w stronę miejscowości nadmorskich, takich jak Mielno, Łązy czy Sarbinowo. Zmiany w tej sferze będą jednak wymagać zacieśnionej współpracy samorządów wszystkich zainteresowanych miejscowości przy możliwym wsparciu ze strony władz centralnych – największe szanse na jej pozyskanie Koszalin będzie mieć dopiero wtedy, gdy władzom miasta uda się zaprezentować odpowiednim władzom ogólnokrajowym wspólną dla całego regionu strategię turystycznego rozwoju w sposób korzystny dla miasta i akceptowalny dla nadmorskich miejscowości już czerpiących duże zyski z turystyki. Projekt ten pozostaje zatem jednym z najistotniejszych zadań stojących przed koszalińskim samorządem.

Dodatkowym atutem Koszalina w perspektywie rozwoju turystyki i przeciwdziałaniu depopulacji miasta są korzystne wskaźniki środowiskowe w postaci czystego powietrza i dużej ilości miejskiej zieleni. Aktywna promocja miasta przez tworzenie wizerunku „**zielonej aglomeracji**” i „zielonego lidera” pod względem gospodarki odpadami może przyczynić się do zwiększenia atrakcyjności miejscowości.

Ważnym czynnikiem miastotwórczym według dużej części badanych (nie tylko tych związanych ze szkolnictwem wyższym) jest Politechnika Koszalińska. Uczelnia, na której w szczytowym momencie studiowało aż 18,5 tys. studentów²⁰⁰ i która wciąż pozostaje kuźnią kadr regionalnego rynku pracy, może stać się **dźwignią rozwoju miasta**. W tym celu konieczne jest jednak zwiększenie atrakcyjności jej oferty edukacyjnej. Ścieżką ku temu mogą być programy dofinansowań skierowane do uczelni tego rozmiaru i profilu, które pozwolą na rozbudowę infrastruktury uczelnianej oraz nabór i utrzymanie kadry. Inwestycją tego typu, która znajduje się w trakcie realizacji, jest założenie Centrum Wiedzy Cognitarium – nowoczesnej biblioteki dla studentów i pracowników uczelni połączonej z centrum nauki²⁰¹.

²⁰⁰<https://www.tu.koszalin.pl/kat/86/historia>, dostęp: 7.12.2022 r.

²⁰¹<https://www.tu.koszalin.pl/kat/689/budowa-centrum-wiedzy-cognitarium>, dostęp: 7.12.2022 r.

Projekt otrzymał prawie 40-milionowe dofinansowanie z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego²⁰².

Ponadto Politechnika Koszalińska już teraz współpracuje z regionalnymi przedsiębiorcami w celu dostosowywania oferty edukacyjnej do potrzeb lokalnego rynku pracy, lecz zdaniem niektórych badanych uczelnia mogłaby jeszcze lepiej realizować swój potencjał w strukturze miasta, gdyby otrzymywała zlecane badania od władz samorządowych i w ten sposób uczestniczyła w opracowywaniu strategii rozwoju miasta i regionu jako partner naukowy.

Według respondentów na Politechnikę Koszalińską nie sposób jednak patrzeć bez uwzględniania zagadnienia miejsca i roli uczelni regionalnych w ogóle. Pilną ogólnokrajową potrzebą pozostaje zatem opracowanie i wdrożenie **strategii rozwoju szkół wyższych tego typu**.

W dyskusji o poprawie jakości życia w mieście badani często wymieniali potrzebę **transformacji centrum miasta** tak, by stało się ono przestrzenią rekreacyjnego spędzania czasu dla mieszkańców i turystów. Nieodzowne będzie tu odpowiednie działanie samorządu, wdrożenie nowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz zachęcenie usługodawców z sektorów rozrywkowego i gastronomicznego do rozpoczęcia działalności w centrum m.in. dzięki ulgom podatkowym lub innym formom wsparcia. Koszalin zostałby wówczas miastem, w którym wreszcie istniałyby liczne możliwości spędzania wolnego czasu i które miałoby swoje rekreacyjne „centrum grawitacyjne”, sprzyjające zwiedzaniu miasta i już istniejących na terenie śródmieścia i okolic ośrodków kultury. Taka zmiana byłaby potrzebna także w celu poprawienia wizerunku miasta w porównaniu z niedalekim Kołobrzegiem, Słupskiem czy Szczecinem – obecnie respondenci zdają się odczuwać przewagę tych miejscowości nad Koszalinem w kwestii oferty rekreacyjnej.

Z kolei szansą na poprawę demograficznej i finansowej kondycji Koszalina jest **poszerzenie granic** przez przyłączenie do miasta niektórych okolicznych gmin. Władze miasta działają na rzecz

²⁰²<https://www.whitemad.pl/centrum-wiedzy-cognitarium/>, dostęp: 7.12.2022 r.

tego celu²⁰³; w bieżącym roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji wydało pozytywną opinię w sprawie przyłączenia do miasta Kretomina i części Starych Bielic. Wbrew pierwotnym zamiarom, z powodu sprzeciwu mieszkańców, w obręb Koszalina nie wejdą Mścice²⁰⁴. Powiększenie obrębu miasta może również oznaczać zdobycie nowych terenów pod inwestycje, których zdaniem badanych obecnie coraz wyraźniej brakuje. Kolejne inwestycje to zaś szansa na pojawienie się nowych zakładów i miejsc pracy, w czym respondenci upatrują szansę na poprawę gospodarczą aglomeracji. Warto jednak zaznaczyć, że pytani nie wymieniali sposobów na poprawę średniej płac i pojawienia się wysoko płatnych zawodów w mieście – należy zakładać, że pośrednio może się do tego przyczynić rosnący prestiż miasta (przy jego umiejętnej promocji) oraz lepsze połączenia drogowe ze stolicami wojewódzkimi.

Koszalinianie jako mieszkańcy „miasta społeczników” dostarczyli też ważnych informacji na temat sposobów dalszego rozwoju trzeciego sektora nie tylko w swoim mieście, ale i w miastach średniej wielkości w ogóle. Jednym z najważniejszych pomysłów pojawiających się w rozmowach z respondentami było stworzenie **centrum wolontariatu** w każdym mieście lub – w przypadku większych miejscowości – dzielnicy. Jego funkcjonowanie mogłoby polegać na „propagowaniu wiedzy z zakresu wolontariatu, upowszechnianiu idei pracy wolontarystycznej, a także wspieraniu działań organizacji pozarządowych, zespołów i osób prywatnych działających na polu pomocy społecznej na rzecz osób potrzebujących”²⁰⁵ – zwłaszcza tych, które działalność prospołeczną dopiero zaczynają i dla których doradztwo czy oferta pośrednictwa w koordynacji działań z innymi organizacjami pozarządowymi może być atrakcyjna. Idea centrum powinna jednak

²⁰³<https://prk24.pl/61171623/jest-rzadowy-projekt-w-sprawie-rozszerzenia-granic-koszalina-i-slupska-oraz-przylaczenia-laz-do-gminy-sianow>, dostęp: 7.12.2022 r.

²⁰⁴<https://www.eska.pl/koszalin/mimo-sprzeciwu-mieszkancow-kretomino-i-czesc-starych-bielic-zostanie-przylaczone-do-koszalina-mscice-pozostalyby-w-gminie-bedzino-aa-wi9H-cqfM-46-tf.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

²⁰⁵https://www.facebook.com/centrumwolontariatukoszalin/about/?ref=page_internal, dostęp: 7.12.2022 r.

umiejętnie balansować między nadmierną ingerencją w autonomię poszczególnych organizacji pozarządowych a brakiem atrakcyjnej oferty dla nich właśnie dzięki oparciu swojego funkcjonowania na udostępnianiu wiedzy i organizowaniu dobrowolnej współpracy między różnymi społecznikami w skali miasta.

Warto podkreślić, że przekonanie, z jakim respondenci wypowiadali się o potrzebie istnienia takiego ośrodka, było zakorzenione w doświadczeniu istnienia Koszalińskiego Centrum Wolontariatu oraz uznaniu roli, jaką centrum odgrywało w działaniach koszalińskich społeczników. Zdaniem badanych reaktywacja takiego centrum na terenie Koszalina mogłaby pomóc w odnowie zaangażowania obywatelskiego po pandemii oraz dałaby impuls rozwojowy zmierzający w stronę powolnego „odmrażania” biernej większości mieszkańców miasta, np. poprzez angażowanie w wolontariat młodzieży jeszcze na etapie szkoły średniej – dawne centrum wolontariatu pełniło w tej kwestii znaczącą funkcję jako koordynator działań szkolnych kół wolontariatu.

Jak wskazali niektórzy respondenci, w zwiększeniu stabilności działań i płynności finansowania organizacji pozarządowych mogłoby także pomóc rozpisywanie przez władze miasta **kilkuletnich grantów**, które pozwalałaby na zaprojektowanie szerzej zakrojonych działań trzeciego sektora.

Koszalin, jak wiele miast średniej wielkości, jest postrzegany przez mieszkańców jako miejscowość zmagająca się z wieloma problemami. Zarazem jednak ankietowani przeważnie deklarowali swoje przywiązanie do miasta, wyraźnie dostrzegali jego potencjał rozwojowy oraz najczęściej okazywali się gotowi do zaangażowania w poprawę jego kondycji. Ten optymizm sprawia, że strategia rozwoju „miasta społeczników”, w odpowiedni sposób oparta na koszalińskim społeczeństwie obywatelskim, już istniejących instytucjach miastotwórczych (takich jak Politechnika Koszalińska) oraz uwarunkowaniach geograficznych, może się okazać kluczem do dynamicznej poprawy kondycji Koszalina. Złożony charakter potrzebnych działań wymaga jednak współpracy trzeciego sektora, najważniejszych miejskich instytucji, a także władz samorządowych i centralnych.

6. Sanok – brama Bieszczad i wodorowe centrum Podkarpacia?

6.1. Charakterystyka próby i miasta

Ostatnim miastem, w którym przeprowadzono wywiady, był Sanok w woj. podkarpackim. Respondentami badania zostali:

- lokalny przedsiębiorca prowadzący biznes gastronomiczny (G);
- przedstawicielka katolickiego stowarzyszenia charytatywnego (S, R);
- przedstawiciel miejskiej biblioteki (K);
- reprezentant sanockiej jednostki dydaktycznej kształcącej ludzi starszych (E);
- 2 przedstawiciele władz powiatu (P);
- przedstawiciel władz sanockiej uczelni (E);
- reprezentant sanockiego muzeum (K)

– 2E, 2K, 1P, 1G, 1S, 1R.

Sanocka grupa respondentów została skonstruowana w celu jak najszerszego odzwierciedlenia ważnych dla niniejszego badania sfer życia społecznego: edukacji, kultury, polityki, gospodarki, dobroczynnych działań prospołecznych oraz religii. Przeprowadzenie wywiadów ze wskazanymi osobami pozwoliło na poznanie perspektywy społeczników zaangażowanych w każdej z wymienionych sfer. W Sanoku zdecydowano się na szczególne uwzględnienie dziedzin kulturalnej i edukacyjnej z powodu istotnej roli, jaką w społecznej geografii miasta odgrywają postać Zdzisława Beksińskiego oraz instytucja Uczelni Państwowej im. Jana Grodka w Sanoku. Z kolei dzięki włączeniu do grupy przedstawicieli władz samorządowych możliwe stało się lepsze poznanie perspektyw inwestycyjnych w mieście i regionie, podczas gdy głos osoby prowadzącej działalność gospodarczą dostarczył wglądu w sytuację sanockiego drugiego sektora. Przedstawiciele kultury i placówek edukacyjnych mogli zaś przedstawić poszerzone

informacje na temat kondycji polskości w Sanoku, a głos reprezentantki religijnie inspirowanego stowarzyszenia dobroczynnego umożliwił lepsze poznanie społecznych problemów mieszkańców.

Sanok jest ponad 36-tysięcznym miastem położonym blisko południowo-wschodniej granicy Polski w Kotlinie Sanockiej nad rzeką San. Miejscowość ma wyraźnie ujemny przyrost naturalny, przewyższający wskaźniki wojewódzkie i krajowe; w latach 2002–2021 liczba mieszkańców zmalała aż o 9%²⁰⁶. Sanok jest też siedzibą pow. sanockiego i wiejskiej gminy, do której należą miejscowości okalające Sanok. Na terenie powiatu znajduje się część Parku Krajobrazowego Gór Słonnych, zaś flora i fauna okolicy tworzą wyjątkowy górski ekosystem, w którym żyją rzadkie gatunki zwierząt, takie jak orły przednie, orły bieliki, bociany czarne, wilki, a nawet niedźwiedzie brunatne.

Sanok jest miastem o wyjątkowo długiej i **bogatej historii**, dodatkowo wzbogacanej przez jego położenie na styku kultur i narodowości. Prowadzone w regionie prace archeologiczne ujawniły ślady ludzkiego osadnictwa jeszcze z czasów prehistorycznych. W starożytności okolica Sanoka była zamieszkała przez ludy celtyckie, a następnie słowiańskie; w regionie zauważalne są także wpływy rzymskie²⁰⁷. Kontrola polityczna nad miastem od X do XIV w. była dzierzona na przemian przez Królestwo Polski, Koronę Węgierską oraz Ruś Kijowską (a potem Księstwo Halicko-Wołyńskie). Od panowania Kazimierza III Wielkiego Sanok znalazł się w obrębie Królestwa Polskiego na stałe – miasto było też siedzibą królewskiego zamku, przebudowanego na styl renesansowy na rozkaz królowej Bony. Podupadłe po wielkim pożarze w 1566 r. nie odzyskało dotychczasowej świetności²⁰⁸.

W XIX w. w okolicy Sanoka rozwijał się przemysł naftowy, w mieście znajdowała się także liczna mniejszość żydowska. Jako istotny ośrodek polskości miasto było ponadto siedzibą 2. Pułku

²⁰⁶<https://www.polskawliczbach.pl/Sanok>, dostęp: 8.12.2022 r.

²⁰⁷<http://blognumizmatyczny.pl/2021/06/13/numizmatyczna-mapa-polski-muzeum-historyczne-w-sanoku-zloty-stater-celtycki-typu-nikez-trepczy-iii-ii-w-p-n-e/>, dostęp: 8.12.2022 r.

²⁰⁸<https://www.sanok.pl/historia-sanoka/>, dostęp: 8.12.2022 r.

Strzelców Podhalańskich w okresie międzywojennym, a po zakończeniu kampanii wrześniowej leżało na granicy Generalnego Gubernatorstwa i ZSRR. Walki między polskim podziemiem niepodległościowym, ukraińską partyzantką OUN-UPA oraz komunistycznym aparatem bezpieczeństwa w okolicy Sanoka trwały jeszcze po zakończeniu wojny – aż do akcji „Wisła”²⁰⁹.

W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej miasto miało **duże znaczenie przemysłowe** z powodu Sanockiej Fabryki Autobusów „Autosan” i Zakładów Przemysłu Gumowego „Stomil” zatrudniających w szczytowym okresie lat 70. odpowiednio 7 i 5 tys. pracowników²¹⁰. Późniejsze dekady przyniosły pogorszenie kondycji sanockiego przemysłu – liczba pracowników zatrudnionych w „Autosanie” spadała – w 1999 r. wynosiła ok. 2800 zatrudnionych, 1800 w roku 2000²¹¹ i jedynie 650 osób w 2012 r. Spółka ogłosiła upadłość w 2013, lecz w 2016 r. stała się własnością spółek należących do Polskiej Grupy Zbrojeniowej; od tego czasu kondycja „Autosanu” powoli się poprawia; zakładowi w 2022 r. udało się sprzedać niecałe 100 pojazdów (4-krotność sprzedaży z 2016 r.)²¹². Z problemami wciąż zмага się jednak „Stomil”, przemianowany w 2015 r. na spółkę akcyjną Sanok Rubber Company – w ciągu ostatnich pięciu lat jej wartość spadła aż o 64,87%²¹³.

Sanok znany jest w całej Polsce także jako **rodzinna miejscowość** słynnego artysty **Zdzisława Beksinskiego**. Jego prace zostały nawet umieszczone w wystawie stałej Muzeum Historycznego w Sanoku, które na mocy testamentu twórcy weszło w posiadanie największej na świecie kolekcji jego dzieł²¹⁴. Poza wystawą dzieł Beksinskiego Mu-

²⁰⁹F. Kiryk. 1995. *Sanok. Dzieje miasta*. Kraków.

²¹⁰A. Brygidyn. 1999. *Sanok między wojną a stanem wojennym*, Sanok, s. 73.

²¹¹W. Bałda. 2012. *Sowa i bocian. Opowieść o Posadzie Olchowskiej – III dzielnicy Miasta Sanoka*, Kraków, s. 170.

²¹²<https://www.money.pl/gospodarka/reanimacja-autosanu-sanocki-producent-autobusow-wreszcie-wychodzi-na-prosta-6538038992332929a.html>, dostęp: 8.12.2022 r.

²¹³<https://www.google.com/finance/quote/SNK:WSE?sa=X&ved=2ahUKEwjoiLeokev7AhVBmosKH el7AeoQ3ecFegQIGhAg&window=5Y>, dostęp: 9.12.2022 r.

²¹⁴<http://muzeum.sanok.pl/pl/wystawy-stale/galeria-zdzislawa-beksinskiego>, dostęp: 9.12.2022 r.

zeum Historyczne posiada m.in. ekspozycje ikon i sztuki cerkiewnej i sakralnej oraz zbiory artefaktów archeologicznych i historycznego uzbrojenia²¹⁵. Muzeum jest ważnym celem wizyt turystów odwiedzających Sanok – rocznie liczba gości wynosi 60–80 tys.²¹⁶

Zdaniem badanych napływu turystów nie zmniejszyła pandemia, gdyż wielu Polaków wybrało wówczas wycieczki do miejsc położonych w kraju, a nie za granicą. Dopiero wybuch wojny ukraińsko-rosyjskiej zmniejszył liczbę zwiedzających w związku z położeniem Sanoka niedaleko granicy z Ukrainą i związanymi z tym obawami przyjezdnych.

Inną niezwykle istotną turystycznie placówką kulturalną w mieście jest etnograficzne Muzeum Budownictwa Ludowego – rocznie odwiedza je przeszło 140 tys. osób²¹⁷.

Obok szkół podstawowych, średnich i policealnych w Sanoku znajduje się **jedna uczelnia wyższa**, oferująca kształcenie zawodowe – Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku. Zdaniem wielu respondentów odgrywa ona ogromną rolę miastotwórczą, gdyż dostarcza wykwalifikowanych pracowników na lokalny rynek pracy. Jak wskazują ankietowani, znaczenie uczelni zawodowej w Sanoku jest trojaki. Z jednej strony zapewnia ona szansę studiowania młodzieży z Sanoka i okolic, która bez oferty na miejscu wyjechałaby (prawdopodobnie już na stałe) do większych miast Podkarpacia i całej Polski. Z drugiej – wyższa szkoła zawodowa to możliwość kształcenia dla osób, które bez dostępu do kierunków praktycznych i bez możliwości studiowania wieczorowego nigdy nie zdecydowałyby się na studia; niektóre z nich dzięki tego typu kształceniu mogą przekwalifikować się z pracy fizycznej na umysłową. Wreszcie po trzecie, istniejąca na uczelni społeczność studentów pozwala na zawieranie przyjaźni i związków, które stają się dodatkową zachętą do pozostania w Sanoku i założenia tu rodziny.

²¹⁵<http://muzeum.sanok.pl/pl/wystawy-stale>, dostęp: 9.12.2022 r.

²¹⁶<http://muzeum.sanok.pl/pl/informacje/o-muzeum>, dostęp: 9.12.2022 r.

²¹⁷<https://podkarpackie.eu/turystyka/skansen-sanok/>, dostęp: 9.12.2022 r.

Liczba studentów od kilku lat wynosi ok. 1300 osób²¹⁸ i mimo niżu demograficznego powoli wzrasta. Władze uczelni nieustannie modyfikują ofertę dydaktyczną, opierając się na konsultacjach z lokalnymi przedsiębiorcami i instytucjami – otwierają nowe kierunki²¹⁹ oraz specjalizacje zlecane przez dany zakład pracy (absolwenci takiej specjalizacji otrzymują ofertę pracy w danym zakładzie zaraz po ukończeniu studiów, a jeszcze w trakcie nauki mają okazję uczestniczyć w praktykach zawodowych). Dużym impulsem rozwojowym dla uczelni było otwarcie Centrum Symulacji Medycznej w 2021 r., które pozwala na studia pielęgniarstwa i ratownictwa medycznego w najnowocześniejszych warunkach²²⁰. Szkoła wyższa prowadzi też staranną politykę kadrową – uczelnia w Sanoku jest podstawowym miejscem pracy dla 80% wykładowców, co sprawia, że pracownicy nie traktują jej jako drugiego, mniej ważnego etatu (co nieraz zdarza się w przypadku uczelni regionalnych). Oprócz akademików zatrudnienie w murach uczelni znajdują również praktycy – przedstawiciele branż (czasami są to emerytowani pracownicy drugiego sektora, którzy służą doświadczeniem) oraz absolwenci szkoły. Zdaniem kilku respondentów uczelnia jest na tyle ważnym elementem społecznego krajobrazu Sanoka, że nie sposób wyobrazić sobie miasta bez niej.

W Sanoku oraz całym regionie **poglądy polityczne** większości mieszkańców są **prawicowe** – w wyborach parlamentarnych z 2019 r. Prawo i Sprawiedliwość zdobyło aż 49,3% głosów w mieście i 59,4% w pow. sanockim. Koalicja Obywatelska otrzymała odpowiednio 34,69 i 22,92% głosów, podczas gdy pozostałe partie zdobyły nie więcej niż 6–7% poparcia²²¹. Wyniki te każą sądzić, że w Sanoku scena polityczna

²¹⁸<https://tygodniksanocki.pl/2019/10/01/rekordowa-liczba-studentow-w-uczelni-panstwowej-im-jana-grodka-w-sanoku-rozbrzmialo-gaudeamus-igitur/>, dostęp: 9.12.2022 r.; <https://rzeszow.uw.gov.pl/aktualnosci/inauguracja-roku-akademickiego-w-uczelni-panstwowej-w-sanoku>, dostęp: 9.12.2022 r.

²¹⁹<https://sanok.naszemiasto.pl/nowy-kierunek-medyczny-w-sanoku-od-pazdziernika-rusza/ar/c5-8814587>, dostęp: 9.12.2022 r.

²²⁰<https://rzeszow.uw.gov.pl/aktualnosci/nowoczesne-centrum-symulacji-medycznej-otwarte-w-sanoku>, dostęp: 9.12.2022 r.

²²¹<https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/gm/181701>, dostęp: 9.12.2022 r.;

jest spolaryzowana wokół partii prawicowej i centrowo-liberalnej, lecz bez miejsca na ugrupowania lewicowe czy skrajnie prawicowe. Polaryzacja polityczna jest zdaniem badanych wyczuwalna, choć w stopniu mniejszym niż na scenie polityki krajowej.

Wielu rozmówców wymieniało osobę posła Piotra Uruskiego jako parlamentarzysty żywo zainteresowanego dobrem miasta i angażującego się w jego rozwój infrastrukturalny – zdaniem niektórych to w dużej mierze jego zasługą jest zbudowanie na terenie Sanoka nowego basenu²²².

Władzę w mieście sprawuje bezpartyjny burmistrz Tomasz Matuszewski, który w 2018 r. pokonał ubiegającego się o reelekcję Tadeusza Piórę z Prawa i Sprawiedliwości²²³. Priorytetem władza jest **budownictwo mieszkaniowe** – od rozpoczęcia przez Matuszewskiego kadencji do użytku oddano 50 nowych mieszkań wybudowanych z inicjatywy władz miasta, zaś w ramach Społecznej Inicjatywy Mieszkaniowej „Południe” i programu „Nowy Ład Mieszkaniowy” planuje się budowę kolejnych 6 bloków mieszkalnych (z ok. 80 mieszkaniami) przeznaczonych dla absolwentów Uczelni Państwowej i innych młodych ludzi chcących pozostać na stałe w mieście²²⁴.

Najsłynniejszym projektem realizowanym przez władze Sanoka jest jednak **Dolina Wodorowa** – program opierającej się na technologii wodorowej transformacji energetyczno-ciepłowniczej miasta, która docelowo ma doprowadzić do dekarbonizacji systemu ciepłowniczego w Sanoku²²⁵. W ramach planów miasta w okolicy Sanoka wybudowana zostanie infrastruktura produkująca wodór – władze pozyskali już partnerów inwestycyjnych w postaci japońskiego

<https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pow/181700>, dostęp: 9.12.2022 r.

²²²<https://esanok.pl/2018/sanok-sa-juz-zjezdalnie-i-zarys-niecek-nowy-basen-zapowiada-sie-imponujaco-zdjecia-z-wnetrza-00e8po.html>, dostęp: 9.12.2022 r.

²²³https://pl.wikinews.org/wiki/Tomasz_Matuszewski_nowym_burmistrzem_Sanoka, dostęp: 9.12.2022 r.

²²⁴<https://sanok.naszemiasto.pl/w-sanoku-przybywa-mieszkan-trwaja-wstepne-prace-przy/ar/c3-8833703>, dostęp: 9.12.2022 r.

²²⁵<https://www.pb.pl/w-grudniu-2021-r-podpisano-porozumienie-o-podjeci-1140340>, dostęp: 10.12.2022 r.

koncernu wodorowego Chugoku Electric Power Co., Inc.²²⁶ Planowa realizacja projektu będzie oznaczać opartą na wodorze pełną niezależność energetyczną już w 2026 r.²²⁷

Sanok jest przy tym miastem o niewielkim stopniu politycznego zaangażowania obywateli –aktywnych społecznie organizacji politycznych brakuje, a demonstracje i protesty należą do rzadkości. Wyjątkiem był Strajk Kobiet mający miejsce bezpośrednio po publikacji wyroku Trybunału Konstytucyjnego w 2020 r. – Sanok był jednym z 80 miast w Polsce, w których odbyły się protesty współorganizowane przez Ogólnopolski Strajk Kobiet²²⁸. Dla porównania: zorganizowany w czerwcu 2022 r. w Sanoku Marsz Równości miał charakter objazdowy – z grona 150–170 uczestników jedynie ok. 10% było mieszkańcami miasta lub okolic, resztę zaś stanowili aktywiści z Rzeszowa, Krakowa i Warszawy²²⁹. Kompletną porażkę frekwencyjną poniosła za to pikieta przeciw ukrainizacji Polski zorganizowana przez Konfederację Korony Polskiej Grzegorza Brauna – w protestie nie wzięli udziału żadni mieszkańcy, a nagrania z pozbawionego uczestników wydarzenia były szeroko komentowane w mediach społecznościowych w całym kraju²³⁰.

Badani oceniający stopień aktywności obywatelskiej mieszkańców Sanoka wymieniali niewielką, ale aktywną społecznie listę organizacji i instytucji. Można powiedzieć, że struktura trzeciego sektora i edukacyjno-kulturalnych instytucji publicznych ma w Sanoku **charakter węzłowy**; większość aktywności obywatelskiej w mieście odbywa się we współpracy z kilkoma najważniejszymi podmiotami lub jest przez nie zapośredniczona. Wśród podmiotów tego typu

²²⁶<https://sanok.naszemiasto.pl/japonski-koncern-chce-zainwestowac-w-sanocki-projekt/ar/c3-9081635>, dostęp: 10.12.2022 r.

²²⁷Tamże.

²²⁸<https://sanok.naszemiasto.pl/strajk-kobiet-w-sanoku-28-pazdziernika-na-rynku/ar/c1-7970745>, dostęp: 9.12.2022 r.; <https://oko.press/80-miast-w-polsce-20-na-swiecie-strajk-kobiet-sie-nie-zatrzymuje-gdzie-odbywaja-sie-protesty>, dostęp: 13.12.2022 r.

²²⁹<https://sanok.naszemiasto.pl/objazdowy-marsz-rownosci-przyjechal-do-sanoka-zdjecia/ar/c1-8850377>, dostęp: 9.12.2022 r.

²³⁰<https://wiadomosci.onet.pl/rzeszow/kuriozalna-frekwencja-podczas-akcji-stop-ukrainizacji-polski-wideo/ysjfvht>, dostęp: 9.12.2022 r.

w obszarze kulturalnym wymieniano Muzeum Historyczne, Miejską Bibliotekę Publiczną, Fundację Beksiński czy Stowarzyszenie „Pro-Artis”. W działaniach charytatywnych prym wiodzie sanocki oddział Caritasu. W obszarze gospodarczym ważną rolę odgrywa organizowane przez władze miasta Sanockie Forum Gospodarcze jako przestrzeń do dyskusji nad kondycją drugiego sektora czy perspektywami rozwoju nowych technologii w mieście²³¹. Miejscem organizacji konferencji lub innych epizodycznych wydarzeń często jest Uczelnia Państwowa jako jedyna w Sanoku placówka zdolna pomieścić większą liczbę uczestników w atrakcyjnych warunkach.

Sanok jako miasto położone blisko granicy z Ukrainą natychmiast odczuł efekty wybuchu wojny z Rosją; często przyjeżdżali tu uchodźcy przekraczający granicę ukraińsko-polską. Zaangażowanie ze strony mieszkańców, władz i organizacji pozarządowych było spore: uchodźcy byli przewożeni z przejść granicznych do miejsc noclegowych (nierzadko w prywatnych domach), otrzymywali posiłki, paczki pomocowe i ubrania zgromadzone za pośrednictwem zbiórek. W mieście odbyła się również demonstracja solidarności z Ukrainą²³². Rozwinięto także programy nauki języka polskiego dla dorosłych i dzieci, przyjmowano do szkół i znajdowano Ukraińcom pracę zarobkową²³³. Szacuje się, że w mieście przynajmniej przez jakiś czas mieszkało ok. 1 tys. uchodźców²³⁴; znacząca część z nich już opuściła Sanok i udała się do innych miast lub wróciła na Ukrainę. Niektórzy badani zaznaczają jednak, że obok wsparcia i współczucia sanoczan wobec sytuacji uchodźców istnieją też mniej intensywne, bardziej ambiwalentne emocje związane z rywalizacją na rynku pracy, wyczerpaniem energii do pomagania oraz bolesnymi wspomnieniami

²³¹<https://sanok.naszemiasto.pl/zakonczylo-sie-iii-forum-gospodarcze-w-sanoku-przyszloscia/ar/c3-9066107>, dostęp: 9.12.2022 r.

²³²<https://esanok.pl/2022/sanok-solidarny-z-ukraina-wzruszajace-gesty-na-rynku-video-zdjecia-00e1ak-00e7ts.html>, dostęp: 9.12.2022 r.

²³³<https://esanok.pl/2022/nieodplatna-nauka-jezyka-polskiego-dla-uchodzcow-z-ukrainy-00e2mp.html>, dostęp: 9.12.2022 r.

²³⁴<https://nowiny24.pl/zycie-z-dala-od-wojny-jedni-uchodzcy-zostali-na-podkarpaciu-wielu-z-nich-pracuje-inni-wrocili-na-ukraine-lub-wyemigrowali/ar/c6-17030899>, dostęp: 9.12.2022 r.

z czasów II wojny światowej i związanymi z wydarzeniami wokół Przewodowa. Ich natężenie może wzrosnąć w następnych miesiącach w razie pojawienia się kolejnej fali uchodźców czy kryzysu (energetycznego lub ogólnogospodarczego).

Badani pytani o symboliczne skojarzenia z Sanokiem udzielali odpowiedzi dających się w większości zaklasyfikować do trzech jaskrawo różniących się od siebie charakterystyk miasta. Najbardziej neutralne były zakorzenione w historii oraz lokalnej przyrodzie odwołania do motywów podkreślających jego długowieczność i wytrwałość – dąb lub niedźwiedź. Ze świadomością długiej historii miasta może się jednak wiązać także poczucie rezygnacji i schyłku – niektórzy badani porównywali Sanok do dogasającej gwiazdy lub starego, pozbawionego ambicji, wyleniałego kota. Skojarzenia te wpisują się w pesymistyczny dyskurs kryzysu²³⁵, odzwierciedlając obawy o zapaść omawianego miasta (w szerszym kontekście – również innych miast średniej wielkości). Kontrastują z tym odpowiedzi innych badanych, porównujące (kilkakrotnie!) Sanok do... przyczajonego tygrysa, kojarzonego z „azjatyckimi tygrysami gospodarczymi”, lub do młodego, ciekawego świata zwierzęcia. Jeden z respondentów należących do tej „podgrupy nadziei” wyraził nawet myśl: „Jest siedem lat chudych, to nastąpią lata tłuste. Mam nadzieję, że zmieni się na lepsze”. Zdaniem optymistów najlepsze lata Sanok może mieć jeszcze przed sobą.

Odmienność przedstawionych obrazów da się być może pogodzić przy odpowiedniej interpretacji. Wyłaniająca się z uzyskanego obrazu dwuznaczność dobrze obrazuje bowiem rozdroża, na jakich znalazł się Sanok oraz inne polskie miasta średniej wielkości. Długa i stabilna historia miasta – choć prawdziwa – niestety nie wystarczy do zagwarantowania jego dobrej kondycji. Dwugłos badanych może świadczyć o poczuciu wejścia przez Sanok w moment przełomowy, który zadecyduje o jego odbiciu się od dna i dynamicznym wzroście bądź wpadnięciu w błędne koło zapaści. Następne lata pokażą, czy Sanok ma przed sobą historię rozkwitu (symbolizowaną przez tygrysa),

²³⁵P. Sztompka. 2005. *Socjologia zmian społecznych*, Kraków, s. 15.

czy paraliżującego schyłku (dostrzeganego w motywie dogasającej gwiazdy lub wyleniałego kota).

6.2. Wyzwania i problemy miasta

Wskazywanym przez respondentów głównym wyzwaniem Sanoka są **depopulacyjne zmiany demograficzne**. Miasto sukcesywnie wydłuża się, co znajduje potwierdzenie zarówno w subiektywnym doświadczeniu badanych, jak i w statystycznych danych liczbowych (zob. Charakterystyka próby i miasta). Za ten stan rzeczy odpowiada z jednej strony ujemny przyrost naturalny, wynoszący obecnie -8,45 na 1000 mieszkańców²³⁶, a z drugiej – odpływ młodych ludzi do większych miast. Jak wspomnieli badani reprezentujący instytucje kultury, obiecująca współpraca animatorska i kulturalna z uczniami szkół średnich najczęściej kończy się po ukończeniu przez młodzież ostatniej klasy wraz z ich wyprowadzką do dużych ośrodków. Jeden z respondentów użył nawet mocnego sformułowania: „Gdyby nie zjazdy młodych ludzi na święta, to miasto byłoby martwe. A gdyby jeszcze nie było tej państwowej uczelni, to naprawdę nie byłoby niczego”.

Młodzi ludzie wyjeżdżają w poszukiwaniu większych i bardziej prestiżowych ośrodków akademickich oraz lepiej płatnej pracy – według danych za rok 2021 średnia wynagrodzeń brutto w Sanoku wynosi bowiem 4904 zł, co stanowi 94,8% średniego podkarpackiego wynagrodzenia (5172 zł) i zaledwie 81,7% krajowego (6001 zł)²³⁷. Płace w Sanoku są wyraźnie niższe niż w Rzeszowie czy Krakowie, gdzie przeciętnie zarabiający może liczyć na odpowiednio 6073 i 7203 zł²³⁸. Mimo to Sanok ma relatywnie niską stopę bezrobocia, wynoszącą 6%, w porównaniu do woj. podkarpackiego z 8,4%²³⁹. Aż 68,1% zatrudnio-

²³⁶https://www.polskawliczbach.pl/gmina_Sanok#dane-demograficzne, dostęp: 4.12.2022 r.

²³⁷<https://www.polskawliczbach.pl/Sanok#przecietne-miesieczne-wynagrodzenie-brutto>, dostęp: 9.12.2022 r.

²³⁸<https://www.polskawliczbach.pl/Rzeszow#rynek-pracy>, dostęp: 9.12.2022 r.; <https://www.polskawliczbach.pl/Krakow#rynek-pracy>, dostęp: 9.12.2022 r.

²³⁹Tamże.

nych pracuje w sektorze rolniczym (33,3%) lub przemyśle i budownictwie²⁴⁰; sektory te nie są jednak atrakcyjne dla osób nastawionych na zdobycie wyższego wykształcenia. Dodatkowo zdaniem niektórych badanych w sanockich zakładach pracy ma miejsce **zmowa płacowa**, która ogranicza wzrost wynagrodzeń wyłącznie do ustawowych podwyżek płacy minimalnej. Także Uczelnia Państwowa, mimo rosnącej atrakcyjności i rozwoju infrastrukturalnego, nie dysponuje rozbudowaną ofertą badawczą czy humanistyczno-społeczną.

Opuszczanie Sanoka przez młodszych mieszkańców nieuchronnie wiąże się ze starzeniem się miasta. Średni wiek osób w nim zameldowanych wynosi 44,3 lat i jest wyższy od średniego wieku mieszkańców woj. podkarpackiego (41,6) oraz nieznacznie wyższy od średniego wieku mieszkańców Polski (43,9)²⁴¹. W przekroju strukturalnym piramidy wieku mieszkańców przeważają osoby w wieku 35–44 oraz 61–69 lat.

Według respondentów miasto ma **problemy komunikacyjne** utrudniające podróż do okolicznych miejscowości i dalej położonych miast. Tymczasem ok. 1200 sanoczan wyjeżdża do pracy do innych miejscowości, a ponad 7200 pracowników sanockich zakładów pracy dojeżdża tutaj z miejscowości położonych poza gminą²⁴². Liczba dostępnych kursów autobusowych i kolejowych wewnątrz miasta oraz między miastami jest niewystarczająca względem obsługi istniejącego ruchu. Niewydolny transport publiczny zmusza ludzi mieszkających lub pracujących w Sanoku do przemieszczania się samochodami. Podróż kolejowa do Rzeszowa zajmuje przy tym aż 4–5 godzin – tyle samo czasu trzeba poświęcić na dotarcie pociągiem do Krakowa, zaś PKP oferuje tylko 1–2 takie połączenia w ciągu dnia²⁴³. Podróż samochodem do Rzeszowa jest aż 2,5–3 godziny szybsza, a wybór samochodu osobowego w drodze do Krakowa pozwala

²⁴⁰<https://www.polskawliczbach.pl/Sanok>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁴¹Tamże.

²⁴²Tamże.

²⁴³<https://korsosanockie.pl/wiadomosci/z-sanoka-do-krakowa-nowe-polaczenia-pociagowe/W2nV6AFX3fciKzUS23kI>, dostęp: 9.12.2022 r.

zaoszczędzić 1,5 godziny. Dysfunkcyjna sieć połączeń publicznych między Sanokiem a większymi aglomeracjami tylko pogłębia peryferyjność miasta wynikającą z jego przygranicznego i górskiego położenia geograficznego, czyni je nieatrakcyjnym dla potencjalnych inwestycji i uniemożliwia łączenie pracy w większej miejscowości z mieszkaniem w Sanoku.

Wyzwaniem dla mieszkańców jest również niewielka baza mieszkaniowa; popyt na nowe lokale przewyższa podaż, przez co ceny nieruchomości wzrastają. Zdaniem respondentów jest to efekt 20-letnich zaniedbań w tej dziedzinie ze strony władz miasta. Potwierdzają to dane liczbowe. W 2021 r. w Sanoku oddano do użytku 101 mieszkań (2,77 na 1000 mieszkańców) – to wartość widocznie mniejsza od tej dla woj. podkarpackiego (4,69) oraz znacznie mniejsza od średniej krajowej (6,16)²⁴⁴.

Miasto zмага się przy tym z bardzo dużym zadłużeniem, przekraczającym 50% rocznych dochodów do budżetu, wynoszącym 100 mln zł²⁴⁵. Badani są świadomi problemów finansowych Sanoka i obawiają się o jego przyszłość, odpowiedzialność za zadłużenie przypisując nierozsądnej polityce budżetowej, tj. nadmiernym wydatkom na cele wizerunkowe (sport, rewitalizacje) zamiast miastotwórczych. Pesymistycznie nastawieni respondenci uważają, że w budżecie miasta jest zbyt wiele działań wyłącznie prestiżowych, a za mało wydatków, które mogą się zwrócić w przyszłości – czasami takie stanowisko wiązało się z niedowierzaniem w odniesieniu do sukcesu projektu Doliny Wodorowej.

Pesymizm dotyczy się również dziedziny kultury – tutaj badani mówią o niewystarczającym poziomie finansowania, niskich płacach i braku współpracy z władzami miasta. Zdaniem respondentów przeznaczanie niewielkich środków na finansowanie instytucji kultury skutkuje zauważalnym spadkiem na przestrzeni lat poziomu kompetencji kulturowych mieszkańców.

²⁴⁴<https://www.polskawliczbach.pl/Sanok>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁴⁵<https://www.sanok.pl/budzet-miasta-na-2022-r-uchwalony/>, dostęp: 9.12.2022 r.

6.3. Polskość i religia w mieście

Sanok jest z jednej strony miastem o **szczególnych tradycjach zakorzeniających w polskości**, z drugiej – miejscem przecięcia wielu kultur: polskiej, ukraińskiej, żydowskiej czy łemkowskiej. W mieście wciąż żywe są międzywojenne wspomnienia stacjonowania tu strzelców podhalańskich²⁴⁶ oraz walk z nazistowskimi i komunistycznymi okupantami. Na terenie miejscowości postawiono pomniki pamięci narodowej: pomnik Tadeusza Kościuszki oraz Pomnik Synom Ziemi Sanockiej Poległym i Pomordowanym za Polskę, pod którymi organizowane są uroczystości samorządowe z okazji najważniejszych świąt państwowych²⁴⁷. W Sanoku znajdują się także: tablica pamiątkowa wmurowana w mury tamtejszego zamku ku pamięci jego obrońców z 1809 r.²⁴⁸ czy 21 Dębów Pamięci, upamiętniających ofiary rzezi katyńskiej. Dęby posadzono nieopodal Krzyża Pamięci Ofiar Polskiej Golgoty Wschodu w Alei Katyńskiej, wpisanego do rejestru zabytków Cmentarza Centralnego w Sanoku²⁴⁹.

Respondenci pytani o stosunek mieszkańców Sanoka do tradycji, patriotyzmu i polskości wyrażali przekonanie, że nie odbiega on znacząco od podejścia ogólnopolskiego – pozytywnemu odniesieniu do polskości towarzyszy zachowawczość w jej oddolnym kultywowaniu. W mieście funkcjonują organizacje o charakterze patriotycznym – tradycje strzeleckie kultywują Stowarzyszenie Samodzielna Jednostka Strzelecka 2210²⁵⁰ oraz Jednostka Strzelecka 2088, należąca do ogólnopolskiego Związku Strzeleckiego „Strzelec” Józefa Piłsudskiego²⁵¹. Poza działalnością strzelecką jednostki zajmują się także publikowaniem materiałów oraz organizowaniem wydarzeń szkoleniowych, historycznych i dydaktycznych, mających na celu wychowanie młodzieży w du-

²⁴⁶<https://sanok.naszemiasto.pl/swieto-podhalanczykow-w-sanoku-10-rocznica-wreczenia/ar/c15-9011049>, dostęp: 9.12.2022 r.; <https://sanok.naszemiasto.pl/104-rocznica-przybycia-do-sanoka-2-pulku-strzelcow/ar/c1-9124419>, dostęp: 9.12.2022 r.

²⁴⁷<https://sanok.naszemiasto.pl/11-listopada-w-sanoku-zobacz-jak-sanoczanie-obchodzili/ar/c1-9084035>, dostęp: 4.12.2022 r.; <https://www.sanok.pl/obchody-narodowego-swiatea-konstytucji-3-maja/>, dostęp: 9.12.2022 r.

²⁴⁸<https://www.sanok.pl/zabytki/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁴⁹<https://tropter.com/pl/polska/sanok/deby-pamieci>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁵⁰<https://strzelec-poludnie.pl/rekrutacja/dla-rodzicow/>, dostęp: 9.12.2022 r.

²⁵¹<https://pl-pl.facebook.com/JS2088/>, dostęp: 9.12.2022 r.

chu patriotycznym – ze szczególnym uwzględnieniem poszanowania polskiej tradycji – dzięki przybliżaniu historii m.in. samego „Strzelca”²⁵². Stowarzyszenie wspiera też sportowe inicjatywy na terenie Sanoka, takie jak Bieg Niepodległość czy Bieg Tropem Wilczym²⁵³, organizowane przez sanockie gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”.

W mieście od 1997 r. działa ponadto wymieniony przez badanych chór Soul, który w swoim repertuarze ma bogaty wybór pieśni historycznych, patriotycznych, religijnych, kolęd, a także przebojów muzyki poważnej, współczesnej, rozrywkowej, *gospel* i *negro spirituals*²⁵⁴. Zespół tworzony przez uczennice gimnazjów, szkół podstawowych i średnich pow. sanockiego wielokrotnie występował na uroczystych mszach świętych, ceremoniach rocznicowych, ale też organizował patriotyczne koncerty²⁵⁵.

W Sanoku działa również grupa rekonstrukcji historycznej „San”, regularnie zajmująca się organizowaniem widowisk historycznych, takich jak Rekonstrukcja Bitwy Historycznej stoczonej w Bieszczadach w 1915 r.²⁵⁶ Funkcjonuje tu także lokalny oddział Związku Sybiraków, który zrzesza byłych zesłańców oraz regularnie bierze udział w obchodach świąt patriotycznych w formie pocztu sztandarowego²⁵⁷.

Duża liczba pomników pamięci, stowarzyszeń zaangażowanych w kultywowanie polskości i lokalnych wydarzeń o tematyce historycznej świadczą o silnym poczuciu tożsamości narodowej u mieszkańców miasta. Zdaniem badanych w corocznych uroczystościach patriotycznych uczestniczy duża liczba osób, szczególnie starszych oraz młodzieży szkolnej i uczelnianej. W tym świetle opinia niektórych respondentów o zupełnie przeciętnym na tle reszty

²⁵²<https://www.sanok.pl/wp-content/uploads/2020/10/oferta-Jednostka-Strzelecka.pdf>, dostęp: 9.12.2022 r.

²⁵³<https://esanok.pl/2015/jubileuszowy-bieg-niepodleglosciowy-zapisz-sie-juz-dzis-ij001.html>, dostęp: 13.12.2022 r.

²⁵⁴<https://pl-pl.facebook.com/SOULSanok/>, dostęp: 9.12.2022 r.

²⁵⁵<https://esanok.pl/2022/11-listopada-koncert-piesni-patriotycznej-w-sanockiej-farze-00e2mp.html>, dostęp: 9.12.2022 r.; <https://esanok.pl/2021/zamek-rozspiewany-patriotyczny-sanok-zanasz-kajdany-za-wylane-lzy-video-zdjecia-00e2mp-00e7ts.html>, dostęp: 9.12.2022 r.

²⁵⁶<https://tygodniksanocki.pl/2022/06/13/relacja-z-rekonstrukcji-bitwy-historycznej-stoczonej-w-bieszczadach-w-1915-r/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁵⁷<https://www.sybiracyzg.pl/?p=15648>, dostęp: 4.12.2022 r.

kraju patriotyzmie zdaje się świadczyć nie tyle o samej wadze polskości w Sanoku, ile raczej o przezroczystym, oczywistym dla sanoczan charakterze jej obecności w życiu społecznym. **Patriotyzm jest integralną częścią tożsamości kulturowej miasta.** Sanok dostarcza także kolejnego przykładu na poparcie tezy, że pamięć o historii lokalnej jest wyjątkowym dla każdego miasta i regionu **rezerwuarem polskości.**

W organizacji obchodów świąt patriotycznych dużą rolę odgrywa też instytucja Kościoła, istotnego animatora i uczestnika życia społecznego miasta. Msza święta jest często pierwszym chronologicznie elementem programu obchodów świąt narodowych²⁵⁸. Ponadto budynki kościelne są miejscem wydarzeń kulturalnych, takich jak Międzynarodowy Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej²⁵⁹ oraz regularne koncerty chóru Soul.

Szczególnie aktywna w życiu miasta jest sanocka Fara – parafia pw. Przemienienia Pańskiego. Wspiera ona działania licznych grup, do których można zaliczyć Akcję Katolicką, będącą stowarzyszeniem katolików świeckich²⁶⁰, Stowarzyszenie Pomoc Rodzinie im. św. ks. Zygmunta Gorazdowskiego²⁶¹ czy Ruch Apostolstwa Młodzieży, zrzeszające młode osoby wokół pełnego uczestnictwa w życiu lokalnego Kościoła²⁶². Na terenie parafii mocno zaangażowane jest również Duszpasterstwo Osób Niesłyszących, gromadzące niesłyszących z Sanoka i okolic na regularnych mszach świętych w języku migowym, a także organizujące rekolekcje zamknięte i pielgrzymki²⁶³.

W mieście prężnie działa także sanocki klasztor franciszkanów, który oferuje mieszkańcom nieodpłatny dostęp do katolickiej poradni specjalistycznej „Nazaret”, gdzie można skorzystać ze wsparcia pedagoga, psychologa, prawnika, kapłana lub doradcy rodzinnego²⁶⁴. Poza tym klasztor organizuje

²⁵⁸<https://fara.sanok.pl/2022/05/3maja22/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁵⁹<https://sanok.naszemiasto.pl/szesc-dni-z-muzyka-organowa-w-sanoku-startuje-iii/ar/c13-8820513>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶⁰<https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/akcja-katolicka/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶¹<https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/stowarzyszenie-pomoc-rodzinie/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶²<https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/ram/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶³<https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/terenowe-kolo-polskiego-zwiazku-gluchych/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶⁴<https://sanok.franciszkanie.pl/parafia/katolicka-poradnia-specjalistyczna-nazaret/>, dostęp: 4.12.2022 r.

wydarzenia skierowane do młodzieży, takie jak comiesięczne spotkania świadectw „ECHO – każdemu odpowie”²⁶⁵ czy kurs ewangelizacyjny „Alpha dla Młodzieży”, przygotowany z myślą o uczniach szkół średnich²⁶⁶.

Respondenci postrzegają te wydarzenia za istotne przez wzgląd na pogłębiającą się polaryzację między młodszym a starszym pokoleniem oraz tendencje sekularyzacyjne, w szczególnym stopniu dotyczące ludzi młodych za pośrednictwem zglobalizowanej kultury. Mimo mnogości organizowanych przez Kościół inicjatyw respondenci wyrażali niepokój związany z zauważalnym spadkiem liczby osób czynnie uczestniczących w życiu religijnym.

W Sanoku znajdują się także wspólnoty wyznaniowe inne niż rzymskokatolickie – m.in. grekokatolickie, prawosławne i ewangelickie.

6.4. Wizja zmian i reform

Większość badanych nie ukrywała, że problemy Sanoka są poważne i potrzeba wielu zmian, by miasto mogło rozwinąć skrzydła. Optymistycznie nastawieni rozmówcy przedstawili jednak wiele obszarów, których transformacja pozwoliłaby na realizację potencjału miejscowości – warto podkreślić, że niektóre działania wymienione przez respondentów są obecnie realizowane bądź znajdują się w fazie planowania, co sprawia, że ożywienie Sanoka już teraz zdaje się możliwe i zależne raczej od zakresu oraz stopnia implementacji pożądanых reform.

Kwestią najczęściej podnoszoną przez badanych była pilna potrzeba stworzenia **nowych połączeń drogowych i kolejowych** między Sanokiem a innymi miastami. Inwestycją będącą już w trakcie realizacji jest budowa obwodnicy Sanoka, umożliwiającej ruch turystyczny w kierunku Bieszczad oraz tranzytowy w stronę granicy polsko-ukraińskiej z pominięciem ulic miasta. I etap budowy obwodnicy został ukończony w 2020 r.²⁶⁷, lecz II etap jest obecnie w fazie

²⁶⁵<https://sanok.franciszkanie.pl/duszpasterstwa/echo-kazdemu-odpowie/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶⁶<https://sanok.franciszkanie.pl/duszpasterstwa/alpha-dla-mlodziezy/>, dostęp: 4.12.2022 r.

²⁶⁷<https://www.archiwum.gddkia.gov.pl/pl/a/2968/budowa-obwodnicy-sanoka-w-ciagu-dk-28>, dostęp: 10.12.2022 r.

planowania – oddanie pozostałej części obwodnicy planowane jest dopiero w 2027 r.²⁶⁸

Kolejnym rozpoczętym projektem o dużym znaczeniu dla Sanoka jest **Via Carpatia** – międzynarodowa trasa europejska domyślnie biegnąca między Kłajpedą na Litwie oraz Salonikami w Grecji. Jej polski odcinek w postaci drogi ekspresowej S19 przebiega m.in. przez woj. podkarpackie w bezpośredniej bliskości Rzeszowa i Krosna; prace nad budową odcinka Rzeszów–Babica zostały już podjęte²⁶⁹. W obliczu pojawienia się na terenie Podkarpacia inwestycji takiego pokroju wielką szansą dla Sanoka jest **droga łącząca miasto z trasą S19**. Szczęśliwie dla Sanoka w planach Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad jest także obwodnica Miejsca Piastowego, mająca powstać w ciągu drogi krajowej nr 28 i tworząca większość potrzebnej trasy²⁷⁰. O wydłużenie planowanej na lata 2025–2028²⁷¹ obwodnicy o brakujący 9-kilometrowy odcinek, który połączyłby tę inwestycję z obwodnicą Sanoka, zabiegają władze miasta oraz mieszkańcy²⁷². Sukces starań sanoczan oznaczałby **kres drogowej izolacji miasta**, pozwoliłby na czerpanie korzyści z międzynarodowego połączenia oraz dałby połączenie z Polską i Europą nie tylko dla Sanoka, lecz także dla całego regionu bieszczadzkiego. To jedna z najważniejszych szans infrastrukturalnego rozwoju miasta.

Projektem o podobnej wadze jest **nowa trasa kolejowa** łącząca Rzeszów z Sanokiem w linii prostej, bez przesiadki w Jaśle²⁷³. Jego realizacja powiązana jest jednak z urzeczywistnieniem się rządowego projektu inwestycyjnego ogromnych rozmiarów – Centralnego Portu

²⁶⁸<https://www.gov.pl/web/gddkia/dk28-obwodnica-sanoka---ii-etap>, dostęp: 10.12.2022 r.

²⁶⁹<https://esanok.pl/2022/via-carpatia-rusza-na-poludnie-podkarpacia-okno-na-swiat-rowniez-dla-sanoka-zdjecia-00e7ts.html>, dostęp: 10.12.2022 r.

²⁷⁰<https://krosno24.pl/informacje/obwodnica-miejsca-piastowego-krosno-chce-wariant-przez-strefe-inwestycyjna-i3132>, dostęp: 10.12.2022 r.

²⁷¹<https://sanok.naszemiasto.pl/bedzie-obwodnica-z-krosna-do-zarszyna-szybciej-dojedziemy-w-ar/c1-7930795>, dostęp: 10.12.2022 r.

²⁷²<https://sanok.naszemiasto.pl/czy-sanok-bedzie-polaczony-z-droga-ekspresowa-s-19-mozna-ar/c1-8176095>, dostęp: 10.12.2022 r.

²⁷³<https://www.cpk.pl/pl/inwestycja/kolej/podkarpackie>, dostęp: 11.12.2022 r.

Komunikacyjnego. W ramach sieci połączeń kolejowych łączących całą Polskę z przyszłym portem lotniczym przewiduje się bowiem konstrukcję linii kolejowej nr 122 w relacji Rzeszów–Brzozów–Sanok²⁷⁴. Niestety połączenie to zostanie wybudowane jako kolejny etap prac infrastrukturalnych po oddaniu do użytku Centralnego Portu Komunikacyjnego – pociągi pojadą więc po nowych torach dopiero w połowie następnej dekady²⁷⁵. Poprawa perspektyw dojazdowych, choć wciąż w dalekiej przyszłości, będzie ogromną zmianą w jakości podróży kolejowych z Sanoka; dojazd do Warszawy i stolicy województwa będzie szybszy odpowiednio o ponad 50 i 60%²⁷⁶. Do rozważenia pozostaje możliwość wybudowania trasy wcześniej, by w porę zaradzić negatywnym tendencjom depopulacyjnym w Sanoku. Nie ulega jednak wątpliwości, że planowane inwestycje kolejowe i drogowe znacząco podniosłyby atrakcyjność miasta dla turystów, mieszkańców i inwestorów.

Pilną potrzebą zgłaszaną przez badanych, zbieżną wartościowo z oczekiwaniem na nowe drogi i torowiska, jest **rozbudowa sanockiego transportu publicznego** w sposób, który umożliwi sprawniejsze przemieszczanie się mieszkańców miasta i regionu po już istniejących drogach. Lepiej skomunikowany rynek pracy to dla Sanoka także większa dostępność pracowników i szansa na rozwój istniejących w mieście zakładów. Fakt, że jednym z nich jest zakład produkujący autobusy przeznaczone na potrzeby transportu publicznego, można wykorzystać dla obustronnej korzyści przy umiejętnej współpracy władz miasta z przedstawicielami spółki.

Choć w Sanoku działają liczące się zakłady pracy (zob. Charakterystyka próby i miasta), pojawienie się w okolicy kolejnych inwestorów mogłoby zahamować proces wyludniania się miasta – zdaniem badanych przeszkodą dla wpływowych przedsiębiorców jest jednak pochodzące jeszcze z Galicji czasów zaborów daleko idące

²⁷⁴<https://rzeszow.tvp.pl/61498140/centralny-port-komunikacyjny-szansa-na-rozwoj-gospodarczy-i-turystyczny-regionu>, dostęp: 11.12.2022 r.

²⁷⁵Tamże.

²⁷⁶<https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/cpk-inwestycje-kolejowe-pomoga-srednim-miastom-110691.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

rozparcelowanie działek, które wyraźnie utrudnia pozyskanie terenu wystarczająco dużego na inwestycję. Dla Sanoka i całego regionu impulsem rozwojowym byłoby zatem przeprowadzone odgórnie **scałenie działek**.

Potrzebą ogromnej wagi w Sanoku jest równocześnie dostępność mieszkań. Choć inicjowane przez władze miasta programy prowadzą do powstania kolejnych bloków mieszkalnych, popyt wciąż pozostaje wysoki i domaga się uruchamiania następnych inwestycji. Jak podkreślił jeden z badanych, **dostępność niedrogich mieszkań w mieście potrafi być ważniejsza niż lokalne miejsca pracy**, jako że „do pracy zawsze można dojechać”, podczas gdy brak oferty mieszkaniowej definitywnie przesądza o rezygnacji z zamieszkania w Sanoku przez setki młodych ludzi z miasta i okolic.

W planowaniu rozwoju omawianego miasta kluczowa jest nie tylko identyfikacja sfer wymagających nadrobienia względem innych miejscowości, ale też prawidłowe rozeznanie najważniejszych atutów miasta. Peryferyjność Sanoka, choć oznacza duże wyzwanie komunikacyjne, może stać się także jego mocną stroną – miasto ma jednak niewykorzystany potencjał turystyczny jako znajdujące się blisko Bieszczad i miejsce pochodzenia Zdzisława Beksińskiego. Zadaniem władarzy będzie umiejętne wykorzystanie tych możliwości we współpracy z sanockimi hotelarzami oraz instytucjami zajmującymi się Beksińskim, by wypromować miasto i zapewnić mu możliwie obfity napływ turystów. Zdaniem badanych mile widziane będzie w tej kwestii także wsparcie ze strony państwa w postaci **zwiększenia dotacji podmiotowej** dla muzeów lub wprowadzenia programu ochronnego przyznającego ulgi z tytułu kosztów utrzymania (woda, elektryczność, ogrzewanie) instytucji kultury.

Wielką szansą dla Sanoka jest ponadto wspomniana wcześniej **budowa Doliny Wodorowej** – pierwszego tego typu projektu wojewódzkiego w Polsce. Sukces Doliny będzie bowiem oznaczać nie tylko dekarbonizację i unowocześnienie gospodarki ciepłowniczej, lecz także pozyskanie dużego atutu wizerunkowego, ściągnięcie kolejnych inwestorów i poprawę stanu środowiska naturalnego (będącego ewidentną mocną stroną regionu bieszczadzkiego). Według

jednego z badanych Sanok stałby się wówczas choć trochę podobny do alpejskich miasteczek szwajcarskich, których struktura gospodarcza oparta jest właśnie na zaawansowanych technologiach, co skłoniłoby młodych sanoczan do pozostania w mieście.

Zaniedbywanym (choć mającym konsekwencje ogólnokrajowe) aspektem funkcjonowania miejscowości podkarpackich jest charakterystyczny górski klimat, odznaczający się m.in. wysoką średnią wielkością opadów deszczu. Jak wskazali niektórzy respondenci pytani o potrzeby inwestycji w regionie ze strony państwa, rozbudowa **sieci zbiorników retencyjnych** w górach może się okazać kluczowa w przypadku nieoczekiwanych zmian pogody – suszy (ale też powodzi) w Polsce Centralnej i Północnej – zabezpieczając przed skrajnymi wahaniami poziomu wody²⁷⁷. Partnerstwo między władzami centralnymi a samorządowymi w budowie tego typu obiektów może stać się kolejnym impulsem rozwojowym dla regionu, a także przyczynić się do poprawy kondycji gospodarki wodnej całego kraju. Choć takie działania tyczą się przede wszystkim rozwoju obszarów wiejskich, to ich beneficjentem zostałby również Sanok. Położenie nad rzeką San oraz możliwość dostarczenia ekspertyzy dotyczącej szczegółów budowy zbiorników retencyjnych w regionie przez sanocką Uczelnię Państwową oraz Nadzór Wodny w Sanoku²⁷⁸ sprawiają, że miasto oraz władze powiatowe mogą w istotny sposób pośredniczyć między państwem a regionem w realizacji tego ważnego środowiskowo projektu.

Charakterystyka Sanoka w szczególnie sposób uwarunkowana jest jego geograficznym położeniem. Peryferyjność i ukształtowanie terenu wokół miasta utrudniają jego rozwój. Zarazem jednak przy zaistnieniu nowych połączeń kolejowych i drogowych oraz woli władz państwowych i samorządowych do przeprowadzenia w mieście oraz jego okolicy innych istotnych inwestycji przeszkody te mogą się okazać atutami. Sanok jako „brama Bieszczad” i miasto o bogatej historii może zostać ważnym turystycznym ośrodkiem, zaś projekt

²⁷⁷ Podkarpacki Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Boguchwale. 2021. *Plan rozwoju gospodarki wodą na terenach wiejskich na lata 2022–2026. Lokalne partnerstwo na rzecz wody – powiat sanocki*, https://www.podrb.pl/get_file_download/bcdd76aab86eea03fe73b8e6109753cc, dostęp: 12.12.2022 r.

²⁷⁸ Tamże, s. 4.

Doliny Wodorowej może uczynić je wojewódzkim (a nawet krajowym) liderem wytwarzania zielonej energii. Budownictwo mieszkaniowe wraz z pojawieniem się nowych inwestorów i pracodawców może zachęcić dużą część mieszkańców Sanoka i okolic do tego, by osiąść w tym mieście na stałe. Wówczas możliwa stałaby się realizacja wizji badanych o Sanoku jako „tygrysie rozwoju”.

7. Podsumowanie

Opisane w niniejszej publikacji badanie zmierzało w stronę znalezienia odpowiedzi na bardzo szeroki zakres pytań badawczych. Proporcjonalna do tego jest ilość informacji pozyskanych w trakcie wywiadów. Wiele z nich można uporządkować, odkrywając elementy wspólne dla wszystkich lub większości badanych miast – rezultatem takiej operacji staje się wyróżnienie trzech makrozagadnień, w których obrębie można wyszczególnić najważniejsze wnioski wysnute w trakcie badania. W przekonaniu twórców tego raportu może być on ważnym głosem w dyskusji nad rozwojem miast średniej wielkości, społeczeństwa obywatelskiego oraz polskiej tożsamości narodowej.

W podsumowaniu rozwinięta i wzbogacona teoretycznie zostanie koncepcja „**projektu nowego miasta**” zaproponowana w zeszłorocznym opracowaniu²⁷⁹ – wyszczególnione zostaną nowe problemy oraz rozwiązania wyłaniające się z analizy miast badanych w bieżącym roku. Następnie omówione zostaną **perspektywy rozwoju trzeciego sektora** zarówno w miastach średniej wielkości, jak i w innych miejscowościach całej Polski. Ich przedstawienie może się okazać pomocne w pozytywnym przekształcaniu relacji między strukturami władzy politycznej, lokalnymi instytucjami publicznymi oraz podmiotami tworzącymi społeczeństwo obywatelskie. Wreszcie poruszone zostanie zagadnienie **losów polskości** w średnich miastach – określone zostanie jej znaczenie oraz wymienione zostaną zaproponowane przez badanych sposoby jej ożywiania, tak by w większym stopniu mogła ona stanowić kategorię pomocną w działaniu

²⁷⁹F. Łapiński i in. 2022. *Archipelag polskości...*, dz. cyt., s. 47–49.

na rzecz wspólnego dobra. W ten sposób konkluzje zaprezentowanego raportu zostaną skonstruowane w oparciu na podstawowych dla założeń pracy pojęciach policentrycznego rozwoju Polski („projekt nowego miasta”) oraz archipelagu (rozwój organizacji pozarządowych) polskości (losy tożsamości narodowej).

7.1. „Projekt nowego miasta” – rozwinięcie koncepcji

Nie ulega wątpliwości, że średnie miasta mierzą się z licznymi problemami, wzajemnie od siebie zależnymi i generującymi serię negatywnych sprzężeń zwrotnych. Brak prężnego rynku pracy w regionach w połączeniu z nieatrakcyjną ofertą kulturalną prowadzi do depopulacji miast – proces ten inicjowany jest niestety głównie przez młodych mieszkańców badanych miejscowości, a więc osoby mające potencjał wniesienia największego wkładu w lokalną społeczność jako wieloletni pracownicy, podatnicy i założyciele nowych rodzin. Nie sposób nie uwzględnić tu też zjawiska dodatkowo wzmacniającego opisywany fenomen, tj. wspomnianego w poprzednim raporcie „paradoксу dobrej szkoły i pustego miasta”²⁸⁰, w myśl którego dobrze funkcjonujące placówki oświaty (zwłaszcza szkoły średnie) w opisywanych miastach odgrywają rolę katalizatorów depopulacji, umożliwiając najzdolniejszym uczniom udanie się na studia do najlepszych uczelni, zdobycie wysoko płatnej pracy oraz pozostanie w największych metropoliach na stałe.

Powtarzającym się w większości badanych miast motywem była **słaba sieć połączeń drogowych bądź kolejowych** łączących średnie miasto ze stolicą województwa lub najbliższą metropolią. Brak tras szybkiego ruchu, ekspresowych kursów kolejowych lub innych dostatecznie rozwiniętych form transportu publicznego uniemożliwia bowiem łączenie pracy w większym mieście z zamieszkiwaniem w mniejszym, zniechęca potencjalnych inwestorów do lokowania działalności w okolicy średniego miasta

²⁸⁰Tamże, s. 45.

oraz umieszcza izolowaną miejscowość z dala od ruchu tranzytowego i turystycznego. Paradoxem jest tu **jednokierunkowość dysfunkcyjnej infrastruktury** – brak dobrze rozwiniętej sieci dróg generuje ruch wyłącznie emigracyjny, prowadząc do dalszej depopulacji miasta i regionu (co wtórnie wpływa na obniżenie priorytetowości infrastrukturalnych inwestycji – to kolejny przykład negatywnego sprzężenia zwrotnego).

Kolejnym problemem niejednokrotnie pojawiającym się w relacjach respondentów były utrzymujące się **niskie płace** w lokalnych zakładach pracy. W przypadku każdego z badanych miast średnia wysokość wynagrodzeń była niższa niż ogólnopolska, a nawet wojewódzka, czasami nie osiągając nawet 5 tys. zł (przy krajowej średniej wynagrodzeń wynoszącej 6 tys. zł)²⁸¹. Za ten stan rzeczy odpowiedzialna jest z jednej strony struktura sektorów ekonomicznych w średnich miastach – z dużym udziałem prostych usług i przemysłu zatrudniającego tanią siłę roboczą. Nie można jednak przeoczyć tutaj następnej przyczyny omawianego stanu rzeczy w postaci rozpowszechnionego **zaniżania płac** przez lokalnych pracodawców – problem ten pojawił się kilkakrotnie w trakcie eksplorowania gospodarczej kondycji miast. Mniejsze miejscowości w Polsce wciąż bywają bowiem ośrodkami nie zrównoważonego, „drapieżnego” kapitalizmu z bardzo niewielkimi perspektywami wertykalnej mobilności społecznej, co dodatkowo skłania mieszkańców do szukania zatrudnienia i dróg rozwoju zawodowego w większych ośrodkach.

Do średnich miast dotarł też niestety negatywny trend z dużych metropolii w postaci agresywnej ekspansji prywatnego budownictwa mieszkaniowego. Choć powstawanie nowych mieszkań samo w sobie jest trendem pozytywnym, często wiąże się z podejmowanymi przez deweloperów działaniami nieodpowiedzialnymi środowiskowo i niszczącymi ład przestrzenny w miastach. Zdaniem niektórych badanych tzw. patodeweloperka, podobnie jak w największych polskich miastach, żeruje na popycie mieszkaniowym i niszczy miejski krajobraz.

²⁸¹ <https://www.polskawliczbach.pl/#rynek-pracy>, dostęp: 15.12.2022 r.

Spiętrzenie negatywnych sprzężeń zwrotnych przez długi czas może poprowadzić miasto do trwałej zapaści. Jaskrawym przykładem tego procesu oraz jego rezultatów są dolnośląskie Kowary – do zdisiaskowanego rynku pracy, galopującej depopulacji i zwiągającej się sieci komunikacyjnej z czasem dołączają zjawiska głębokiego ubóstwa, wyuczzonej bezradności i wzrostu uzależnień. Istnienie miejscowości już znajdujących się w fatalnej kondycji jest przestrogą dla innych miast – przypomina o nieuchronnej **dynamice społecznych procesów**, które w dłuższej perspektywie przesądzą o kondycji średnich miast, wiodąc je w górę dzięki systemowi pozytywnych wzmocnień²⁸² bądź generując spiralę kryzysu i zapaści w gospodarce, demografii i jakości usług oraz instytucji publicznych. Niemożliwe jest zatem „zamrożenie” polskiego systemu osadniczego w formie znanej nam z XX w. bądź niedawno minionych dekad. Pojawienie się fali ukraińskich uchodźców w większości polskich miast – w połączeniu z wysokim prawdopodobieństwem, iż duża część przybyszy prawdopodobnie zdecyduje się na pozostanie w Polsce – daje dodatkowy impuls rozwojowy, sprzyjający podjęciu zdecydowanych działań na rzecz poprawy sytuacji miast średniej wielkości w Polsce.

W raporcie przedstawiającym rezultaty badań w średnich miastach z 2021 r. „**projekt nowego miasta**” miał odgrywać rolę całościowej odpowiedzi na wyzwania średnich miast, zarysowując zręby strategii rozwoju dla miejscowości tego typu, prowadzonej we współpracy władz centralnych, samorządowych oraz środowisk obywatelskich. Koncepcja ta zakładała dynamizację miasta opartą na **systemie naczyń połączonych: przemysł–edukacja wyższa–mieszkalnictwo społeczne**²⁸³ i kontrastować miała z często prowadzoną przez miejskich włodarzy polityką skupioną na projektach rewitalizacyjnych, kulturalnych i wizerunkowych²⁸⁴. W obliczu uzyskanych w trakcie tegorocznego badania danych warto jednak pogłębić oraz zmodyfikować zaproponowaną koncepcję.

²⁸²Zob. P. Śleszyński. 2018. *Polska średnich miast...*, dz. cyt., s. 23, 145.

²⁸³F. Łapiński. 2022. *Archipelag polskości...*, dz. cyt., s. 48.

²⁸⁴Tamże, s. 48-49.

Nie ulega wątpliwości, że rynek pracy w miastach średniej wielkości niełatwo nasycić, aczkolwiek **reindustrializacja** miast będących niegdyś ośrodkami przemysłu staje się nie tylko potrzebą czasów, ale też możliwością chwili stworzoną przez pandemię COVID-19 oraz wybuch wojny rosyjsko-ukraińskiej. Tąpnięcia oraz kryzysy na arenie międzynarodowej wiążą się bowiem z zerwaniem płynności światowych łańcuchów dostaw, na których oparty był globalny system ekonomiczny²⁸⁵. *Outsourcing* przemysłu do krajów rozwijających się i uzyskanie dzięki temu możliwości taniej produkcji dóbr przez światowy kapitał okazało się zawodną strategią w obliczu wydarzeń zakłócających stabilność szlaków handlowych i transportowych. W rezultacie w przestrzeni gospodarczej powstała wyjątkowa przestrzeń do odtworzenia „lokalnych i regionalnych systemów produkcyjno-sprzedażowych”²⁸⁶, gwarantujących stabilną dostępność dóbr na rynku krajowym, zwiększone możliwości zatrudnienia oraz wzmoczoną reinwestycję kapitału na rynku lokalnym.

Obok przemysłu lekkiego szczególnym potencjałem rozwojowym dysponują inwestycje o charakterze technologicznym i innowacyjnym²⁸⁷. Przykładem działań tego typu są prace nad założeniem Doliny Wodorowej w Sanoku – pilną potrzebą jest inicjowanie podobnego rodzaju inwestycji przy udziale samorządów oraz władz centralnych (np. przez działanie spółek Skarbu Państwa). Należy przy tym jednak wypośrodkować znaczenie nowych inwestycji z dobrem społeczności mieszkańców, by uniknąć degradacji przestrzenno-środowiskowej charakterystycznej dla miast szczególnie atrakcyjnych dla inwestorów (jak turystyczny Karpacz); w innym przypadku depopulacja może się okazać zjawiskiem kryzysowym, do którego prowadzi zarówno niedobór, jak i nadmiar kapitału w miejscowości.

Badania przeprowadzone w bieżącym roku jeszcze mocniej uwypukliły miastotwórcze znaczenie **regionalnych uczelni oraz wyż-**

²⁸⁵P. Śleszyński. 2022. *Współczesne problemy i wyzwania rozwoju przemysłu w Polsce*, „Nowy Obywatel” 37 (88), s. 27.

²⁸⁶Tamże, s. 27.

²⁸⁷Tamże, s. 25.

szych szkół zawodowych. Dzięki stale dostosowywanej do potrzeb rynku pracy ofercie edukacyjnej, rozwijającej się infrastrukturze oraz bliskiej współpracy z lokalnymi przedsiębiorcami instytucje te jednocześnie wpływają na podwyższenie kompetencji zawodowych kolejnego pokolenia oraz ułatwiają mu wejście na regionalny rynek pracy bez konieczności emigracji. Uczelnie tego typu **rozwiązują** więc paradoks „dobrej szkoły i pustego miasta”, skutecznie łącząc wykształcenie z zakorzenieniem w rodzimym mieście. Dalszy rozwój szkół wyższych znajdujących się w miastach średniej wielkości wymaga jednak aktywnego zaangażowania ze strony władz samorządowych na szczeblu miejskim, powiatowym oraz wojewódzkim, a także ze strony Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Wśród działań wymienianych przez respondentów pojawiały się pomysły zlecenia badań przez samorządy, uczestnictwa w dalszym rozwoju uczelnianej infrastruktury oraz bardziej równomiernego podziału środków finansowych między głównymi uniwersytetami w kraju i województwach a lokalnymi szkołami wyższymi. Warto podkreślić, że pomysły te mają oparcie w rzeczywistości. Z danych szczegółowych wynika bowiem, że liczba studentów w niektórych wyższych uczelniach zawodowych zaczęła w ostatnim czasie nieznacznie wzrastać, podobnie jak liczba kierunków oferowanych w szkołach tego rodzaju²⁸⁸. Rolą władz będzie zatem katalizowanie tego procesu.

Nie do przecenienia jest tu kolejny element zaproponowany w systemie naczyń połączonych prosperującego średniego miasta, jakim jest **mieszkalnictwo społeczne**. Choć tendencje na rynku mieszkaniowym przyniosły w bieżącym roku wyhamowanie²⁸⁹ oraz zapowiedzi zbliżającego się kryzysu wiążącego się z prawdopodobnym spadkiem popytu, podaży i cen mieszkań, nie oznacza to jednak ani powrotu do tanich nieruchomości sprzed 20 lat, ani nasycenia

²⁸⁸<https://sadeczanin.info/wiadomosci/hej-malopolsko-pwsz-w-nowym-saczu-ma-35-tysiaca-studentow-i-24-lata-tradycji>, dostęp: 19.12.2022 r.; <https://tygodniksanocki.pl/2019/10/01/rekordowa-liczba-studentow-w-uczelni-panstwowej-im-jana-grodka-w-sanoku-rozbrzmialo-gaudeamus-igitur/>, dostęp: 19.12.2022 r.

²⁸⁹<https://businessinsider.com.pl/gospodarka/makroekonomia/rynek-mieszkaniowy-hamuje-rozpoczeto-budowe-o-jedna-czwarta-mniej-lokali-niz-przed/r19l4h8>, dostęp: 15.12.2022 r.

rynku i zaspokojenia potrzeb Polaków. To, co obserwujemy, to raczej wzrost ostrożności nabywców, na co wskazuje *boom* w obszarze wynajmu długoterminowego²⁹⁰. Budowa mieszkań społecznych w miastach średniej wielkości, przeznaczonych dla ludzi decydujących się na pozostanie tu na stałe, może się okazać bardzo atrakcyjną alternatywą dla długoterminowego wynajmu czy mieszkania własnościowego obciążonego dużym kredytem o potencjalnie rosnącej stopie procentowej.

Inicjatywy zmierzające do nasycenia rynku mieszkań budownictwem społecznym są przedmiotem społecznej dyskusji od dłuższego czasu, a o szerokiej świadomości istnienia takiej potrzeby świadczą też próby uruchomienia odpowiednich państwowych programów, takich jak Mieszkanie Plus. Lokalizacja mieszkań społecznych w miastach średniej wielkości może jednocześnie przyczynić się do ich dynamizacji i zrealizować ogólnopolski cel rozwojowy. Zdaniem niektórych badanych możliwość zdobycia mieszkania w średnim mieście z pominięciem kredytu hipotecznego może być nawet większą zachętą do osiedlenia się w nim niż szanse na znalezienie tu pracy – do tej zawsze można dojeżdżać. Co więcej, mieszkalnictwo prowadzone przez władze publiczne bądź spółdzielnie mieszkaniowe²⁹¹ może się przyczynić do ograniczenia negatywnego wpływu środowiskowo-przestrzennego generowanego przez agresywne budownictwo komercyjne.

Mocniejsze powiązanie lokalnego mieszkalnictwa w układzie pozytywnych wzmocnień z lokalnym rynkiem pracy i systemem edukacji jest możliwe np. przez zaoferowanie mieszkań pracującym w regionie absolwentom uczelni zawodowych, członkom kadr naukowych bądź wysoko wykwalifikowanym pracownikom potrzebnym do obsługi powstających innowacyjnych inwestycji technologicznych.

Przedstawione tu elementy projektu nowego miasta tworzyłyby jednak jego niepełny obraz bez pogłębionej analizy znaczenia **infrastruktury komunikacyjnej**. Bez nowoczesnej sieci dróg i li-

²⁹⁰<https://www.propertynews.pl/mieszkania/rynek-mieszkaniowy-czeka-kilkuletni-kryzys,115489.html>, dostęp: 15.12.2022 r.

²⁹¹M. Szymaniak. 2021. *Zapaść...*, dz. cyt., s. 116.

nii kolejowych sprawnie łączących miasta średniej wielkości z najważniejszymi ośrodkami miejskimi w województwach i całej Polsce niemożliwe są bowiem poważne zmiany w dziedzinach reindustrializacji czy pojawienia się nowych technologii. Nie przypadkiem w każdym z badanych miast zagadnienie uruchomienia zlikwidowanych w przeszłości połączeń kolejowych lub budowy dróg („Sądeczanki”, drogi dojazdowej do Via Carpatia czy trasy ekspresowej S11 czy S6) regularnie pojawiało się w rozmowach z respondentami.

Łatwy i wygodny dojazd to nie tylko obniżenie kosztów inwestycji, zwiększenie ruchu tranzytowego czy rozwoju rynku turystycznego, to także zachęta do pozostania w mieście dzięki ułatwionemu dostępowi do dóbr kultury znajdujących się w największych metropoliach oraz możliwość dojazdowego pogodzenia tego z pracą w innej aglomeracji. Infrastruktura komunikacyjna wraz z efektywnym transportem publicznym stanowią więc **czwarty element systemu naczyń połączonych** tworzący „projekt nowego miasta”. Dopiero razem mogą one wygenerować szereg wzmocnień pozytywnych przyczyniających się do rozwoju miast średniej wielkości.

Warto podkreślić, że intencją „projektu nowego miasta” nie jest skupienie się wyłącznie na uogólnionym obrazie aglomeracji średniej wielkości i potraktowanie różnorodnej mozaiki osadniczej z całej Polski jako jednorodnej całości, wymagającej ujednoliconego traktowania. W przekonaniu autorów pracy (podążających tu za badanymi) ogólna strategia rozwoju średniego miasta musi być w konkretnych przypadkach uzupełniona o wykorzystanie tego, co niepowtarzalne w potencjale każdego miasta z osobna. I tak szczególnym atutem Koszalina jest bardzo dobra kondycja okolicznego środowiska naturalnego, co w dobie wzrastającej świadomości ekologicznej może być atrakcyjne turystycznie, a nawet migracyjnie. Piła jako miasto posiadające tradycje i infrastrukturę wojskową może otrzymać znaczący impuls rozwojowy, jeśli aktualne plany rozwoju polskiej armii i działania zbrojeniowe zostaną oparte na wykorzystaniu istniejącego tu zaplecza. Sanok zaś ma wyjątkową okazję stać się jednym z pierwszych w Polsce ośrodków rozwoju innowacyjnej technologii wodowej, co niesie ze sobą ogromny potencjał dynamizacji gospodarki,

a nawet pojawienia się wysoko płatnych miejsc pracy. Wszystkie te **szczególne uwarunkowania** muszą być wzięte pod uwagę przy tworzeniu indywidualnych strategii rozwoju dla miast średniej wielkości. Idee związane z systemem naczyń połączonych mogą być tu ogólną matrycą i przykładem podejścia ogólnego, uzupełnionego właśnie przez uwzględnienie danych uzyskanych dzięki analizie poszczególnych miast przez pryzmat ich samych.

Pewien potencjał na dynamizację średnich miast kryje się także w obszarze polityczno-administracyjnym. Jedną ze strategii stosowanych w celu ożywienia miasta jest jego przestrzenne powiększenie, które następuje poprzez wchłanianie miejscowości bezpośrednio sąsiadujących z miastem. „Centrum” zapewnia to nie tylko nowych mieszkańców oraz zwiększone przychody do budżetu, ale też (często deficytowe) przestrzenie pod nowe inwestycje. Takie decyzje często budzą jednak duże kontrowersje wśród lokalnych mieszkańców, w związku z czym mogą stanowić element rozwoju miasta tylko w niektórych okolicznościach. Zasygnalizowana w raporcie z zeszłego roku potrzeba ułatwienia zmiany władzy na poziomie miejskich samorządów²⁹² może być zrealizowana przez ustawowe uproszczenie procedury odwołania prezydenta miasta – np. przez zmniejszenie ustawowego poziomu frekwencji potrzebnego do uznania wyników za wiążące bądź przez przyznanie radzie miasta uprawnień odwoławczych. Obecny stan rzeczy ułatwia prezydentowi miasta prowadzenie samodzielnej polityki nawet wbrew niechęci mieszkańców i oporowi dużej części władz miasta. Wydaje się zatem, że w Polsce istnieje potrzeba pogłębionej **demokratyzacji systemu władzy samorządowej**, mogącej odblokować możliwość ponoszenia na bieżąco odpowiedzialności za politykę prowadzoną przez włodarzy.

7.2. Rola trzeciego sektora

Kolejnym istotnym makrozagadnieniem wyłaniającym się z informacji pozyskanych od osób badanych jest znaczenie organizacji

²⁹²F. Łapiński. i in. 2022. *Archipelag polskości...*, dz. cyt., s. 51.

trzeciego sektora w odnowie średnich i małych miast Polski. Warto zaznaczyć, że choć zaprezentowane tu propozycje pochodzące od respondentów padły w kontekście wizji rozwoju średnich miast, wiele z nich może znaleźć przełożenie także w miastach mniejszych lub większych, a nawet na wsiach.

Stowarzyszenia, fundacje, koła czy inne organizacje pozarządowe odgrywają ogromną rolę w zdrowym funkcjonowaniu lokalnych społeczności. Współorganizują oficjalne wydarzenia i tworzą własne; znajdują się na pierwszej linii frontu w przypadku wystąpienia kryzysów humanitarnych; obsługują te społeczne potrzeby, których instytucje publiczne z różnych powodów nie są w stanie podźwignąć. Ich działalność stanowi nie tyle substytut aktywności państwa, ile jego (pod wieloma względami) **lepszemu zamiennik**, gdyż jest w stanie szybko i sprawnie zidentyfikować społeczny problem oraz łatwo wejść z nim w bezpośredni kontakt. Rozwinięte społeczeństwo obywatelskie to zatem mniejszy ciężar nałożony na ograniczone wydolnościowo struktury państwa, większy kapitał społeczny, nowe możliwości rozwoju i większa satysfakcja z życia.

Co ciekawe, postulowane przez społeczników zmiany w ramach funkcjonowania organizacji pozarządowych często odnosiły się nie tyle do potrzeby większego wsparcia finansowego ze strony władz (przede wszystkim samorządowych), ile modyfikacji porządku prawnego określającego działalność obywatelską i sposobu funkcjonowania systemu grantowo-konkursowego, na którym oparta jest działalność wielu organizacji pozarządowych.

Zdaniem badanych istniejącą już teraz obywatelską energię niektórych Polaków można wspomóc, organizując **centra wolontariatu** w każdym mieście. Ich rolą byłoby wspomaganie organizacji pozarządowych poprzez doradztwo, *know-how* na temat działalności trzeciego sektora, koordynację działań różnych podmiotów przy okazji większych, wyjątkowych przedsięwzięć, a także pośredniczenie między instytucjami usług publicznych a organizacjami obywatelskimi w celu zaspokajania obopólnych potrzeb. Centra wolontariatu mogłyby też sieciować organizacje pozarządowe o podobnym profilu. Założenie tego typu placówek przez władze samorządowe warto

rozważyć – alternatywą mogłoby być zlecenie lub publiczny przetarg na stworzenie instytucji spełniającej podane kryteria.

Postulatem zmierzającym w stronę zwiększenia znaczenia lokalnych organizacji pozarządowych jest **zlecenie usług społecznych i analiz regionalnych organizacjom pozarządowym** przez władze samorządowe. To dobry sposób na pozyskanie działań i wiedzy przygotowanej przez podmioty głęboko zaangażowane w życie społeczne miasta i bardzo dobrze znające badaną tematykę. To właśnie działacze społeczni ze względu na brak wyalienowania wywołanego obecnością w strukturach władzy są często w stanie najtrafniej zidentyfikować potrzeby obecne w społeczności mieszkańców oraz przygotować wydajne i trafne sposoby ich zaspokojenia. Zasięg i zakres tego typu przedsięwzięć mogłyby zostać również powiększone przez częstsze organizowanie i udzielanie **kilkuletnich grantów**. Dopiero rozciągnięte w czasie projekty umożliwiają bowiem prowadzenie pogłębionej pracy organicznej oraz wywarcie długotrwałego wpływu na społeczność mieszkańców.

Nieoczywistym pomysłem na poprawienie kondycji organizacji trzeciego sektora byłoby **uproszczenie prawa o spółdzielniach socjalnych**, tak by ich założenie i prowadzenie nie musiało nadmiernie obciążać społeczności szczegółowymi wymogami prawnymi, a jednocześnie umożliwiało swobodne funkcjonowanie w ramach idei spółdzielni. Zagadnienie to jest wyjątkowo ważne w dyskusji o sposobach na przełamanie już istniejących negatywnych sprzężeń zwrotnych w miastach średniej wielkości – spółdzielnia socjalna może być instrumentem aktywizacji osób wykluczonych i zmarginalizowanych. Jej prawne formy działania powinny jednak brać pod uwagę poziom wiedzy prawniczej osób, które będą się nimi posługiwać, aby uniknąć generowania zbyt wysokiego informacyjnego progu wejścia (co zdaniem niektórych respondentów obecnie ma miejsce).

7.3. Losy polskości

Badania przeprowadzone w miastach z różnych stron Polski ujawniły znaczące różnice w stosunku do polskości. Ukazały sposoby jej

kultywowania i przekazywania w miejskich społecznościach, a także doprowadziły do lepszego zrozumienia tego, jak polska tożsamość narodowa może być potrzebna nie tylko jako kategoria istotna symbolicznie, ale też pragmatycznie (oraz jak te dwa wymiary się ze sobą łączą). Zmierzyły się również z wysuwanymi przez niektórych respondentów sposobami na wzmacnianie poczucia polskości u młodszego, coraz bardziej kosmopolitycznego, pokolenia.

Kwestią być może najbardziej rzucającą się w oczy przy badaniu polskości w wybranych miastach są jaskrawe różnice w roli tej tożsamości w miastach przedwojennie polskich oraz tych położonych na ziemiach odzyskanych. Z jednej strony zarówno w Nowym Sączu, jak i w Sanoku polskość jest kategorią powszechnie przyjmowaną, celebrowaną i uznawaną za pozytywną nie tylko oddolnie, ale i odgórnie. Rzeczywistość bez polskości trudno tu sobie wyobrazić – obydwa miasta odznaczają się szlachetną historią związaną z walkami o niepodległość oraz długimi tradycjami obydwu miejscowości. Pozytywny stosunek do polskości (choć nie aż tak żarliwy) ma też społeczność Piły, w której mimo znalezienia się na terenie Niemiec po I wojnie światowej wciąż obecna była żywa mniejszość polska. Z drugiej zaś strony polskość zajmuje zdecydowanie drugorzędną kategorię w Karpaczu, Kowarach i Koszalinie – większości mieszkańców brakuje poczucia przynależności do większej ojczyzny, często nie czują jej też specjalnie w odniesieniu do swego (historycznie niemieckiego) miejsca zamieszkania.

Co stoi za tą dysproporcją między zachodnimi miastami a tymi położonymi na terytorium historycznej Polski? Można powiedzieć, że w przypadku Piły, Nowego Sącza oraz Sanoka czynnikiem pośredniczącym między doświadczeniem polskości a jej indywidualną internalizacją jest obecność lokalnych **rezerwuarów polskości** w postaci ważnych elementów pamięci i historii, związanych z obroną oraz rozwojem polskości w murach konkretnego miasta. Sprawiają one, że kategoria polskości ulega tu nawet naiwnej uniwersalizacji²⁹³ – zdaniem badanych nie tylko jest ona ważna, lecz także oczywista

²⁹³Zob. M. Łuczewski. 2012. *Odwieczny naród: Polak i katolik w Żmiejce*, Toruń.

(w dodatku nie tylko oczywista, ale oczywista tak samo jak zapewne w reszcie kraju!). Niektórzy respondenci wydawali się nie zdawać sobie sprawy z nieoczywistej i obecnej tylko w niektórych miejscach Polski aż tak pozytywnej oraz silnej więzi z ojczyzną. Patriotyzm był dla mieszkańców południowo-wschodnich miast jakby przezroczysty – stanowił nie tyle element wizji świata, ile raczej perspektywy, przy której użyciu rzeczywistość jest dopiero postrzegana.

Hipoteza ta wydaje się prawdziwa, gdy spojrzymy tam, gdzie więź z polskością jest mocniejsza, przybiera zaś bardzo wyraźne kształty, gdy skierujemy wzrok tam, gdzie najbardziej jej brakuje – tam gdzie polskość jako kategoria ogólna nie miała okazji mocno związać się z miejscem i ziemią. Problem braku przywiązania do ziemi na terenach zachodniej Polski jest zakorzeniony historycznie i stanowi efekt uboczny organizowanych przez władze komunistyczne przesiedleń – tożsamość regionalna wykształca się bowiem wraz z nastaniem kolejnych pokoleń, choć ma to miejsce powoli. Bez owego zapośredniczającego czynnika polskość wydaje się wielu lokalnym mieszkańcom pojęciem pozbawionym bogactwa znaczeń, niekorespondującym z otaczającą ich rzeczywistością – jeśli zdradzają nią zainteresowanie, to raczej przy okazji najważniejszych świąt. Może to oznaczać, że droga do przyjęcia idei Polski jako ojczyzny wiedzie przez akceptację „małej ojczyzny” i jej roli, jaką odegrała w późniejszych zmaganiach o wolność kraju.

Zarazem jednak można pokusić się o stwierdzenie, iż niskie poczucie narodowej tożsamości skorelowane jest z obywatelską biernością. Taka prawidłowość jest widoczna, choć niekoniecznie w Koszalinie czy Pile, a przede wszystkim w parze miast Karpacz–Kowary – w obydwu tych miejscowościach powierzchowny stosunek do polskości jest powiązany z niechętną obojętnością wobec wszelkich dziejących się tu zmian.

Czy nieumiejętność dostrzeżenia własnego małego pokoju jako części większego domu (i odwrotnie – widzenie większego domu jako ugruntowującego istnienie małego pokoju jako jego części) wpływa negatywnie na chęć wzięcia odpowiedzialności za obydwa? Jak zwrócił uwagę jeden z badanych, polskość jako kategoria ma ważne

zastosowanie praktyczne – pozwala wyszczególnić grupę, którą łączy wspólny język, kultura i historia, by następnie zdefiniować jej wyzwania praktyczne oraz charakterystyczne dla niej dobro wspólne. Kategoria narodowa służy zatem upomnieniu się o interes wszystkich członków wspólnoty, nie tylko wybranej, najbogszej i najlepiej usytuowanej części. Ten odwołujący się do pozytywistycznych ideałów **pracy organicznej**²⁹⁴ patriotyzm wydaje się raz jeszcze zyskiwać na aktualności.

Istotnym czynnikiem kształtującym stosunek do polskości w młodym pokoleniu są działania o charakterze performatywnym; szczególną rolę odgrywa tu **harcerstwo**. Drużyny harcerskie zrzeszające dzieci, młodzież i dorosłych kładą bowiem duży nacisk na rozwój świadomości patriotycznej i pozwalają swoim podopiecznym odkrywać znaczenie tożsamości narodowej w działaniu poprzez utwory śpiewane, gry, mundury, ceremonie i wyprawy.

W rozmowie z respondentami na temat możliwie jak najbardziej przekonującego sposobu przekazywania polskości dzieciom i młodzieży pojawiły się dwa główne pomysły. Pierwszy z nich zakłada wzbogacenie szkolnego programu historii o choćby pojedyncze **lekcje historii regionalnej** – w ten sposób może się wzmocnić rola zapośredniczonego regionalnie czynnika polskości. Drugi z nich odnosi się zaś właśnie do drużyn harcerskich. Niegdyś bardzo liczne obecnie zmagają się ze zmniejszającą się liczbą chętnych do bezpłatnej pracy organizacyjnej. Nie są też w stanie dotrzeć ze swoją ofertą do dzieci i młodzieży we wszystkich szkołach. Możliwym rozwiązaniem tego problemu jest próba zorganizowania **drużyny harcerskiej w każdej szkole** wraz z powierzeniem tego zadania pracownikowi/pracowniczce ciała pedagogicznego za odpowiednim dodatkowym wynagrodzeniem. Stworzy to dzieciom potrzebny dostęp do struktur harcerstwa, które zachęci zainteresowane osoby do wstępowania, a następnie do przyswajania polskości w ramach aktywności drużynowej.

²⁹⁴F. Łapiński i in. 2022. *Archipelag polskości...*, dz. cyt., s. 51–53.

7.4. Konkluzje

Zaprezentowany raport jest próbą zabrania głosu i przyczynienia się do rozwoju eksperckiej dyskusji na temat roli i przyszłości miast średniej wielkości w Polsce. Poprzez „projekt nowego miasta” z wyszczególnieniem jego kolejnych części niniejsza praca usiłuje pozytywnie sformułować ich rolę w policentrycznym rozwoju naszego kraju.

Lokalna edukacja wyższa jest w stanie zapewnić wykształcenie istotnej części pochodzącej ze średniego miasta (i jego okolic) młodzieży, powiązanie zaś studiowanych dyscyplin z zewnętrznym światem społeczno-gospodarczym znacząco zwiększa prawdopodobieństwo podjęcia pracy (a przez to i pozostania) w mieście pochodzenia. Uczynienie miast średniej wielkości liderami społecznego budownictwa mieszkalnego nie tylko wychodziłoby naprzeciw potrzebom dużej części Polaków z całego kraju, ale też zapewniłoby unikalną przewagę tego typu miejscowości nad większymi aglomeracjami. Poprawa stanu połączeń infrastrukturalnych wraz z próbami reindustrializacji, opartymi m.in. na skróceniu i stabilizacji łańcuchów dostaw dóbr codziennego użytku i wykorzystaniu nowych technologii, mogą z kolei na dłuższą metę włączyć na powrót średnie miasta do ogólnokrajowego (a nawet międzynarodowego) gospodarczego krwioobiegu. Wszystko to, choć wymaga szczegółowej, kosztownej i odpornej na zmiany władzy strategii rozwoju średnich miast, opracowywanej i realizowanej w ścisłej współpracy między władzami centralnymi, wojewódzkimi²⁹⁵ oraz tymi niższego szczebla a środowiskiem drugiego i trzeciego sektora, ma potencjał na stworzenie endogenicznych²⁹⁶ czynników rozwoju miast, które umożliwią wprowadzenie ich na drogę wzrostu.

Uzyskane w badaniu informacje zdają się także nakłaniać do reform w dziedzinie reguł funkcjonowania organizacji trzeciego

²⁹⁵T. Kaczmarek. 2022. *Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego regionów w Polsce z uwzględnieniem zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich oraz terenów górskich i podgórskich*, Sofia, s. 21.

²⁹⁶T.G. Grosse, F. Leśniewicz. 2022. *Wyjść z peryferii rozwoju*, „Nowy Obywatel” 37 (88), s. 19.

sektora. Niektóre zmiany, takie jak zlecanie projektów społecznych sprawdzonym organizacjom pozarządowym, ogłaszanie kilkuletnich grantów, uproszczenie prawnych reguł działania spółdzielni socjalnych, wydają się mieć potencjał szerszego uwolnienia inicjatywy i zaradności społeczników rozsianych na różnych miejskich wyspach polskiego archipelagu. Stworzenie miejskich centrów wolontariatu prowadzonych oddolnie przy wsparciu władz samorządowych pomogłoby w koordynacji działań obywatelskich, podejmowanych zwłaszcza w odpowiedzi na większe potrzeby czy sytuacje kryzysowe w mieście. Z kolei zwiększenie możliwości rozwoju lokalnych organizacji pozarządowych to dodatkowa zachęta do pozostania w średnim mieście jako miejscu sprzyjającym zaangażowaniu społecznemu i kulturalnemu.

Polskość to kategoria, na mocy której jesteśmy w stanie zerwać z programową hegemonią największych metropolii i z powrotem ugruntować równowartość miast średnich, małych i dużych wraz z ośrodkami wiejskimi. Dopiero w kontekście idei archipelagu polskości oraz policentrycznego rozwoju kraju ambitne propozycje deglomeracji lub „projektu nowego miasta” nabierają sensu jako **sposoby dowartościowania ważnych** (choć w ostatnich dekadach zaniedbywanych) **członków polskiej wspólnoty narodowej**. W idei polskości kryje się jednak potencjał egalitarny, sprzyjający idei zrównoważonego rozwoju miast i regionów. Warto podkreślić, że w tym aspekcie istnieje zgodność z uznanymi przez Polskę dokumentami międzynarodowymi – zgodnie z Agendą Miejską Unii Europejskiej jednym z celów UE jest „osiąganie zrównoważonego rozwoju poprzez wzmocnienie spójności gospodarczej i społecznej oraz bardziej wyrównany przestrzennie rozwój we wszystkich regionach UE poprzez wsparcie policentrycznych systemów miejskich”²⁹⁷. Polskość jako idea wspólnego domu jest przy tym jedną z kategorii, która ma potencjał ożywienia zaniedbywanych dotychczas ośrodków – i sama może zostać ożywiona oraz wzbogacona dzięki źródłom w postaci lokalnych, obecnych w wielu średnich miastach, skarbców pamięci.

²⁹⁷Za: P. Śleszyński. 2018. *Polska średnich miast...*, dz. cyt., s. 38.

Bibliografia

Literatura

Barber, B. (2014). *Gdyby burmistrzowie rządili światem. Dysfunkcyjne kraje, rozkwitające miasta*, Warszawa.

Biuletyn Informacji Publicznej Gmina Karpacz (2018). *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Karpacza*. <https://bip.karpacz.pl/arttykul/562/8488/studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego-karpacza-tekst-jednolity-2018>, dostęp: 20.09.2022 r.

Biuletyn Informacji Publicznej Gmina Karpacz (2020). *Uchwała nr XXIX/332/20* <https://bip.karpacz.pl/uchwala/10044/uchwala-nr-xxix-332-20>, dostęp: 20.09.2022 r.

Biuletyn Informacji Publicznej Gmina Karpacz (2022). *Raport o stanie Gminy Karpacz za 2021 rok—Raport o stanie gminy*. <https://bip.karpacz.pl/arttykul/636/11165/raport-o-stanie-gminy-karpacz-za-2021-rok>, dostęp: 20.09.2022 r.

Biuletyn Informacji Publicznej Kowary (2022). *Raport o stanie miasta za rok 2021*, <http://www.bip.kowary.pl/public/getFile?id=226231>, dostęp: 20.09.2022 r.

Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Karpacz (2017). *Uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego miasta Karpacz (materiały do konsultacji)*, <https://bip.karpacz.pl/attachments/download/13347>, dostęp: 20.09.2022 r.

Biuletyn Informacji Publicznej Urząd Miejski w Koszalinie. (2021). *Raport o stanie miasta Koszalina za 2021 rok—Raport o stanie miasta*. <https://bip.koszalin.pl/arttykul/169/10825/raport-o-stanie-miasta-koszalina-za-2021-rok>, dostęp: 7.12.2022 r.

Bryniak, J. (2013). *Społeczeństwo obywatelskie w praktyce. Jakość współpracy samorządów lokalnych z organizacjami pozarządowymi na przykładzie Nowego Sącza*. [Praca magisterska, Wyższa Szkoła Biznesu w Lublinie]. <http://repozytorium.wsb-nlu.edu.pl/xmlui/handle/11199/1953>, dostęp: 31.08.2022 r.

Centrum Badania Opinii Społecznej (2022). *Dlaczego Polacy odchodzą z Kościoła?*, <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>, dostęp: 22.09.2022 r.

Centrum Usług Społecznych w Koszalinie. (2021). *Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych Miasta Koszalin na lata 2021-2025*. <http://www.mopr.koszalin.pl/rozwiazywanie-problemow-spoecznych>, dostęp: 7.12.2022 r.

Dulak, M. (2018). *Eksperyment nowosądecki. Rozwój Polski nie musi się kręcić wokół Warszawy*. <https://klubjagiellonski.pl/2018/01/04/eksperyment-nowosadecki-rozwoj-polski-nie-musi-sie-krecic-wokol-warszawy/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Gdula, M. (2018). *Nowy autorytaryzm*, Warszawa.

Główny Urząd Statystyczny (2020). *Polska w liczbach 2020*. [polska_w_liczbach_2020_pl.pdf](https://stat.gov.pl/pliki/polska_w_liczbach_2020_pl.pdf) (stat.gov.pl), dostęp: 11.08.2022 r.

Grosse, T. G., Leśniewicz, F. (2022). *Wyjść z peryferii rozwoju*, „Nowy Obywatel” 37 (88), s. 14-21.

Grzegorzcyk, P. (2016). *Niepotrzebne miasto? Nowy Sącz to problemy „Polski powiatowej” w pigułce*. <https://klubjagiellonski.pl/2016/09/09/niepotrzebne-miasto/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Jablecka, J. (2000). *Strategia sukcesu w tworzeniu i transformacji instytucji - przykład Wyższej Szkoły Biznesu-National Louis University w Nowym Sączu: kronika wydarzeń i wywiad z rektorem dr Krzysztofem Pawłowskim*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2(16), s.77-96. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/nsw/article/view/4621/4732>, dostęp: 31.08.2022 r.

Kaczmarek, T. (2022). *Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego regionów w Polsce z uwzględnieniem zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich oraz terenów górskich i podgórskich*, Sofia.

Łapiński, F. i in. (2022). *Archipelag polskości – analiza kondycji miast średniej wielkości z perspektywy lokalnych społeczników*, Warszawa.

Łuczewski, M. (2012). *Odwieczny naród: Polak i katolik w Żmijęcej*, Toruń.

Mroczek-Czetwertyńska, A. (2018). *Koncepcja logistyki miejskiej dla poprawy komunikacji w mieście Karpacz*. https://www.researchgate.net/publication/328803703_Koncepcja_logistyki_miejskiej_dla_poprawy_komunikacji_w_miescie_Karpacz, dostęp: 20.09.2022 r.

Okraska, M. (2022). *Nie ma i nie będzie*, Kraków.

PKP Polskie Linie Kolejowe S.A. (2013). *Regulamin przydzielania tras pociągów i korzystania z przydzielonych tras pociągów przez licencjonowanych przewoźników kolejowych w ramach rjp 2013/2014*. https://www.plk-sa.pl/files/public/user_upload/pdf/Reg_przydzielania_tras/Regulamin_2013_2014/zmiana_7_02_2014/P_13-14_Z_2.4_20140207123248.pdf, dostęp: 20.09.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Gmina Sanok (podkarpackie) w liczbach*. https://www.polskawliczbach.pl/gmina_Sanok#, dostęp: 11.12.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Karpacz w liczbach*. <https://www.polskawliczbach.pl/Karpacz>, dostęp: 20.09.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Koszalin w liczbach*. <https://www.polskawliczbach.pl/Koszalin>, dostęp: 7.12.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Kraków (małopolskie) w liczbach | Rynek pracy* <https://www.polskawliczbach.pl/Krakow#rynek-pracy>, dostęp: 31.08.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Lista miast w Polsce*. <https://www.polskawliczbach.pl/Miasta>, dostęp: 11.08.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Nowy Sącz*. https://www.polskawliczbach.pl/Nowy_Sacz, dostęp: 31.08.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Piła (wielkopolskie)*. <https://www.polskawliczbach.pl/Pila>, dostęp: 11.08.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Rynek pracy*. <https://www.polskawliczbach.pl/#rynek-pracy>, dostęp: 16.12.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Rzeszów (podkarpackie)*. <https://www.polskawliczbach.pl/Rzeszow>, dostęp: 11.12.2022 r.

Polska w liczbach (2021). *Sanok (podkarpackie)*. <https://www.polskawliczbach.pl/Sanok>, dostęp: 11.12.2022 r.

Szauer, r. (2020). *Religijność—Areligijność—Irreligijność. Portret postaw wobec wiary Kościoła i moralności diecezjan w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej. Raport 2020*. https://www.diecezjakoszalin.pl/files/media/pliki/Synod_1_sesja_Szauer.pdf, dostęp: 7.12.2022 r.

Szymaniak, M. (2021). *Zapaść. Reportaże z mniejszych miast*, Wołowiec.

Śleszyński, P. (2016). *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, Warszawa. <https://www.power.gov.pl/media/66970/>

Delimitacja_miaast_srednich_tracacych_funkcje_spoleczno_gospodar-
cze_2.pdf, dostęp: 14.12.2022 r.

Śleszyński, P. (2018). *Polska średnich miast. Założenia i koncepcja de-
glomeracji w Polsce*, Warszawa.

Śleszyński, P. (2022). *Współczesne problemy i wyzwania rozwoju prze-
mysłu w Polsce*, „Nowy Obywatel” 37(88), s. 22-27.

Urząd Statystyczny w Krakowie (2021). *Informator statystyczny—Mia-
sto Nowy Sącz 2021*. [https://www.nowysacz.pl/content/resources/mia-
sto/gospodarka/oferta_inwestycyjna/informator_statystyczny/infor-
mator_statystyczny_nowy_sacz_2021.pdf](https://www.nowysacz.pl/content/resources/mia-
sto/gospodarka/oferta_inwestycyjna/informator_statystyczny/infor-
mator_statystyczny_nowy_sacz_2021.pdf), dostęp: 31.08.2022 r.

Urząd Statystyczny w Szczecinie (2022). *Zatrudnienie i wynagrodzenia
w województwie zachodniopomorskim w 2021 r*. [https://szczecin.stat.gov.
pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/praca-wynagrodze-
nie/zatrudnienie-i-wynagrodzenia-w-wojewodztwie-zachodniopo-
morskim-w-2021-r-4,4.html](https://szczecin.stat.gov.
pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/praca-wynagrodze-
nie/zatrudnienie-i-wynagrodzenia-w-wojewodztwie-zachodniopo-
morskim-w-2021-r-4,4.html), dostęp: 7.12.2022 r.

Wasiak, A. (b.d.). *Nowy Sącz wobec konfederacji barskiej*, 3.PG-Dzieje
miasta Nowego Sącza, Feliks Kiryk 715-727-OPT.pdf, s. 715-727, do-
stęp: 31.08.2022 r.

Woźniak, D., Rutkowski, M. (2011). *Przedsiębiorczość w Nowym Sączu –
Wyniki badań*. [https://www.nowysacz.pl/content/resources/miasto/
gospodarka/Nowos%C4%85decki%20Program%20Rozwoju%20
Przedsi%C4%99biorczo%C5%9Bci/raport_%20z_%20badan.pdf](https://www.nowysacz.pl/content/resources/miasto/
gospodarka/Nowos%C4%85decki%20Program%20Rozwoju%20
Przedsi%C4%99biorczo%C5%9Bci/raport_%20z_%20badan.pdf), do-
stęp: 31.08.2022 r.

Zblewski, Z. (2018). „Jedna z najciekawszych inicjatyw społecznych
Października '56”. Czym był eksperyment sądecki?. [https://twojahisto-
ria.pl/2018/03/13/jedna-z-najciekawszych-inicjatyw-spolecznych-
pazdziernika-56-czym-byl-eksperyment-sadecki/](https://twojahisto-
ria.pl/2018/03/13/jedna-z-najciekawszych-inicjatyw-spolecznych-
pazdziernika-56-czym-byl-eksperyment-sadecki/), dostęp: 31.08.2022 r.

Zybertowicz, A. (2012). *Archipelag polskości*. [https://teologiapolityczna.
pl/andrzej-zybertowicz-archipelag-polskosci](https://teologiapolityczna.
pl/andrzej-zybertowicz-archipelag-polskosci), dostęp: 14.12.2022 r.

Komunikaty medialne

24jgora.pl (2022). *Ścieki mogą zalać Karpacz. Efekt oporu miasta wzglę-
dem KSWiK*. <https://24jgora.pl/artukul/scieki-moga-zalac/1321585>,
dostęp: 20.09.2022 r.

Akademia Nauk Stosowanych im. Stanisława Staszica w Pile. (b.d.). *Strona główna*, www.ans.pila.pl, dostęp: 11.08.2022 r.

Asta24.pl (2017). *Doniesienie do prokuratury na starostę*. <https://www.asta24.pl/2017/12/04/doniesienie-prokuratury-staroste>, dostęp: 11.08.2022 r.

Asta24.pl (2018). *Koalicja PS i PiS w powiecie pilskim*. <https://www.asta24.pl/2018/11/24/nowa-koalicja-powiecie-pilskim>, dostęp: 11.08.2022 r.

Asta24.pl (2022). *Coraz więcej uchodźców z Ukrainy w Pile*. <https://www.asta24.pl/2022/04/02/coraz-wiecej-uchodzcow-z-ukrainy-w-pile>, dostęp: 11.08.2022 r.

Asta24.pl (2022). *Obwodnica Pily i Ujścia coraz bliżej. Wybrano wariant przebiegu drogi*. <https://www.asta24.pl/2022/05/20/obwodnica-pily-i-ujscia-coraz-blizej-wybrano-wariant-przebiegu-drogi>, dostęp: 11.08.2022 r.

Auto Świat (2021). *Droga S6 Słupsk—Gdynia coraz bliżej. Nowy odcinek w realizacji*. Auto- <https://www.auto-swiat.pl/wiadomosci/aktualnosci/droga-s6-slupsk-gdynia-coraz-blizej-pojedziemy-nia-w-2025-r/> ezx0wey, dostęp: 11.12.2022 r.

BANK.pl (2022). *GUS: Liczba ludności Polski spadła w ciągu dekady o 332 tys.; mocno wzrosła liczba osób w wieku poprodukcyjnym, a to problem dla gospodarki*. <https://bank.pl/gus-liczba-ludnosci-polski-spadla-w-ciagu-dekady-o-332-tys-mocno-wzrosla-liczba-osob-w-wieku-poprodukcyjnym-a-to-problem-dla-gospodarki/?id=39805-2&catid=25926>, dostęp: 11.08.2022 r.

Biuletyn Rady Miejskiej Karpacza (2021). *Kłopotliwe rozstrzygnięcia radnych w głosowaniach*. 2(8). https://www.karpacz.pl/img/files/Formularze/biuletyn_02_2021.pdf, dostęp: 20.09.2022 r.

Biuletyn Rady Miejskiej Karpacza (2021). *Odwołać przewodniczących Rady Miejskiej Karpacza... Za wszelką cenę*, 3(9). https://www.karpacz.pl/img/files/biuletyn_09_2021_08.pdf, dostęp: 20.09.2022 r.

Blog Numizmatyczny Mariusz Marzęta (2021). *Numizmatyczna Mapa Polski – Muzeum Historyczne w Sanoku złoty stater celtycki typu „Nike” z Trepczy – III/II w. P.n.e.* <http://blognumizmatyczny.pl/2021/06/13/numizmatyczna-mapa-polski-muzeum-historyczn>

ne-w-sanoku-zloty-stater-celtycki-typu-nikez-trepczy-iii-ii-w-p-n-e/,
dostęp: 11.12.2022 r.

Business Insider (2022). *Rynek mieszkaniowy hamuje. Spada liczba pozwoleń na budowę i rozpoczynanie konstrukcji.* <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/makroekonomia/rynek-mieszkaniowy-hamuje-rozpoczeto-budowe-o-jedna-czwarta-mniej-lokali-niz-przed/rl9l4h8>, dostęp 16.12.2022 r.

Centralny Port Komunikacyjny. (b.d.). *#KolejNaPolske dla województwa podkarpackiego.* <https://www.cpk.pl/pl/inwestycja/kolej/podkarpackie>, dostęp: 11.12.2022 r.

Centrum Szkolenia Sił Powietrznych. (b.d.). *Strona główna*, <https://cssp.wp.mil.pl/pl/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Deon.pl (2020). *Ile osób chodzi w Polsce do kościoła? Ukazały się najnowsze dane.* <https://deon.pl/kosciol/ile-osob-chodzi-w-polsce-do-kosciola-ukazaly-sie-najnowsze-dane,710766>, dostęp: 31.08.2022 r.

Dzieje.pl (2016). *Sondaż: lepiej oceniamy III RP niż PRL.* <https://dzieje.pl/aktualnosci/sondaz-lepiej-oceniamy-iii-rp-niz-prl>, dostęp: 13.12.2022 r.

Dzieje.pl (2018). *Nowy Sącz: Pomnik Józefa Piłsudskiego zastąpił pomnik Armii Czerwonej*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/nowy-sacz-pomnik-jozefa-pilsudskiego-zastapil-pomnik-armii-czerwonej>, dostęp: 31.08.2022 r.

Dziennik Polski 24 (2018). *Nowy Sącz. Młodzież Wszechpolska zorganizowała Marsz wołyński w 75. Rocznicę Krwawej Niedzieli.* <https://dziennikpolski24.pl/nowy-sacz-mlodziez-wszechpolska-zorganizowala-marsz-wolynski-w-75-rocznice-krwawej-niedzieli/ar/13333457>, dostęp: 31.08.2022 r.

Eco-Miasto (2017). *Laureci ECO-MIASTO 2017 zostali wybrani.* <https://www.eco-miasto.pl/laureci-eco-miasto-2017-zostali-wybrani/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Ekoszalin.pl (2022). *Centrum Migracji w Koszalinie—Pomoc uchodźcom wojennym z Ukrainy.* <https://ekoszalin.pl/artukul/23158-Centrum-Migracji-w-Koszalinie-pomoc-uchodzcom-wojennym-z-Ukrainy>, dostęp: 7.12.2022 r.

eSanok.pl (2015). *SOKÓŁ SANOK: Jubileuszowy Bieg Niepodległości-*

wy już w sobotę 7 listopada o godz. 12.00. <https://esanok.pl/2015/jubileuszowy-bieg-niepodleglosciowy-zapisz-sie-juz-dzis-ij001.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

eSanok.pl (2018). *Są już zjeżdżalnie i zarys niecek. Nowy basen zapowiada się imponująco (ZDJĘCIA Z WNĘTRZA)*. <https://esanok.pl/2018/sanok-sa-juz-zjezdzalnie-i-zarys-niecek-nowy-basen-zapowiada-sie-imponujaco-zdjecia-z-wnetrza-00e8po.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

eSanok.pl (2021). *ZAMEK. Rozśpiewany, patriotyczny Sanok. „Za nasze kajdany, za wylane łzy” (VIDEO, ZDJĘCIA)*. <https://esanok.pl/2021/zamek-rozspiewany-patriotyczny-sanok-za-nasze-kajdany-za-wylane-lzy-video-zdjecia-00e2mp-00e7ts.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

eSanok.pl (2022). *SANOK solidarny z UKRAINĄ! Wzruszające gesty na Rynku (VIDEO, ZDJĘCIA)*. <https://esanok.pl/2022/sanok-solidarny-z-ukraina-wzruszajace-gesty-na-rynku-video-zdjecia-00e1ak-00e7ts.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

eSanok.pl (2022). *11 LISTOPADA: Koncert Pieśni Patriotycznej w sanockiej Farze*, <https://esanok.pl/2022/11-listopada-koncert-piesni-patriotycznej-w-sanockiej-farze-00e2mp.html>, dostęp: 14.12.2022 r.

eSanok.pl (2022). *Nieodpłatna nauka języka polskiego dla uchodźców z Ukrainy*. <https://esanok.pl/2022/nieodplatna-nauka-jezyka-polskiego-dla-uchodzcow-z-ukrainy-00e2mp.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

eSanok.pl (2022). *Via Carpatia rusza na południe Podkarpacia! „Okno na świat, również dla Sanoka” (ZDJĘCIA)*. <https://esanok.pl/2022/via-carpatia-rusza-na-poludnie-podkarpacia-okno-na-swiat-rowniez-dla-sanoka-zdjecia-00e7ts.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

Eska.pl (2022). *Mimo sprzeciwu mieszkańców—Kretomino i część Starych Bielice zostaną przyłączone do Koszalina, Mścice pozostałyby w gminie Będzino*. <https://www.eska.pl/koszalin/mimo-sprzeciwu-mieszkancow-kretomino-i-czesc-starych-bielice-zostanie-przylaczone-do-koszalina-mscice-pozostalyby-w-gminie-biedzino-aa-wi9H-cqfM-46tf.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Facebook (2016). *Jednostka Strzelecka 2088 w Sanoku*. <https://www.facebook.com/JS2088/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Facebook (2022). *Centrum Wolontariatu Koszalin*. <https://www.facebook.com/centrumwolontariatukoszalin/posts/pfbid0E5ddguPzePRE->

hi8mgRWersCzyXe8kUWrFmPPUmAV4BBQCQFsMuF751iMDLu5t-CJ4l, dostęp: 7.12.2022 r.

Facebook (b.d.). *SOUL Sanok*. <https://www.facebook.com/SOULSanok/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Faktypiłskie.pl (2022). *Piła: Rozmawiali o nowym osiedlu. Tarcza już w ruinie. Teraz wytną las?* https://faktypiłskie.pl/pl/19_wiadomosci-z-regionu/635_pila/21101_pila-rozmawiali-o-nowym-osiedlu-tarcza-juz-w-ruinie-teraz-wytna-las.html, dostęp: 11.08.2022 r.

FG Energy Polska (2021). *Nasłonecznienie w Polsce—Mapa nasłonecznienia*. <https://fgenergy.pl/naslonecznienie-w-polsce-sprawdz-na-naszej-mapie-standaslonecznienia-w-swoim-regionie/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Finanse Google (2022). *SNK 14,40 zł (▼ 0,69%) Sanok Rubber Company*. <https://www.google.com/finance/quote/SNK:WSE?sa=X&ved=2a-hUKEwjoiLeokev7AhVBmosKHel7AeoQ3ecFegQIGhAg&window=5Y>, dostęp: 11.12.2022 r.

Franciszkanie Sanok (2018). *Alpha dla Młodzieży*, <https://sanok.franciszkanie.pl/duszpasterstwa/alpha-dla-mlodziezy/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Franciszkanie Sanok (2018). *Echo każdemu odpowie*. <https://sanok.franciszkanie.pl/duszpasterstwa/echo-kazdemu-odpowie/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Franciszkanie Sanok (b.d.). *Katolicka Poradnia Specjalistyczna „Nazaret”*. <https://sanok.franciszkanie.pl/parafia/katolicka-poradnia-specjalistyczna-nazaret/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Gazeta Krakowska (2021). *Nowy Sącz. Kiedy w końcu ruszy budowa „sądeczanki”. Minister Adamczyk podaje datę*. <https://gazetakrakowska.pl/nowy-sacz-kiedy-w-koncu-ruszy-budowa-sadeczanki-minister-adamczyk-podaje-date/ar/c1-15630499>, dostęp: 31.08.2022 r.

Gazeta Krakowska (2021). *Nowy Sącz. Święto Niepodległości podzieliło sądeczan. O tej samej porze przeszedł Marsz Wolności i zorganizowano Patriotyczne Śpiewanie*. <https://gazetakrakowska.pl/nowy-sacz-swieto-niepodleglosci-podzielilo-sadeczan-o-tej-samej-porze-przeszedl-marsz-wolnosci-i-zorganizowano-patriotyczne/ar/c1-15898261>, dostęp: 31.08.2022 r.

Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna – Filia w Koszalinie (b.d.). *Strona główna*, <http://koszalin.gwsh.gda.pl/pl>, dostęp: 7.12.2022 r.

Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad - Serwis informacyjny (b.d.). *Obwodnica miasta Sanok w ciągu DK28*. <https://www.archiwum.gddkia.gov.pl/pl/a/2968/budowa-obwodnicy-sanoka-w-ciaagu-dk-28>, dostęp: 11.12.2022 r.

Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad (b.d.). *DK28 obwodnica Sanoka—II etap—Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad*. <https://www.gov.pl/web/gddkia/dk28-obwodnica-sanoka---ii-etap>, dostęp: 11.12.2022 r.

Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad (b.d.). *S10 Piła—Wyrzysk—Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad*. <https://www.gov.pl/web/gddkia/s10-pila-wyrzysk>, dostęp: 11.08.2022 r.

Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad (b.d.). *S10 Wałcz-Piła—Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad*. <https://www.gov.pl/web/gddkia/s10-walcz-pila>, dostęp: 11.08.2022 r.

Gk24.pl (2020). „To jest wojna”: Kilka tysięcy protestujących na ulicach Koszalina. <https://gk24.pl/to-jest-wojna-kilka-tysiecy-protestujacych-na-ulicach-koszalina-zdjecia-wideo/ar/c15-15257330>, dostęp: 7.12.2022 r.

Gk24.pl (2022). *Miłość! Nie wojna! Ulicami Koszalina przeszedł 3. Marsz Równości*. <https://gk24.pl/milosc-nie-wojna-ulicami-koszalina-przeszedl-3-marsz-rownosci-zdjecia-wideo/ar/c1-16204661>, dostęp: 7.12.2022 r.

Gk24.pl (2022). *Remont ulicy Szczecińskiej w Koszalinie ma kosztować 35 mln zł. Prace potrwają 21 miesięcy! Poznaliśmy wyniki przetargu*. <https://gk24.pl/remont-ulicy-szczecinskiej-w-koszalinie-ma-kosztowac-35-mln-zl-prace-potrwa-21-miesiecy-poznalismy-wyniki-przetargu/ar/c1-17026433>, dostęp: 7.12.2022 r.

Gk24.pl (2022). *Solidarni z Ukrainą. Manifestacja przed ratuszem*. <https://koszalin.naszemiasto.pl/solidarni-z-ukraina-manifestacja-przed-ratuszem/ar/c1-8695473>, dostęp 7.12.2022 r.

Gk24.pl (2022). *Święto Niepodległości już w piątek. Sprawdź program uroczystości w Koszalinie i regionie*. <https://gk24.pl/swieto-niepodleglosci-juz-w-piatek-sprawdz-program-uroczystosci-w-koszalinie-i>

-regionie/ar/c1-17028477, dostęp: 7.12.2022 r.

Głos Wielkopolski (2021). *Droga S11: Jest harmonogram prac budowy. Wielkopolski odcinek trasy zostanie oddany w całości do użytku w 2028 roku.* <https://gloswielkopolski.pl/droga-s11-jest-harmonogram-prac-budowy-wielkopolski-odcinek-trasy-zostanie-oddany-w-calosci-do-uzytu-w-2028-roku/ar/c4-15825573>, dostęp: 7.12.2022 r.

Głos Wielkopolski (2021). *Rozmowa z księdzem Jarosławem Wąsowiczem, kapłanem polskich kibiców i salezjaninem z Pily: „Nie wstydzę się być kibolem”.* <https://gloswielkopolski.pl/rozmowa-z-ksiedzem-jaroslawem-wasowiczem-kaplanem-polskich-kibicow-i-salezjaninem-z-pily-nie-wstydze-sie-byc-kibolem/ar/c2-15723016>, dostęp: 11.08.2022 r.

Gość Niedzielny Koszalin (2022). *Wielkanocne śniadania dla Ukraińców.* <https://koszalin.gosc.pl/doc/7478126.Wielkanocne-sniadania-dla-Ukraińców>, dostęp: 7.12.2022 r.

Gowork.pl (2022). *Bezrobocie w Nowym Sączu: Aktualne dane.* <https://www.gowork.pl/blog/24-bezrobocie-w-nowym-saczu-aktualne-dane/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Interia Biznes (2021). *Dolny Śląsk: Trzy strefy ekonomiczne i wielu inwestorów.* <https://biznes.interia.pl/raporty/raport-forum-ekonomiczne-2021/aktualnosci/news-dolny-slask-trzy-strefy-ekonomiczne-i-wielu-inwestorow,nId,5418499>, dostęp: 20.09.2022 r.

Interia Wydarzenia (2022). *Posel PiS złożył wniosek do MSWiA. Chodzi o prezydenta Nowego Sącza* <https://wydarzenia.interia.pl/kraj/news-posel-pis-zlozyl-wniosek-do-mswia-chodzi-o-prezydenta-nowego,-nId,6253558>, dostęp: 31.08.2022 r.

Jednostka Strzelecka 2210 (b.d.). *Rekrutacja – dla rodziców.* <https://strzelec-poludnie.pl/rekrutacja/dla-rodzicow/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Jelonka.com (2022). *Egzamin z solidarności z uchodźcami zdany.* <https://www.jelonka.com/egzamin-z-solidarnosci-z-uchodzcami-zdany-103943>, dostęp: 20.09.2022 r.

Jelonka.com (2022). *Uchodźcy w Kowarach.* <https://www.jelonka.com/uchodzczy-w-kowarach-107879>, dostęp: 22.09.2022 r.

Karkonosze.org.pl (2008). *Szpital Bukowiec sprzedany.* <https://karkonosze.org.pl/szpital-bukowiec-sprzedany.html>, dostęp: 22.09.2022 r.

Karpacz.pl (2021). „BIAŁO-CZERWONE” dla mieszkańców Karpacza. <https://www.karpacz.pl/bialo-czerwone-dla-mieszkancow-karpacza-5216/n>, dostęp: 20.09.2022 r.

Karpacz.pl (2022). *Lekkoatletyczne Nadzieje Olimpijskie 2022 - Kalendarz imprez*. <https://www.karpacz.pl/lekkooatletyczne-nadzieje-olimpijskie-2022-2806/e>, dostęp: 20.09.2022 r.

Karpacz.pl (b.d.). *Oficjalna strona Karpacza*. <https://www.karpacz.pl/>, dostęp: 20.09.2022 r.

Korsosanockie.pl (2020). *Z Sanoka do Krakowa! Nowy rozkład jazdy PKP Intercity*. <https://korsosanockie.pl/wiadomosci/z-sanoka-do-krakowa-nowe-polaczenia-pociagowe/W2nV6AFX3fciKzUS23kI>, dostęp: 11.12.2022 r.

KoszalinInfo (2017). *Tłumy na Międzynarodowym Strajku Kobiet w Koszalinie*. <https://koszalininfo.pl/tlumy-miedzynarodowym-strajku-kobiet-koszaliniefoto-film/>, dostęp: 7.12.2022 r.

KoszalinInfo (2019). *Demonstracja „Solidarnie z sędziami” przed Sądem Okręgowym w Koszalinie*. <https://koszalininfo.pl/demonstracja-solidarnie-z-sedziami-przed-sadem-okregowym-w-koszalinie-foto-film/>, dostęp: 7.12.2022 r.

KoszalinInfo (2021). *„My zostajemy”. Manifestacja w Koszalinie*. <https://koszalininfo.pl/my-zostajemy-manifestacja-w-koszalinie-foto-film/>, dostęp: 7.12.2022 r.

KoszalinInfo (2022). *Obchody Święta Konstytucji 3 Maja w Koszalinie*. <https://koszalininfo.pl/tag/obchody-swieta-konstytucji-3-maja-w-koszalinie/>, dostęp: 7.12.2022 r.

KoszalinInfo (2022). *Święta Wielkanocne i śniadanie dla uchodźców wojennych w Koszalinie*. <https://koszalininfo.pl/swieta-wielkanocne-i-sniadanie-dla-uchodzcow-wojennych-w-koszalinie/>, dostęp: 7.12.2022 r.

KoszalinInfo (2022). *W Polsce najzdrowsze powietrze jest w Koszalinie. Europejska Agencja Środowiska potwierdza*. <https://koszalininfo.pl/w-polsce-najzdrowsze-powietrze-jest-w-koszalinie-europejska-agencja-srodowiska-potwierdza/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Krosno24.pl (2022). *Obwodnica Miejsca Piastowego. Krosno chce wariant przez strefę inwestycyjną*. <https://krosno24.pl/informacje/obwod->

nica-miejsc-piastowego-krosno-chce-wariant-przez-strefe-inwestycyjna-i3132, dostęp: 11.12.2022 r.

Legalis – Księgowość kadry biznes (2019). *Wynajem krótkoterminowy: Biała księga przygotowana przez ministerstwo*. <https://biz.legalis.pl/wynajem-krotkoterminowy-biala-ksiega-przygotowana-przez-ministerstwo/>, dostęp: 20.09.2022 r.

Miasto Tygodnik Koszaliński (2022). *Święta w cieniu wojny*. <http://www.miasto.koszalin.pl/index.php/13-news/753-swiete-w-cieniu-wojny>, dostęp: 7.12.2022 r.

Miasto Tygodnik Koszaliński (2022). *Wielka fala pomocy uchodźcom z Ukrainy*. <http://www.miasto.koszalin.pl/index.php/13-news/678-wielka-fala-pomocy-uchodzcom-z-ukrainy>, dostęp: 7.12.2022 r.

MiastoNS (2021). *Historyczna liczba studentów WSB-NLU. Blisko 4000 osób kształci się na nowosądeckiej uczelni*. <https://miastons.pl/biznes-i-edukacja/historyczna-liczba-studentow-wsb-nlu-blisko-4000-osob-ksztalci-sie-na-nowosadeckiej-uczelni/>, dostęp: 31.08.2022 r.

MiastoNS.pl (2022). *Antywojenna manifestacja w Nowym Sączu. Tłum na nowosądeckim Rynku [Zdjęcia, film]*. <https://miastons.pl/nowy-sacz/antywojenna-manifestacja-w-nowym-saczu-tlum-na-nowosadec-kim-rynku-zdjecia-film/>, dostęp: 31.08.2022 r.

MiastoNS.pl (2022). *Zjednoczona Prawica przed KO. „Kolejny wynik przeczący narracji koniec PiS”*. <https://miastons.pl/sadeckie/zjednoczona-prawica-przed-ko-kolejny-wynik-przeczaczy-narracji-koniec-pis/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Miejski Ośrodek Kultury w Kowarach (2020). *Pieśni wojskowe i patriotyczne w wykonaniu Kowarskiej Orkiestry Rozrywkowej*. <http://mok.kowary.pl/index.php/2020/11/12/piesni-wojskowe-i-patriotyczne-w-wykonaniu-kowarskiej-orkiestry-rozrywkowej/>, dostęp: 22.09.2022 r.

Miejski Ośrodek Kultury w Kowarach (b.d.). *Spektakle teatralne*. <http://mok.kowary.pl/index.php/category/spektakle-teatralne/>, dostęp: 22.09.2022 r.

Ministerstwo Infrastruktury (2021). *Sądca coraz bliżej realizacji*. <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/sadeczanka-coraz-blizej-realizacji>, dostęp: 11.12.2022 r.

Ministerstwo Rozwoju i Technologii (2020). *Raport z prekonsultacji*

projektu Białej Księgi Regulacji Systemu Promocji Turystycznej w Polsce. <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/raport-z-prekonsultacji-projektu-bialej-ksiegi-regulacji-systemu-promocji-turystycznej-w-polsce>, dostęp: 20.09.2022 r.

Money.pl (2020). *Reanimacja Autosanu. Sanocki producent autobusów wreszcie wychodzi na prostą*. <https://www.money.pl/gospodarka/reanimacja-autosanu-sanocki-producent-autobusow-wreszcie-wychodzi-na-prosta-6538038992332929a.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

Moto.pl (2020) *Z Warszawy do Szczecina pojedziemy szybciej trasą S10. Pytanie tylko kiedy i którą?* <https://moto.pl/MotoPL/7,88389,25660412,z-warszawy-do-szczecina-pojedziemy-szybciej-pytanie-tylko-kiedy.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Moto3m – Trójmiejski Portal Motoryzacyjny (2019). *Nowa droga S6 od Koszalina do Szczecina już w całości przejezdna*. <https://www.moto3m.pl/nowa-droga-s6-od-koszalina-do-szczecina-juz-w-calosci-przejezdna/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Muzeum Historyczne w Sanoku (b.d.) *Galeria Zdzisława Beksińskiego*. <http://muzeum.sanok.pl/pl/wystawy-stale/galeria-zdzislawa-beksin-skiego>, dostęp: 11.12.2022 r.

Muzeum Sportu i Turystyki w Karpaczu (b.d.). *Historia*. <https://muzeumsportu.org/historia/>, dostęp: 20.09.2022 r.

Nadnotecki Instytut UAM w Pile (b.d.). *Strona główna*, <https://pila.amu.edu.pl/>, dostęp: 11.08.2022 r.

Nasze Miasto Jelenia Góra (2011). *Polsko-romska wojna w Kowarach*. <https://jeleniagora.naszemiasto.pl/polsko-romska-wojna-w-kowarach/ar/c1-1098305>, dostęp: 22.09.2022 r.

Nasze Miasto Jelenia Góra (2022). *Kowarskie Stragany odbędą się już w ten weekend. Kowary zapraszają na jarmark w niedzielę 3 lipca!* <https://jeleniagora.naszemiasto.pl/kowarskie-stragany-odbeda-sie-juz-w-ten-weekend-kowary/ar/c13-8889371>, dostęp: 22.09.2022 r.

Nasze Miasto Jelenia Góra (2022). *Zamykają szpital w Bukowcu. Mieszkańcy Kowar protestują! ZDJĘCIA*. <https://jeleniagora.naszemiasto.pl/zamykaja-szpital-w-bukowcu-mieszkanicy-kowar-protestuja/ar/c14-8864995>, dostęp: 22.09.2022 r.

Nasze Miasto Nowy Sącz (2016). *Nowy Sącz. Absolwenci kupią upadłą*

WSB? <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-absolwenci-kupia-upadla-wsb/ar/c3-3851852>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nasze Miasto Nowy Sącz (2022). *Nieszczęśliwi mieszkańcy Nowego Sącza? Ranking portalu „Otodom” pokazał, co nas dołuje i utrudnia życie. A jak to widzą sami mieszkańcy?* <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nieszczesliwi-mieszkancy-nowego-sacza-ranking-portalu/ar/c1-8934929>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nasze Miasto Nowy Sącz (2022). *Nowy Sącz. Sądeczanie pamiętali o rocznicy Zbrodni Wołyńskiej 1943. Nie obyło się jednak bez antyukraińskich akcentów. Mamy zdjęcia.* <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-sadeczanie-pamietali-o-rocznicy-zbrodni/ar/c1-8903601>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nasze Miasto Nowy Sącz (2022). *Nowy Sącz. Ta tradycja nie umiera. Odpustowi w sądeckiej bazylice towarzyszą kolorowe kramy.* <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-ta-tradycja-nie-umiera-odpustowi-w-sadeckiej/ar/c1-8937495>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nasze Miasto Nowy Sącz (2022). *Nowy Sącz. Ulicami miasta przeszedł marsz patriotyczny. W biało-czerwonym pochodzie wzięli udział mieszkańcy miasta.* <https://nowysacz.naszemiasto.pl/nowy-sacz-ulicami-miasta-przeszedl-marsz-patriotyczny-w/ar/c1-8800521>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nasze Miasto Nowy Sącz (b.d.). *Kod nowy sącz — Artykuły w serwisie Nasze Miasto.* <https://nowysacz.naszemiasto.pl/tag/kod-nowy-sacz>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nasze Miasto Piła (2012). *Pilskie lotnisko w ewidencji lądowisk. Znowu można legalnie tu lądować.* <https://pila.naszemiasto.pl/pilskie-lotnisko-w-ewidencji-ladowisk-znowu-mozna-legalnie/ar/c1-1237905>, dostęp: 11.08.2022 r.

Nasze Miasto Piła (2018). *Piła. Porozumienie Samorządowe i PiS będą wspólnie rządzić powiatem. Starostą ponownie wybrany Eligiusz Komarowski | Piła Nasze Miasto.* <https://pila.naszemiasto.pl/pila-porozumienie-samorzadowe-i-pis-beda-wspolnie-rzadzic/ar/c1-4891954>, dostęp: 11.08.2022 r.

Nasze Miasto Piła (2018). *W środę, 1 sierpnia, o godzinie “W” tworzymy w Pile jak co roku znak Polski Walczącej!* <https://pila.naszemiasto.pl>

pl/w-srode-1-sierpnia-o-godzinie-w-tworzymy-w-pile-jak-co-roku/ar/c1-4744211, dostęp: 11.08.2022 r.

Nasze Miasto Piła (2022). *PIŁA Skate Festiwal. To była prawdziwa uczta dla miłośników deskorolki, hulajnogi, rolek oraz rowerów BMX.* [ZDJĘCIA]. <https://pila.naszemiasto.pl/pila-skate-festiwal-to-byla-prawdziwa-uczta-dla-milosnikow/ar/c1-8871979>, dostęp: 11.08.2022 r.

Nasze Miasto Piła (2022). *Piła: Było lądowisko, będzie lotnisko. Będą lądować u nas samoloty biznesowe i nawet takie z silnikami odrzutowymi.* <https://pila.naszemiasto.pl/pila-bylo-ladowisko-bedzie-lotnisko-beda-ladowac-u-nas/ar/c1-8711271>, dostęp: 11.08.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2020). *Będzie obwodnica z Krosna do Zarszyna. Szybciej dojedziemy w Bieszczady.* <https://sanok.naszemiasto.pl/be-dzie-obwodnica-z-krosna-do-zarszyna-szybciej-dojedziemy-w/ar/c1-7930795>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2021). *Czy Sanok będzie połączony z drogą ekspresową S-19? Można wesprzeć pomysł, podpisując się pod petycją.* <https://sanok.naszemiasto.pl/czy-sanok-bedzie-polaczony-z-droga-ekspresowa-s-19-mozna/ar/c1-8176095>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *104 rocznica przybycia do Sanoka 2 Pułku Strzelców Podhalańskich.* <https://sanok.naszemiasto.pl/104-rocznica-przybycia-do-sanoka-2-pulku-strzelcow/ar/c1-9124419>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *11 listopada w Sanoku. Zobacz jak sanoczanie obchodzili narodowe święto [ZDJĘCIA].* <https://sanok.naszemiasto.pl/11-listopada-w-sanoku-zobacz-jak-sanoczanie-obchodzili/ar/c1-9084035>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Japoński koncern chce zainwestować w sanocki projekt wodorowy.* <https://sanok.naszemiasto.pl/japonski-koncern-chce-zainwestowac-w-sanocki-projekt/ar/c3-9081635>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Nowy kierunek medyczny w Sanoku. Od października rusza „fizjoterapia”.* <https://sanok.naszemiasto.pl/nowy-kierunek-medyczny-w-sanoku-od-pazdziernika-rusza/ar/c5-8814587>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Objazdowy Marsz Równości przyjechał*

do Sanoka [ZDJĘCIA]. <https://sanok.naszemiasto.pl/objazdowy-mar-sz-rownosci-przyjechal-do-sanoka-zdjecia/ar/c1-8850377>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Strajk kobiet w Sanoku. 28 października na rynku protestowali mieszkańcy powiatu sanockiego* [ZDJĘCIA, WIDEO]. <https://sanok.naszemiasto.pl/strajk-kobiet-w-sanoku-28-pazdziernika-na-rynku/ar/c1-7970745>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Sześć dni z muzyką organową. W Sanoku startuje III Międzynarodowy Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*. <https://sanok.naszemiasto.pl/szesc-dni-z-muzyka-organowa-w-sanoku-startuje-iii/ar/c13-8820513>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Święto Podhalańczyków w Sanoku. 10 rocznica wręczenia sztandaru 21 Batalionowi Logistycznemu 21 BSP* (ZDJĘCIA). <https://sanok.naszemiasto.pl/swieto-podhalanczykow-w-sanoku-10-rocznica-wreczenia/ar/c15-9011049>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *W Sanoku przybywa mieszkań. Trwają wstępne prace przy budowie nowych bloków mieszkalnych*. <https://sanok.naszemiasto.pl/w-sanoku-przybywa-mieszkani-trwaja-wstepne-prace-przy/ar/c3-8833703>, dostęp: 11.12.2022 r.

Nasze Miasto Sanok (2022). *Zakończyło się III Forum Gospodarcze w Sanoku. Przyszłością miasta jest zielona energia*. <https://sanok.naszemiasto.pl/zakonczylo-sie-iii-forum-gospodarcze-w-sanoku-przyszloscia/ar/c3-9066107>, dostęp: 11.12.2022 r.

NaTemat (2018). „Sądząc, że to nie jest ciemny lud”. Nowy prezydent zdradza kulisy rywalizacji z Iwoną Mularczyk. <http://natemat.pl/254237,kim-jest-ludomir-handzel-to-on-pokonai-wone-mularczyk-w-nowym-saczu>, dostęp: 31.08.2022 r.

NaTemat.pl (2018). *Kim jest Ludomir Handzel? To on pokonał Iwonę Mularczyk w Nowym Sączu* <https://natemat.pl/254237,kim-jest-ludomir-handzel-to-on-pokonai-wone-mularczyk-w-nowym-saczu>, dostęp: 31.08.2022 r.

Nj24.pl (2020). *Łomnica znów zanieczyszczona*. <http://nj24.pl/article/lomnica-znow-zanieczyszczona>, dostęp: 20.09.2022 r.

Nowy Sącz – Centrum Informacji Turystycznej (2020). *Śladem nowosądeckich Żydów*. <https://ziemiasadecka.info/spacer-po-nowym->

-saczu/sladem-nowosadeckich-zydow/, dostęp: 31.08.2022 r.

Onet Wiadomości (2019). *Polskę czeka „rozsądna deglomeracja”? Jadwiga Emilewicz: więcej instytucji centralnych poza stolicą*. <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/polske-czeka-rozsadna-deglomeracja-jadwiga-emilewicz-wiecej-instytucji-centralnych/6whlh2v>, dostęp: 14.12.2022 r.

Onet Wiadomości (2022). *Kuriozalna frekwencja podczas akcji „Stop ukrainizacji Polski” [WIDEO]*. <https://wiadomosci.onet.pl/rzeszow/kuriozalna-frekwencja-podczas-akcji-stop-ukrainizacji-polski-wideo/ysjfvht>, dostęp: 11.12.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2010). *Wybory Samorządowe 2010 | Geografia wyborcza | m. Piła | Wyniki głos. i wyb. Prezydenta*, <https://wybory2010.pkw.gov.pl/geo/pl/300000/301901.html#tabs-6>, dostęp: 11.08.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2014). *Wybory Samorządowe 2014 | Wybory Burmistrza – I tura | Piła*, https://samorząd2014.pkw.gov.pl/360_Wybory_Burmistrza_-_I_tura/0/301901.html, dostęp: 11.08.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2018). *Wybory samorządowe 2018. | Miasto Koszalin. | Wyniki wyborów do rady miasta*, https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/geografia/326100#results_elect_council, dostęp: 7.12.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2018). *Wybory samorządowe 2018. | Miasto Piła. | Wyniki głos. I wyb. Prezydenta*, https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/geografia/301901#results_vote_elect_mayor_round_1, dostęp: 11.08.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2019). *Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. | Sejmowy Okręg wyborczy nr 1 [Legnica] | jeleniogórski | m. Karpacz*, <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/gm/20601>, dostęp: 20.09.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2019). *Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP | Sejmowy Okręg wyborczy nr 22 [Krosno] | sanocki | m. Sanok*. <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/gm/181701>, dostęp: 11.12.2022 r.

Państwowa Komisja Wyborcza (2019). *Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. | Sejmowy Okręg wyborczy nr 40 [Koszalin] | Koszalin*, <https://sej->

msenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pow/326100, dostęp: 7.12.2022 r.

Parafia Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Karpaczu (2022). *Odsłonięcie i poświęcenie pomnika ks. Jerzego Popiełuszki*. <https://www.parafia.karpacz.pl/2022/06/17/odsloniecie-i-poswiecenie-pomnika-ks-jerzego-popieluszki/>, dostęp: 20.09.2022 r.

Parafia pw. Imienia NMP w Kowarach (2016). *Porządek Mszy Św. – Parafia Imienia NMP w Kowarach*. <https://kowary.franciszkanie.pl/2016/03/12/porzadek-mszy-sw/>, dostęp: 22.09.2022 r.

Parafia Sanok Fara (2017). *Akcja Katolicka*, <https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/akcja-katolicka/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Parafia Sanok Fara (2017). *Duszpasterstwo Nieślyszących Archidiecezji Przemyskiej—Rejon Sanok*. <https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/terenowe-kolo-polskiego-zwiazku-gluchych/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Parafia Sanok Fara (2017). *Ruch Apostolstwa Młodzieży*. <https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/ram/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Parafia Sanok Fara (2017). *Stowarzyszenie Pomoc Rodzinie*. <https://fara.sanok.pl/grupy-parafialne/stowarzyszenie-pomoc-rodzinie/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Parafia Sanok Fara (2022). *Królowo Polski módl się za nami...* <https://fara.sanok.pl/2022/05/3maja22/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Platforma InwestPark (b.d.). *Podstrefa Piła – Pomorska Specjalna Strefa Ekonomiczna*. <https://inwestpark.pila.pl/dla-inwestora/podstrefa-pila-pomorskiej-specjalnej-strefy-ekonomicznej/>, dostęp: 11.08.2022 r.

Podkarpacki Urząd Wojewódzki w Rzeszowie (2022). *Inauguracja roku akademickiego w uczelni państwowej w Sanoku*. <https://rzeszow.uw.gov.pl/aktualnosci/inauguracja-roku-akademickiego-w-uczelni-panstwowej-w-sanoku>, dostęp: 11.12.2022 r.

Podkarpacki Urząd Wojewódzki w Rzeszowie. (2021). *Nowoczesne centrum symulacji medycznej otwarte w Sanoku*. <https://rzeszow.uw.gov.pl/aktualnosci/nowoczesne-centrum-symulacji-medycznej-otwarte-w-sanoku>, dostęp: 11.12.2022 r.

Podkarpackie.eu (b.d.). *Skansen w Sanoku—Podkarpackie atrakcje turystyczne*. <https://podkarpackie.eu/turystyka/skansen-sanok/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Politechnika Koszalińska (b.d.). *Budowa Centrum Wiedzy Cognitarium*. <https://www.tu.koszalin.pl/kat/689/budowa-centrum-wiedzy-cognitarium>, dostęp: 7.12.2022 r.

Politechnika Koszalińska (b.d.). *Historia Politechniki Koszalińskiej*. <https://www.tu.koszalin.pl/kat/86/historia>, dostęp: 7.12.2022 r.

Polsatnews.pl (2022). „Interwencja”. *Wojna o transport w Karpaczu. Kto podpalił autobusy?* <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2022-07-27/wojna-o-transport-w-karpaczu-kto-podpalil-autobusy/>, dostęp: 20.09.2022 r.

Polska Agencja Prasowa (2021). *Młodzi Polacy odchodzą od Kościoła*. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1009124%2Cmlodzi-polacy-odchodza-od-kosciola-znaczny-spadek-religijnosci.html>, dostęp: 22.09.2022 r.

Polskie Radio Koszalin (2022). *Jest rządowy projekt w sprawie rozszerzenia granic Koszalina i Słupska oraz przyłączenia Łaz do gminy Sianów*. <http://prk24.pl/61171623/jest-rzadowy-projekt-w-sprawie-rozszerzenia-granic-koszalina-i-slupska-oraz-przylaczenia-laz-do-gminy-sianow>, dostęp: 7.12.2022 r.

Polskie Radio Koszalin (2022). *Podwyżki cen biletów MZK i strefy płatnego parkowania w Koszalinie*. <http://prk24.pl/59241959/podwyzki-cen-biletow-mzk-i-strefy-platnego-parkowania-w-koszalinie>, dostęp: 7.12.2022 r.

Portal Nieruchomości (2020). *PGR-y w Polsce – mapa państwowych gospodarstw rolnych*. <https://portalnieruchomosci.com/pgr-y-w-polsce-mapa-panstwowych-gospodarstw-rolnych/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Portal Samorządowy.pl (2019). *Karpacz ma stadion dla lekkoatletów*. <https://www.portalsamorzadowy.pl/inwestycje/karpacz-ma-stadion-dla-lekkoatletow,131910.html>, dostęp: 20.09.2022 r.

Powiat Piliński (2022). *Stanowisko Starosty w sprawie wniosku Gminy Piła o wydanie pozwolenia na przebudowę stadionu przy Bydgoskiej*. <https://www.powiat.pila.pl/aktualnosci/5205,stanowisko-starosty-w-sprawie-wniosku-o-wydanie- pozwolenia-na-przebudowe-stadionu-przy-bydgoskiej>, dostęp: 11.08.2022 r.

Powiat Piliński (b.d.). *Przyroda*. <https://www.powiat.pila.pl/o-powiecie/informacje/przyroda>, dostęp: 11.08.2022 r.

PropertyNews.pl (2022). *Rynek mieszkaniowy czeka kilkuletni kryzys*. <https://www.propertynews.pl/mieszkania/rynek-mieszkaniowy-czeka-kilkuletni-kryzys,115489.html>, dostęp 16.12.2022 r.

Puls Biznesu (2022). *Dolina Wodorowa w Sanoku*. <https://www.pb.pl/w-grudniu-2021-r-podpisano-porozumienie-o-podjeci-1140340>, dostęp: 11.12.2022 r.

Radio Kraków (2022). *Zmniejsza się liczba uchodźców z Ukrainy w Nowym Sączu*. <https://www.radiokrakow.pl/aktualnosci/nowy-sacz/zmniejsza-sie-liczba-uchodzcow-z-ukrainy-w-nowym-saczu>, dostęp: 31.08.2022 r.

Radio Plus Koszalin (2022). *Darmowe autobusy w Koszalinie dla uchodźców z Ukrainy*. <https://www.radioplus.pl/koszalin/darmowe-autobusy-w-koszalinie-dla-uchodzcow-z-ukrainy-aa-X8Q7-D75n-htZT.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Radio Wrocław (2017). *Karpacz: Nie chcą apartamentowców, które zmieniają krajobraz miasta* <https://www.radiowroclaw.pl/articles/view/64957/Karpacz-Nie-chca-apartamentowcow-ktore-zmienia-miasto>, dostęp: 20.09.2022 r.

Rdn.pl (2022). *Co dalej z budową Sądeczanki? Starosta brzeski: wciąż czekamy na wybór wariantu*. <https://rdn.pl/118680/co-dalej-z-budowa-sadeczanki-starosta-brzeski-wciaz-czekamy-na-wybor-wariantu/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Rdn.pl (2022). *Ludomir Handzel po raz pierwszy z absolutorium i wotum zaufania od radnych!* <https://rdn.pl/65587/ludomir-handzel-po-raz-pierwszy-z-absolutorium-i-wotum-zaufania-od-radnych/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Rdn.pl (2022). *Nowy Sącz: To będzie prawdziwe duchowe Poruszenie!* <https://rdn.pl/83690/nowy-sacz-to-bedzie-prawdziwe-duchowe-poruszenie/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Rynek kolejowy (2022). *CPK: Inwestycje kolejowe pomogą średnim miastom*. <https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/cpk-inwestycje-kolejowe-pomoga-srednim-miastom-110691.html>, dostęp: 11.12.2022 r.

Rynek Kolejowy (2022). *Infrakol zaczyna rewitalizację linii kolejowej z Jeleniej Góry do Karpacza*. [rynek-kolejowy.pl. https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/infrakol-zaczyna-rewitalizacje-linii-kolejowej](https://www.rynek-kolejowy.pl/wiadomosci/infrakol-zaczyna-rewitalizacje-linii-kolejowej)

jowej-z-jeleniej-gory-do-karpacza-107900.html, dostęp: 20.09.2022 r.
Rzeczpospolita (2019). *Deglomeracja dotarła do Chelma*. <https://regiony.rp.pl/inwestycje/art17660951-deglomeracja-dotarla-do-chelma>,
dostęp: 14.12.2022 r.

Sadeczanin.info (2021). *Hej, Małopolsko! PWSZ w Nowym Sączu ma 3,5 tysiąca studentów i 24 lata tradycji*. <https://sadeczanin.info/wiadomosci/hej-malopolsko-pwsz-w-nowym-saczu-ma-35-tysiaca-studentow-i-24-lata-tradycji>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sanok.pl – Oficjalna strona Miasta Sanok (2022). *Budżet miasta na 2022 r. Uchwalony*. <https://www.sanok.pl/budzet-miasta-na-2022-r-uchwalony/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Sanok.pl – Oficjalna strona Miasta Sanok (b.d). *Historia Sanoka*. <https://www.sanok.pl/historia-sanoka/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Sanok.pl – Oficjalna Strona Miasta Sanok (b.d). *Obchody Narodowego Święta Konstytucji 3 Maja*. <https://www.sanok.pl/obchody-narodowego-swiet-konstytucji-3-maja/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Sadeczanin.info (2018). *Nowy Sącz: Miasto miliardерów i ubogich mieszkańców. Tak nas widzi Polska cała*. <https://sadeczanin.info/gospodarka/nowy-sacz-miasto-miliarderow-i-ubogich-mieszkancow-tak-nas-widzi-polska-cala>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sadeczanin.info (2019). *Marsz równości w Nowym Sączu. „Jesteśmy u siebie”, skandowali pod flagami LGBT*. <https://sadeczanin.info/wiadomosci-telewizja/marsz-rownosci-w-nowym-saczu-jestesmy-u-siebie-skandowali-pod-flagami-lgbt>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sadeczanin.info (2020). *„Ręce precz od Kościoła”. Wszechpolacy i kibice ruszyli na Strajk Kobiet w Sączu*. <https://sadeczanin.info/wiadomosci/rece-precz-od-kosciola-wszechpolacy-i-kibice-ruszyli-na-strajk-kobiet-w-saczu>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sadeczanin.info (2021). *Straszne czasy dla Sąddeckich: Pożary i potop w Elementarzu Historycznym*. <https://sadeczanin.info/kultura-edukacja-religia-fundacja-sadecka-wydarzenia/straszne-czasy-dla-sadeczczyzny-pozary-i-potop-w>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sadeczanin.info (2022). *Nie PWSZ, a Akademia Nauk Stosowanych. Prof. Mariusz Cygnar o wielkich zmianach* <https://sadeczanin.info/rozmowy-sadeczanina-telewizja/nie-pwsz-akademia-nauk-stosowa>

nych-prof-mariusz-cygnar-o-wielkich, dostęp: 31.08.2022 r.

Sądecznanin.info (2022). *Nowy Sącz dusi się w korkach, mieszkańcy mają rozwiązanie. Wielu już je stosuje*. <https://sadeczanin.info/wiadomosci/nowy-sacz-dusi-sie-w-korkach-mieszkancy-maja-rozwiazanie-wielu-juz-je-stosuje>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sądecznanin.info (2022). *Nowy Sącz się zatrzymał. W całym mieście były gigantyczne korki* <https://sadeczanin.info/wiadomosci/nowy-sacz-sie-zatrzymal-w-calym-miescie-byly-gigantyczne-korki-zdjecia>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sądecznanin.info (2022). *Obchody 102. Rocznicy „Cudu nad Wisłą” w Nowym Sączu* <https://sadeczanin.info/wiadomosci/obchody-102-rocznicy-cudu-nad-wisla-w-nowym-saczu-program>, dostęp: 31.08.2022 r.

Sądecznanin.info (2022). *Pielgrzymi modlą się na sądeckiej Górze Tabor. Trwa Wielki Odpust [ZDJĘCIA]*. <https://sadeczanin.info/kultura-edukacja-religia/pielgrzymi-modla-sie-na-sadeckiej-gorze-tabor-trwa-wielki-odpust-zdjecia>, dostęp: 31.08.2022 r.

Serwis Samorządowy PAP (2010). *Koszalin: Obchody 1 września*. <https://samorząd.pap.pl/kategoria/wiadomosci-klubowe/koszalin-obchody-1-wrzesnia>, dostęp: 7.12.2022 r.

Serwis Samorządowy PAP (2015). *Małe jest piękne. Trzeba dać szansę Polsce powiatowej – mówi Beata Szydło*. <https://samorząd.pap.pl/kategoria/archiwum/male-jest-piekne-trzeba-dac-szanse-polsce-powiatowej-mowi-beata-szydlo>, dostęp: 14.12.2022 r.

Serwis Samorządowy PAP (2022). *Powiat Pilski: Most Bolesława Krzywoustego nie będzie zamknięty!* <https://samorząd.pap.pl/klub-samorzadowy/powiat-pilski/kategoria/aktualnosci/powiat-pilski-most-boleslawa-krzywoustego-nie>, dostęp: 11.08.2022 r.

Serwis Urzędu Miejskiego w Koszalinie (2021). *Koszalin najbardziej zielonym miastem w Polsce*. <https://www.koszalin.pl/pl/news/koszalin-najbardziej-zielonym-miastem-w-polsce>, dostęp: 7.12.2022 r.

Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu (b.d.). *Odkrywaj sądeckie i naszych słowackich sąsiadów. Tradycje kultura smaki*. https://nowosadecki.pl/edc_media/Manager/Galerie/Publikacje/Pdf/Przewodnik-odkrywaj-sadeckie-i-naszch-slowackich-sasiadow-tradycje-kultura-smaki.pdf, dostęp: 11.12.2022 r.

Szkoła Podstawowa im. Ratowników Górskich w Karpaczu (2022). *Ogłoszenia*. <https://sp.karpacz.eu/ogloszenia/akcja-pod-bialo-czerwona>, dostęp: 20.09.2022 r.

Szkoła Policji w Pile (b.d.) *Strona główna*. <http://pila.szkolapolicji.gov.pl/>, dostęp: 11.08.2022 r.

TransInfo (2022). *Dlaczego mijanka a nie drugi tor na linii kolejowej nr 354?* <https://transinfo.pl/interwencje/dlaczego-mijanka-a-nie-drugi-tor-na-linii-kolejowej-nr-354/>, dostęp: 11.08.2022 r.

Transport Publiczny (2022). *Rosyjska agresja w Ukrainie dobija transport publiczny w Polsce. Brakuje wsparcia*. <https://www.transport-publiczny.pl/wiadomosci/rosyjska-agresja-w-ukrainie-dobija-transport-publiczny-w-polsce-brakuje-wsparcia-72919.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Tropter.com (b.d.). *Dęby Pamięci*. <https://tropter.com/pl/polska/sanok/deby-pamieci>, dostęp: 11.12.2022 r.

Turysta.kowary.pl (2019). *Narodowe Święto Niepodległości w Kowarach*. <https://turysta.kowary.pl/wydarzenie/narodowe-swieto-niepodleglosci-w-kowarach/>, dostęp: 22.09.2022 r.

Turysta.kowary.pl (b.d.). *Historia Miasta Kowary*. <https://turysta.kowary.pl/miasto/>, dostęp: 22.09.2022 r.

Turysta.kowary.pl (b.d.). *Organizacje pozarządowe w Kowarach*. <https://turysta.kowary.pl/organizacje-pozarzadowe/>, dostęp: 22.09.2022 r.

TVP Poznań (2022). *Linia kolejowa Poznań-Piła. Ma być szybciej i sprawniej*. <https://poznan.tvp.pl/59533194/linia-kolejowa-poznan-pila-ma-byc-szybciej-i-sprawniej>, dostęp: 11.08.2022 r.

TVP Rzeszów (2022). *Centralny Port Komunikacyjny—Szansą na rozwój gospodarczy i turystyczny regionu*. [rzeszow.tvp.pl. https://rzeszow.tvp.pl/61498140/centralny-port-komunikacyjny-szansa-na-rozwoj-gospodarczy-i-turystyczny-regionu](https://rzeszow.tvp.pl/61498140/centralny-port-komunikacyjny-szansa-na-rozwoj-gospodarczy-i-turystyczny-regionu), dostęp: 11.12.2022 r.

TVP Wrocław (2022). *Karpacz z największą liczbą uchodźców na jednego mieszkańca*. <https://wroclaw.tvp.pl/59643693/karpacz-z-najwieksza-liczba-uchodzcow-na-jednego-mieszkanca>, dostęp: 20.09.2022 r.

TVP Wrocław (2021). *Burmistrz Kowar Elżbieta Zakrzewska powołana do Rady ds. Samorządu Terytorialnego*. <https://wroclaw.tvp.pl/54298512/burmistrz-kowar-elzbieta-zakrzewska-powolana-do-rady-ds-samorzadu-terytorialnego>, dostęp: 22.09.2022 r.

Twój Sącz. (2019). *Jan Freisler (1914-1964) kurier niezlomny....* <https://twojsacz.pl/jan-freisler-1914-1964-kurier-niezlomny/>, dostęp: 31.08.2022 r.

Tygodnik Polityka (2022). *PO traci Koszalin, PiS zyskał przyczółek. Jak do tego doszło?* <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/2158099,1,po-traci-koszalin-pis-zyskal-przyczolek-jak-do-tego-doszlo.read>, dostęp: 7.12.2022 r.

Tygodnik Sanocki (2019). *Rekordowa liczba studentów! W Uczelni Państwowej im. Jana Grodka.* <https://tygodniksanocki.pl/2019/10/01/rekordowa-liczba-studentow-w-uczelni-panstwowej-im-jana-grodka-w-sanoku-rozbrzmialo-gaudeamus-igitur/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Tygodnik Sanocki (2022). *Relacja z Rekonstrukcji Bitwy Historycznej stoczonej w Bieszczadach w 1915 r.* <https://tygodniksanocki.pl/2022/06/13/relacja-z-rekonstrukcji-bitwy-historycznej-stoczonych-w-bieszczadach-w-1915-r/>, dostęp: 11.12.2022 r.

Waszemedi.pl (2022). *Chcą przywrócenia Strzelnicy "Tarcza".* <https://waszemedi.pl/chca-przywrocenia-strzelnicy-tarcza/>, dostęp: 11.08.2022 r.

WhiteMAD (2021). *Centrum Wiedzy Cognitarium. W Koszalinie powstanie regionalne centrum wiedzy i nauki.* <https://www.whitemad.pl/centrum-wiedzy-cognitarium/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wikinews (2018). *Tomasz Matuszewski nowym burmistrzem Sanoka.* https://pl.wikinews.org/wiki/Tomasz_Matuszewski_nowym_burmistrzem_Sanoka, dostęp: 11.12.2022 r.

Wirtualny Sztetl (b.d.). *Historia społeczności.* <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/538-nowy-sacz/99-historia-spolecznosci/137763-historia-spolecznosci>, dostęp: 31.08.2022 r.

WP Finanse (2018). *Nowy Sącz. Miasto miliarderów i najniższej krajowej.* <https://finanse.wp.pl/nowy-sacz-miasto-miliarderow-i-najnizszej-krajowej-6297702461335169a>, dostęp: 31.08.2022 r.

Wyborcza.biz (2022). *„40 złotych za 3 kilometry”. Przewozowa wojna w Karpaczu. Taksówkarze żądają likwidacji autobusów.* <https://wyborcza.biz/biznes/7,156481,28833218,taxi-eldorado-w-karpaczu-40-zl-za-trzy-kilometry-ale-taksowkarze.html>, dostęp: 20.09.2022 r.

Wyborcza.pl – Duży Format (2019). *W 84-tysięcznym Nowym Sączu mieszka 195 milionerów, ale średnia pensja—3861 zł brutto—Należy do najniż-*

szych w Polsce. <https://wyborcza.pl/duzyformat/7,127290,25531233,w-84-tysiecznym-nowym-saczu-mieszka-195-milionerow-ale.html>, dostęp: 31.08.2022 r.

Wyborcza.pl – Koszalin (2021). *Platforma Obywatelska ostro atakuje prezydenta Koszalina*. <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,27858305,platforma-obywatelska-ostro-atakuje-prezydenta-koszalina-piotr.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wyborcza.pl – Koszalin (2022). *Na absolwentów tej uczelni rynek pracy, nie tylko w Koszalinie, czeka z utęsknieniem. Nowy rok akademicki w PWSZ*. <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,28996416,na-absolwentow-tej-uczelni-rynek-pracy-nie-tylko-w-koszalinie.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wyborcza.pl – Koszalin (2022). *Politechnika Koszalińska walczy o studentów. Nowe kierunki i współpraca z technikami*. <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,28588839,politechnika-koszalinska-walczy-o-studentow-nowe-kierunki-i.html?disableRedirects=true>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wyborcza.pl – Koszalin (2022). *W hali Gwardii w Koszalinie zamieszkają uchodźcy z Ukrainy. W innych punktach już brakuje miejsc*. <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179397,28205510,w-hali-gwardii-w-koszalinie-zamieszkaja-uchodzcy-mecze-przeniesione.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wyborcza.pl – Koszalin (2022). *Z rozkładu MZK w Koszalinie znika ponad 120 kursów. Firma od ręki może zatrudnić kierowców, ale nie ma chętnych*. <https://koszalin.wyborcza.pl/koszalin/7,179393,28737363,z-rozkladu-mzk-w-koszalinie-znika-ponad-120-kursow-firma-od.html>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wyborcza.pl – Poznań (2022). *Pilnie potrzebny drugi tor kolejowy na linii z Poznania do Piły. Na początek będzie most w Obornikach*. <https://poznan.wyborcza.pl/poznan/7,36001,28247109,pilnie-potrzebny-drugi-tor-kolejowy-na-linii-z-poznania-do-pily.html>, dostęp: 11.08.2022 r.

Wynagrodzenia.pl (2022). *Wynagrodzenia w województwie wielkopolskim w 2021 roku*. <https://wynagrodzenia.pl/artukul/wynagrodzenia-w-wojewodztwie-wielkopolskim-w-2021-roku>, dostęp: 11.08.2022 r.

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa (Koszalin) – Wydział Nauk Społecz-

nych w Koszalinie (2020). *Od teraz WSB kształci w Koszalinie*. <https://www.wsb.net.pl/koszalin/>, dostęp: 7.12.2022 r.

Wyższe Seminarium Duchowne w Koszalinie (b.d.). *Strona główna* <https://www.wsdkoszalin.eu/>, dostęp: 7.12.2022 r.

YouTube (2010). *STRACHYNA LACHY - Piła tango*. https://www.youtube.com/watch?v=nFBBD1Eim1E&ab_channel=S.P.RECORDS, dostęp: 11.08.2022 r.

YouTube (2019). *DCK Arka Karkonoszy on line*. https://www.youtube.com/channel/UCjJ_AKRir_RjekQpJ7GkTGA, dostęp: 22.09.2022 r.

Zespół Szkół Towarzystwa Salezjańskiego w Pile (b.d.). *Strona główna*. <https://zsts.pl/>, dostęp: 11.08.2022 r.

Związek Sybiraków Zarząd Główny (2020). *Z życia Koła Terenowego w Sanoku*. <https://www.SybiracyZG.pl/?p=15648>, dostęp: 11.12.2022 r.

Życie Piły.pl (2021). *Skateplaza w Pile już otwarta [ZDJĘCIA]*. <https://zycie.pila.pl/artykul/skateplaza-w-pile-juz/1209749>, dostęp: 11.08.2022 r.

